

T.C.

BARTIN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ORTA ÇAĞ BAĞDAT'INDA BİLGİNİN İNTİKALİ (800-1258)

ŞERİFE EROĞLU

DANIŞMAN
PROF. DR. MUSTAFA HİZMETLİ

BARTIN-2022

T.C.

**BARTIN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

ORTA ÇAĞ BAĞDAT'INDA BİLGİNİN İNTİKALİ (800-1258)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Şerife EROĞLU

BARTIN-2022

BEYANNAME

Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre Prof. Dr. Mustafa HİZMETLİ danışmanlığında hazırlamış olduğum “ORTA ÇAĞ BAĞDAT’INDA BİLGİNİN İNTİKALİ (800-1258)” başlıklı yüksek lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

25/07/2022

Şerife EROĞLU

ÖNSÖZ

Bu konuyu seçmemin sebebi İslam medeniyetinin gelişmesine, altın çağını yaşamasına katkı sağlayan Bağdat şehrine bilginin nasıl intikal ettiğini, zamanla nasıl gelişme gösterdiğini ve ortamın bilime elverişli olmasının sebeplerini detaylı bir şekilde gözler önüne sermektir. İslâm Uygarlığında daha ilk dönemlerden itibaren bilimsel devamlılığı sağlamak ve bilime katkı yapmak üzere çeşitli kurumlar kurulmuştur. Çalışmamız kapsamında Bağdat'a bilginin aktarılmasında bu eğitim kurumlarının ve öğretmenlerin rolü ile ilgili özellikle İslam tarihleri, İslam'da eğitim öğretim ve medreselerle ilgili kaynaklar tarandı. Çalışmayı gerçekleştirirken engin tecrübelerini benden esirgemeyerek bu zorlu yolda bana rehberlik eden, kendisine ne zaman danışsam bana kıymetli zamanını ayırıp sabırla ve ilgiyle bana faydalı olabilmek için elinden geleni sunan kıymetli tez danışmanım Prof. Dr. Mustafa HİZMETLİ hocama en içten saygılarımla teşekkür ederim. Aynı zamanda maddi manevi desteklerini bir an olsun esirgemeyen aileme de müteşekkirim.

Şerife EROĞLU

Bartın, 2022

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

ORTA ÇAĞ BAĞDAT'INDA BİLGİNİN İNTİKALİ (800-1258)

Şerife EROĞLU

Bartın Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mustafa Hizmetli

Bartın-2022, Sayfa:115

Eğitim kişide istenilen yönde kalıcı davranış değişikliği meydana getiren olgu diye tanımlanmıştır. Eğitimin merkezinde insan vardır. İnsan bu dünyaya öğrenerek mükemmele ulaşmak için gönderilmiştir. Bu durumda da bilgi konusu ortaya çıkmaktadır. Bilgi konusu ise insanın gereksinimi sonucu ortaya çıkmış ve şekillenmiştir. Merak duygusu ile de gelişmiştir. Bilimin tarihi gelişimi ise dönem dönem gerileme veya gelişme göstermiştir. Bilimin üstlendiği bu değişimin tarihsel başlangıcı hangi dönemde başlamıştır. İslam medeniyetini bir ilim medeniyeti haline getiren ilmi faaliyetlerin ve müesseselerin toplumda benimsenmesi sağlayan ana faktör Kur'an'ın ilme bakışıdır. Nitekim Kur'an-ı Kerim Arap dili ve edebiyatının ilk yazılı kitabıdır. Bilgi edinme konusunda öğrenme devreye girdiği için bir öğreticiye ihtiyaç duyulmuştur. Hz. Peygamber öğretici olarak gönderilmiştir. Hz. Muhammed insani değerlerden ve eğitimden tamamen yoksun bir topluma muallim olarak gönderilmiştir. Bu durumda Hz. Peygamber'in yapması gereken öncelikli olarak sosyal yapıda bir değişiklik meydana getirmesiydi. Bunun için din, ahlak ve eğitimi temelden alarak insanları yönlendirmesi gerekiyordu. Hz. Peygamber ilk vahyi almasıyla ilk öğrencileri olan Ebûbekir, Hatice, Ali ve Zeyd'e öğretime başlamıştır. Daha sonra 3 yıl bu eğitimi gizli sürdürmüş sonra öğrenci sayısını artırmıştır. Daha sonra aleni davet emrini alması üzerine eğitimi açıktan yapmaya başlamıştır. Bunun için de önce evinde verdiği davetle yakın akrabalarına da daveti gerçekleştirmiştir. Sonra Hz. Muhammed Dârülerkam'da dini öğretime devam etmiştir. Böylece bu ev ilk eğitim öğretim yeri olma özelliğini taşır. Diğer yandan Mekkeli müşrikler Müslümanlara engel olmaya başlayınca bazı Müslümanlar kendi evlerinde özel mescitler açarak eğitime devam etmişlerdir. Bunlar arasında Hz. Ebubekir'in kendi mescidinde okuduğu Kur'an-ı Kerim'i örnek verebiliriz. Daha sonra El-Erkâm bin Ebû'l Erkâm'ın evini örnek verebiliriz. Hz. Muhammed planlı ve sistemli eğitime ise ortamın müsait olmasından dolayı Medine'de başlamıştır. Bunun için öncelikli olarak eğitim verecek yerler açmaya başlamıştır. Hicret ile Hz. Peygamber mescitler inşa etmeye başlamıştır. Böylelikle ilk sistemli eğitime geçilmiştir. Hz. Peygamber toplu eğitimi gerçekleştirmek için Mescid-i Nebeviyi inşa etmiştir. Bu şekilde başlayan süreç İslam medeniyeti içinde bilgi intikalinin çekirdeğini oluşturmuştur. Daha sonra Hz. Peygamber döneminde başlayan bu eğitim öğretim faaliyetleri Dört Halife, Emeviler ve Abbasiler

Dönemlerinde gelişerek devam etmiştir. Mescid-i Nebevî'nin açılmasından sonraki dönemlerde mescit, cami, küttab, vb. eğitim kurumları açılarak bilgi aktarımı sağlanmıştır. Dört Halife ve Emeviler Dönemindeki mescit, cami, küttab gibi eğitim kurumları Abbasiler Döneminde değişip gelişerek medreseleri ortaya çıkarmıştır. Medreselere gelene kadar yarı kurumsal nitelikte olan eğitim tam kurumsal yapıya dönüşmüştür. Çalışma sonucunda Abbasiler Döneminin İslam Medeniyetinin altın çağı olduğu ortaya koyulmuştur. Gerek Abbasiler Dönemindeki sistemli eğitim kurumları tercüme faaliyetleri gerekse Halifelerin alimleri ve eğitimi desteklemesi bunun en önemli göstergesidir. Abbasi Bağdat medreseleri Orta çağ Bağdat'ına bilgi aktarımında önemli rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: Abbasiler, Bağdat, medrese, bilginin intikali, İslâm medeniyeti, eğitim

ABSTRACT

M.Sc. Thesis

THE TRANSFER OF KNOWLEDGE IN MEDIEVAL BAGHDAD

Şerife EROĞLU

Bartın University

Graduate School

History Department

Thesis Advisor: Prof. Dr. Mustafa HİZMETLİ

Bartın-2022, Page: 115

Education is defined as a phenomenon that creates a permanent change in behavior in the desired direction. People are the center of education. Man has been sent to this world to attain perfection by learning. In this case, the issue of knowledge has emerged and shaped as a result of human needs. It is also developed with a sense of curiosity. The historical development of science has shown regression or improvement from time to time. In what period did the historical beginning of this change undertaken by science begin? The main factor that enabled the adoption of scientific activities and institutions that made Islamic civilization a scientific civilization is the Qur'an's view of science. As a matter of fact, the Qur'an is a product of reading and writing. A teacher was needed because learning came into play in acquiring knowledge. The Prophet was sent as a teacher. The Prophet Muhammed was sent as a teacher to a society that was completely devoid of human values and education. In this case, what the Prophet had to do was to bring about a change in the social structure. It was supposed to guide people based on work, religion, morals and education. When the Prophet received the first revelation, he started teaching his first students (Ebubekir, Hatice, Ali and Zayd). Later, he continued this education secretly for 3 years, and then the number of students increased. Later, upon receiving the order of the public invitation, he started to openly train. First of all, he made an invitation to his close relatives with the invitation he gave at his home. Then, the Prophet Muhammed continued his religious education at Darül'Erkam. Thus, this house has the distinction of being the first place of education. On the other hand, when the Meccan polytheists began to hinder Muslims, some Muslims continued their education by opening private mosques in their own homes. Among them, St. We can give an example of the Qur'an that Abu Bakr recited in his mosque. Then we can give the house of El-Erkam bin Ebul Erkam as an example. The Prophet Muhammed started his planned and systematic education in Medina due to the availability of the environment. For this, it has started to open places that will primarily provide training. With the Hijra, the Prophet started to build mosques. Thus, the first systematic training was started. The Prophet built the Masjid an-Nabawi in order to carry out collective education. The process that started in this way formed the core of the transfer of knowledge within the Islamic civilization. Afterwards, These educational activities,

which started in the period of the Prophet continued by developing during the Four Caliphs Umayyad and Abbasid Periods. In the periods after the opening of the Masjid an-Nabawi, masjid, mosque, küttab, etc. Educational institutions were opened and knowledge transfer was ensured thanks to these educational institutions. The four caliphs and the masjid, mosque, quttab, educational institutions in the Umayyad Period changed and developed during the Abbasid Period, revealing the madrasahs. Education, which was semi institutional until it, came to madrasahs, has turned into a full institutional structure. As a result of the study, it was revealed that the Abbasid Period was the golden age of Islamic civilization. Both the systematic translation activities of Educational institutions in the Abbasid Period and the support of the Caliphs to scholars and education are the most important indicators of this. Abbasid Baghdad madrasahs played an important role in transferring knowledge to Medieval Baghdad. The madrasahs, in which science is institutionalized, have formed the roots of today's campus style university structures with its well-equipped staff and talented madrasahs.

Key Words: Abbasids, Baghdad, madrasah, transfer of knowledge, Islamic civilization, Education.

İÇİNDEKİLER

SAYFA

BEYANNAME.....	ii
ÖNSÖZ.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	vi
THE TRANSFER OF KNOWLEDGE IN MEDIEVAL BAGHDAD.....	vi
Bartın University Graduate School	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR.....	ix
1. GİRİŞ	1
2. İSLÂM DÜNYASINDA BİLGİNİN İNTİKALİ	4
2.1 İslâm Öncesi Mekke’de Bilgi.....	4
2.2 Hz. Peygamber Dönemi.....	5
2.3 Dört Halife Dönemi	16
2.4 Emeviler Dönemi.....	22
3. ABBASİ BAĞDAT’INDA BİLGİNİN İNTİKALİ.....	31
3.1 Küttâblar	32
3.2 Mescit ve Camiler	37
3.3 Beytülhikme	42
3.4 Kütüphaneler	47
3.5 Rasathaneler	53
3.6 Saraylar	57
3.7 Hastaneler.....	62
4. ABBASİ BAĞDAT’INDA BİLGİNİN İNTİKAL SÜRECİNİN KURUMLAŞMASI: MEDRESELERDE BİLGİNİN İNTİKALİ.....	65
4.1 Medreselerin Kuruluş Planı, Yapısı ve İşleyişi	68
4.2 Medreselerde Hoca Talebe İlişkileri ve Eğitim Süreci	78
4.3 İlim Halkaları Müderrisler, Nitelikleri Toplumsal Konum ve Önemleri	92
SONUÇ.....	105
KAYNAKÇA	108

KISALTMALAR

Akt.	: Aktaran
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Hız.	: Hazreti
Öl.	: Ölüm
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Sayısı
vd.	: Ve diğerleri
Yay.	: Yayın
h.	: Hicri
m.	: Miladi

1. GİRİŞ

Bilgi, insanlık tarihini var eden en önemli kavramdır. Farklı medeniyetlerce üretilen, işlenen ve aktarılan bilgi öz itibarıyla insanlık medeniyetine hizmet eder. Bilgi, farklı medeniyet ve topraklarda doğmuş, medeniyetler arası aktarılmıştır. Bu aktarıma aracılık eden farklı medeniyetler, devletler ve kurumlar olmuştur. Bir medeniyet ürettiği yeni bilginin öz ya da kaynağını kendinden önceki medeniyetlerin ürettiği eski bilgilerden alır. İslam medeniyeti de kendinden önceki medeniyetlerin bilgilerini almış, kendi içinden bir öz sunarak farklı formlara getirmiştir. Bunu türlü bilgi işleme ve aktarma kurumları aracılığıyla yapmıştır. Bu çalışmada bilgiyi başka medeniyetlerden İslâm medeniyeti bünyesine dahil eden ve yeniden üreterek aktaran kurumlar, bu kurumların çalışma şekilleri, bilgiyi işleme ve aktarma biçimleri ele alınmıştır. Böylece Orta Çağ Bağdat’ında bilginin nasıl aktarıldığı süreci analiz edilmiştir. Bu çerçevede çalışmadaki genel hedef Hz. Peygamber döneminden başlamak üzere Dört Halife, Emeviler ve Abbasiler dönemlerinde kurulan eğitim kurumlarının gelişim seyirleri ele alınarak bilgi aktarımına yaptıkları katkıyı ortaya çıkarmaktır. Çalışmanın bir diğer amacı Abbasiler Döneminde medreseler ortaya çıktıktan sonra eğitim faaliyetlerinin ne şekilde devam ettiğini ve medreselerin kurulma nedenlerini açıklamaktır. Bu açıklama medreselerin işleyişi, medresede hoca-talebe ilişkileri, eğitim süreci, mezuniyet ve müderrislerin toplumsal konum ve önemleri üzerinden yapılacaktır.

Çalışmamızda öncelikli olarak Orta Çağ Bağdat’ını konu edinen ana kaynak değeri taşıyan ulaşılması mümkün eserlerden faydalanmaya çalıştık. Daha sonra Hz. Peygamber dönemi, Dört Halife dönemi, Emeviler ve Abbasiler dönemi eğitim-öğretim faaliyetleri ile ilgili yazılmış genel nitelikli tarih kitapları, tabakat eserler, Bağdat şehrini anlatan kitaplar, seyahatnameler ve makalelerden yararlanıldı Bunların yanında gerek kavram açıklaması gerek konuyla ilgili toplu bir bilgi ve kaynak elde etmek adına Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinin birçok maddesi tarandı. Philip Khuri Hitti, “Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi”, Corci Zeydan, “İslâm Uygarlıkları Tarihi”, Ziya Kazıcı, “İslâm Müesseseleri Tarihi”, Ziya Kazıcı, “İslâm Eğitim Tarihi”, M. Asad Talas, “Nizâmiye Medresesi ve İslâm’da Eğitim-Öğretim”, Ahmed Çelebi, “İslâm’da Eğitim-Öğretim Tarihi”, George Makdisi, “Orta Çağ’da Yüksek Öğretim-İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı”, George Makdisi, “İslâm’ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim”, George Makdisi, “İslâm’ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı’da Beşeri Bilimler”, Şakir Gözütok, “İslâm’ın Altın Çağında İlim”, İsmet Kayaoglu “İslâm Kurumları Tarihi” isimli kitaplar Abbasiler dönemi eğitim öğretim faaliyetlerini anlatması açısından fayda

sağlamıştır. Kıymetli tez hocam Mustafa Hizmetli'nin “Kitâbu Bağdat Me'mûn Dönemi” isimli çeviri eseri edip şair gibi önemli alimlerin Abbasi Halifesi Me'mûn ile olan diyaloglarını sunması açısından çalışmama katkı sağlamıştır. Yine değerli tez hocam Mustafa Hizmetli'nin “Tarihte Şehir ve Pazar” isimli eseri Bağdat şehrinin Bilim kültür ve sanat faaliyetleri, Bağdat şehrinde kurulan cami saray gibi kurumların hakkında verdiği bilgiler oldukça faydalı olmuştur. Dimitri Gutas'ın “Yunanca Düşünce Arapça Kültür” isimli kitabı ise tercüme faaliyetleri ve Beytülhikme hakkında önemli bilgiler sunmuştur. Ayrıca YÖK veri tabanında yayımlanan Abbasîler Dönemi eğitim öğretim konusunu ele alan tezlerden de istifade edilmiştir. Bu yüksek lisans tezlerine örnek olarak; Şerife Özkan'ın “Medrese Tabirinin İlk Defa Ortaya Çıkışı, Selçuklular Zamanında Medreselerin Eğitimi”, Ahmet Beken'in “İlk Kuruluş Dönemlerinde Medreselerde Dinî İlimlerin Öğretimi -Nizâmiye ve Müstansırıyye Örnekleri”, Fatma Atasever'in “İslam'ın İlk Üç Asrında Bir Eğitim Kurumu olarak Küttâblar” ve Aysun Gökmen'in “Eğitim ve Bilim Tarihinde Nizamiye Medreselerinin Yeri ve önemi” isimli yüksek lisans tezleri verilebilir. Kaynaklardan faydalanırken Abbasî bilgi kurumları ve çalışma şekilleri incelenmiştir. Bu kurumların bilgiyi işleme süreci baştan sona doğru kronolojik bir yolla takip edilmiştir. Böylece bilgi kurumlarında bilginin yolculuğuna ilişkin veriler toplanmıştır. Ardından bu kurumlar arasındaki zaman, mekan, insan ilişkileri araştırılarak bilginin yolculuğu ortaya çıkarılmıştır. Son olarak ise Medreselerin kuruluşu ve faaliyetleri araştırılmıştır. Böylece kaynaklardaki bilgiler üç aşamalı olarak süzölmüş ve elde edilen bilgiler sentezlenerek araştırma tamamlanmıştır.

Çalışmada, “Medreseler kurulmadan önce eğitim-öğretim faaliyetleri nasıldı? Ne gibi mekanlarda eğitim öğretim faaliyetleri yürütülüyordu. Kimler tarafından eğitim veriliyordu? Medreselerin kurulmasıyla ne gibi değişiklikler ortaya çıktı? Medreselerde eğitim veren kişiler ne gibi şartlarla buraya alınırdı? Medreselerde hoca-talebe ilişkisi nasıldı? Abbasiler döneminde ortaya koyulan ilmi sonuçların sonraki dönem eğitimi ile ilgili etkileri nelerdi?” gibi sorulara cevaplar arayarak sonuca ulaşmaya çalışılmıştır.

Araştırmamızın kapsamında Hz. Peygamber döneminden başlayarak Abbasiler döneminin sonuna kadar olan süreçte İslâm eğitim tarihi ele alınmıştır. Fakat çalışmanın asıl konusu Abbasi Bağdat'ına bilginin intikalidir. Araştırmada Abbasîler dönemi öncesi sürecin ele alınması ana konunun daha iyi kavranması amacıyla yapılmıştır. Bu sebeple Abbasîler öncesi eğitim genel hatları ile ele alınmıştır. Abbasîler Döneminde ise Bağdat şehrini sınırlayarak araştırma yapılmıştır. Bu sebeple Bağdat'ta kurulan Ebû Hanife Medresesi, Bağdat Nizamiye Medresesi ve Müstansırıyye Medresesi ile ilgili bilgiler anlatılmıştır.

Bu bağlamda birinci bölüm konuya hazırlık niteliğinde düşünülmüştür ve İslâm öncesi Arap toplumundan başlayarak Abbasilerin kuruluşuna kadar bilginin intikalinin nasıl cereyan ettiği ele alınmıştır.

Asıl konumuz olan İkinci bölümde ise İslâm medeniyetine bilgi aktarımı konusunda altın çağını yaşatan Abbasî Devleti ve Bağdat şehri üzerinden bilginin intikali ele alınmıştır. Bu bölümde bilginin intikal süreci, Abbasîlerin oluşturduğu türlü bilgi işleme ve aktarma müesseseleri üzerinden yapılmıştır. Bu müesseseler, Beytülhikme, Kütüphaneler, Rasathaneler, Saraylar ve Hastaneler olmuştur. Bu bölümde bu kurumların kuruluşu, eğitim faaliyetleri ele alınarak bilgi aktarımına yaptıkları katkılar ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Üçüncü ve son bölümde ise ikinci bölümdeki kurumların gelişimiyle ortaya çıkan medrese kurumunun bilgi akışında sağladığı etki anlatılmaya çalışılmıştır. Bu bölümde medreselerin kuruluşu, bölümleri, yapısı, işleyişi ve eğitim süreci müderrisinden talebesine kadar incelenerek medreselerin bilgi aktarımındaki rolleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Böylece İslâm'ın başlangıcından altın çağının sonuna kadar İslâm medeniyetinde bilgiyi taşıyan ve aktaran tüm kurum ve süreçler detaylı biçimde incelenmiş olmaktadır. Sonuç ve çıkarımlara yer vererek çalışma tamamlanmıştır.

2. İSLÂM DÜNYASINDA BİLGİNİN İNTİKALİ

2.1 İslâm Öncesi Mekke’de Bilgi

İslâm dünyasında Hz. Peygamber dönemi ve getirdiği uygulamalar çok farklı bir yere sahiptir. İslâm dünyaya indiğinde gerek İslâm coğrafyasında gerekse diğer coğrafyalarda okuma-yazma bilen insan sayısı çok azdır. Arap Yarımadasındaki okuma yazma oranına ilişkin diğer pek çok kaynak da İslâm’ın dünyaya geldiği zamanlarda okuma yazma bilen insan sayısının düşük olduğunu ve yazının pek bilinmediğini doğrular. Bazı kaynaklarda İslâm indiği zamanlarda Mekke şehrinde 17 kişinin okuma yazma bildiği açıklanmıştır. O dönemin gelişmiş şehri Mekke’dir ve Medine, okuryazarlık konusunda daha geridedir. Bazı kaynaklarda Medine’de 10 kişinin okuryazar olduğu bilgisi yer alır.¹ Mekke Şehrindeki 17 kişinin arasında Ömer b. Hattâb, Ali b. Ebû Tâlib, Osman b. Affân, Ebû Ubeyde b. Cerrah, Talha b. Ubeydullah, Yezîd b. Ebû Sufyân, Ebû Huzeyfe b. Utbe b. Rebîa, Hatib b. Amr, Ebû Seleme b. Abdilesed el-Mahzûmî, Eban b. Saîd bin el-Asi b. Ümeyye, Halîd b. Saîd, Abdullah b. Sâd b. Ebû Şerh el-Âmiri, Ebû Sufyân b. Harb b. Ümeyye, Muâviye b. Ebû Sufyân, Cüheym b. es-Salt b. Mahreme b. Muttalib b. Abdimenâf ve Alâ b. Hadramî gibi isimler vardır.²

Tüm bu bilgiler İslâm’dan önceki Arap Yarımadasındaki sosyal yaşamı, eğitim uygulamalarını, kültürel hayatı ve genel olarak toplumsal öncülleri belirlemek açısından önemlidir. Görüldüğü üzere İslâm yeryüzüne gelmeden evvel Araplarda planlı bir eğitim öğretim geleneği ve uygulaması bulunmamaktadır. İslâm’dan önce Araplarda okuma-yazma konusunda bazı kültürel gelişmeler mevcuttur. Ancak dönemin Arap yarımadasında okuryazarlık, yalnızca ticaretle uğraşan ya da nüfuz sahibi asillerin bildiği bir faaliyet olarak ortaya çıkar. Ticaretle okuryazarlığın pratik bir işlevsellik kazandırması tüccarların okuma yazma bilmesini sağlamıştır. O dönemde ticaretle uğraşan Mekkeliler, doğal olarak okuryazarlık konusunda iyi durumdadırlar. Halkın büyük çoğunluğu ise okuma yazma bilmemektedir.³

Tüm bu şartlar altında Hz. Peygamber’e “oku” emri ile insanlara doğru yolu gösterme görevi verilmiştir.⁴ Anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber’in görevi çerçevesinde topluma bir eğitim sistemi kazandırması gereklidir. Yeni bir dinin getirildiği bir toplumda eğitimin ihmal edilmesi de olası

¹ İlhan Yıldız, “Hz. Peygamber’in Mekke Dönemi Yaygın Eğitim Çalışmaları-Din Eğitimi Açısından Bir Temellendirme Denemesi”, **Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1998, 2(2), s.305.

² M. Hanefi Palabıyık, “Cahiliye Dönemi ve İslâm’ın İlk Yıllarında Okuma-Yazma Faaliyetleri”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Erzurum, 2007, 0(27), s.39-41.

³ Neşet Çağatay, **İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s.141.

⁴ **Kur’an-ı Kerim**, Alâk, 96/1.

olmadığından İslâm, Arap coğrafyası başta olmak üzere kabul edilen her toplumun eğitim sistemine katkılarda bulunmuştur. Bu bağlamda önemli olan konu Hz. Peygamber'in asıl görevinin eğitmek olmasıdır. Kendisinin de her fırsatta dile getirdiği "Allah beni bir muallim olarak gönderdi."⁵ sözleri bu görevi açıklamaktadır.

Hız. Peygamber'in büyüdüğü Mekke, Cahiliye döneminin yaşandığı bir şehirdir. Kur'ân bakış açısında cehalet, Allah'tan ve emirlerinden sapma olsa da Cahiliye dönemi Mekke, sosyal yaşam, okuryazarlık, toplumsal hayat gibi dünya nezdinde bilgilenme anlamında da oldukça geride kalmıştır. Bu yönüyle "cahiliye, her açıdan bilgisizliği kapsayan bir dönem ifade eder" yerinde bir ifadedir. Büyük şehirler o dönem Arap yarımadasının ürettiği medeniyet çıktıları olsalar da devlet sisteminin Mekke'de olmayışı Hz. Peygamber'in her yönüyle cahil bir toplumda yetiştiğini göstermektedir. Mekke ve bu bölgeye devlet ve şehir kültürü ancak İslâm ile gelebilmiştir. Özellikle Hicaz bölgesinde okuryazarlık yok denecek kadar azdır. Çünkü Araplar henüz, İslâmiyet'ten hemen önce ticaret aracılığıyla yazıyla tanışmışlardır. Bu nedenle de okuryazarlık yalnızca ticaretle ilgilenen, nüfuz sahibi, asil kişilerin sahip olduğu bir bilgi ve lüktür.⁶

2.2 Hz. Peygamber Dönemi

A. Mekke Dönemi

Din, Hz. Peygamber'e bir eğitimci vasfı yüklemiştir. Bu nedenle Hz. Peygamber'in öğretim işlevini dini alana yönelik sınırlı ele almak doğru bir yaklaşım olmaz. Hz. Peygamber, dini alanda öğretici vasfı taşıdığı kadar dünyevi alanda da öğretici konumundadır. Çünkü insanların ahiret yaşantısını bu dünyadaki amelleri tayin etmektedir. Bu dünyada düzgün yaşayan, güzel ahlaklı insanlar ve toplumlar oluşturmak dine hizmetin başka bir şeklidir. Bu bağlamda Hz. Peygamber gerek dini gerekse dünyevi alanda bir eğitimci ve öğretici nitelik taşır. Hz. Muhammed peygamber olduktan sonra Mekke şehrinde 13 yıl geçirmiştir. Tarihçiler bu 13 yıla ilişkin fazla bilgi paylaşmamışlardır. İlk dönem İslâm tarihçileri Mekke şehrinde geçen 13 yılda daha çok çekilen sıkıntıları ve işkenceleri anlatmışlardır. İlk dönem İslâm tarihçileri Mekke dönemine ilişkin açıklamaları birkaç cümleyi geçmemektedir.⁷ Bu tarihçiler eğitim öğretime yönelik açıklamalarını genel olarak Medine dönemi ve özellikle Suffe'den başlatmaktadırlar.

⁵ Çağatay, a.g.e, 1989, s.141.

⁶ I. Halil Alanoğlu, "Emevilerde Eğitim Öğretim Kurumları", (AÜİF Lisans Tezi) Ankara, 1984, s.44.

⁷ Ahmed Çelebi, İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi, Ali Yardım (Çev.), Damla Yayınevi, İstanbul 1983, s.34.

İlk İslâm tarihçilerinin bu yaklaşımı, kurumsallaşmanın olduğu dönemlerde eğitim öğretim faaliyetlerinin önemsendiğini, önceki muhtelif çabaların işlenmediğini göstermektedir.

Mekkelilerin İslâm'dan önceki dönemde kendi kabilelerine ait bilgileri yazdırarak muhafaza ettikleri bilinmektedir. Mekkelilere okuma yazma öğreten Kureyşli Harb b. Ümeyye, kardeşi Süfyan. Ebû Kays b. Abdümenaf, Abdullah b. Cüd'an ve Bişr b. Abdülmelik gibi şahıslar yazıyı Hîre'de öğrenmişlerdi. Kûfi yazının aslı olan ve Mekke'de "hattü'l-Hirî" adıyla bilinen bu yazı Hicaz'da Mekkeliler vasıtasıyla yaygınlaşmıştı. Hz. Muhammed'in peygamberliğinin ilk yıllarında İslâmiyet'i tebliğ etmek ve Kur'ân öğretmek için kullandığı Dârülerkam'ın Mekke'nin ilk eğitim merkezi olduğu söylenebilir. Hz. Muhammed'in peygamberliğinin ilk yıllarından sonra inen Kur'ân ayetlerinin yazılması, Resûl-i Ekrem'in örnek uygulamaları, Vedâ haccından sonra yaptığı meşhur konuşma Mekke'de köklü bir ilim geleneğinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Mekke'de Hz. Peygamber tarafından başlatılan ilmi faaliyetler sahâbî ve tâbiîn dönemlerinde devam ettirilmiş; tefsir, hadis, fıkıh, dil ve tarih (siyer ve megâzî) gibi ilimlerin tedvinine en büyük katkı Mekke'de yetişen alimler tarafından yapılmıştır. Hz. Peygamber'in öncülüğünde başlatılan ve daha sonra sürdürülen ilmi faaliyetlerle Mekke, İslâm dünyasının en önemli eğitim ve kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir.⁸ Eğitim faaliyetleri Hz. Muhammed'in evinde gerçekleştirilmeye başlandı.

Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Kendi Evi: Öz itibarıyla Mekke dönemi eğitim faaliyetlerinin ilk başladığı yer Hz. Muhammed'in kendi evidir. Ancak kendi evinde eğitim ve tebliğ faaliyetlerini Mekke'deki baskılar sebebiyle yürütememiş ve Dârülerkam'a taşınmıştır. Hz. Peygamber, Abdülmüttalib'in ailesinden kırk kadar kişiyi evine davet ederek onlara İslâm dinini anlatmış ve onları dine davet etmiştir. Bu toplanma, İslâm tarihinde eğitim ve öğretim faaliyetlerinin ilki olarak kabul edildiğinden dolayısıyla ilk eğitim kurumu da Hz. Peygamber'in kendi evi olmaktadır. Hz. Peygamber'in kendi evinin bilgi, eğitim ve öğretim adına özel bir anlamı vardır. Çünkü özellikle ilk Müslümanlar öğrendikleri her şeyi bu evde öğrenmişlerdir. Bu evde, yürütülen eğitim öğretim faaliyetleri muhtelif ve münferittir.⁹

Erkam b. Ebü'l-Erkam Mahzûmî'nin Evi: "Dârüislâm" adıyla da bilinen bu ev, Erkam b. Ebü'l-Erkam'a aittir. Erkam b. Ebü'l-Erkam, 16 yaşında ilk Müslümanlardan olan Benî Mahzûm kabilesine mensup bir gençtir. Mekke döneminde Müslümanlara yapılan işkence ve

⁸ Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mekke", TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, Cilt No.28, s.561.

⁹ İlhan Yıldız, a.g.m., s.317.

baskılara tanık olan bu genç, Müslümanları ve Hz. Peygamber'i eğitim öğretim faaliyetlerinin sürdürülmesi adına evine davet etmiştir. Bir müddet bu evde kalan Hz. Peygamber namaz kıldırması, dini tebliğ etmiş, görüşme talebi olanlarla bu evde görüşmüş, İslâm'ın temel esas ve ilkelerini bu evde Müslümanlara anlatmış ve öğretmiştir. Bu yönüyle bu genç Müslümanın evi, İslâm eğitim öğretim tarihinde sade fakat önemli bir işlev görmüştür. Mekke döneminde gizli eğitimin ilk merkezi olarak bu evin seçilmiş olmasının türlü gerekçeleri olduğuna yönelik rivayetler vardır. Bunların en çok kabul görenlerinden biri evin konumuna bağlı açıklanan bilgilerdir. Erkam b. Ebü'l-Erkam'ın evi, Sefa Tepesi yakınlarında Kâbe'ye çok yakın bir konumdadır. Yabancıların sık sık uğradığı bu konumun evin merkez olarak seçilmesine neden olduğu yönünde rivayetler vardır. Ayrıca bu ev, Kureyş'in Kâbe civarındaki toplantı yerlerini ve Dârünnedve'yi sürekli gözetlemek için çok uygun bir konumda bulunmaktadır. Evin geniş kapasitesi ve sürekli artan Müslüman nüfusunun ihtiyaçlarına cevap verebilecek nitelikleri mevcuttur. Tüm nitelikler göz önüne alındığında evin, eğitim merkezi olarak seçilmesinin hiç de tesadüf eseri olmadığı sonucu açıkça görülmektedir.¹⁰

Erkam'ın Hz. Peygamber'in kabilesi olan Kureyş kabilesinden değil de rakip kabile olan Mahzûmoğullarından olması, müşriklerin aklına bu evin gelmesi olasılığını da azaltmıştır. İlk Müslümanlardan olan bu gencin evi, Mekke dönemi eğitim öğretim faaliyetlerinin ilk merkezi olmasının yanında Müslümanlar açısından kuvvetli bir korunak görevi de görmüştür. Hz. Ömer gibi önemli kişilerin hidayetine de sahne olan Ebü'l-Erkam'ın evi, Hz. Peygamber için Kâbe'nin eteklerinde bir yaşama alanına dönüşmüştür.¹¹

Ebü'l-Erkam'ın evi, Kâbe haremine yakın olması, yabancılar ve Medinelilerin hac umre ziyaretleri için kullandıkları yolun üzerinde olması sebepleriyle dine davetin yapılmasını oldukça kolaylaştırmıştır. Dine davet dışında dini eğitim ve öğretim merkezi olarak bu evin ne zaman kullanılmaya başlandığı ise kesin olarak bilinmemektedir. İlk etapta Hz. Peygamber'in ikamet adresi ve dini tebliğ için kullanılmış sonrasında ibadet edilen, din öğretilen, okuma yazma öğretilen bir merkeze dönüşmüştür. Bazı yazarlara göre vahyin dördüncü senesinde bu ev merkez olarak kullanılmaya başlanmıştır.¹²

¹⁰ M. Asım Köksal, "Dârülerkam", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, Cilt No. 8, s.520.

¹¹ Ahmet Önkol, "Erkam b. Ebü'l-Erkam", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, Cilt No. 11, s.305.

¹² Köksal, "Dârülerkam", s.520.

Bazı kaynaklar ise Müslümanlara yönelik baskı ve işkencelerin artmasının ardından işkencelerin bizzat Hz. Peygamber'e yönelmesiyle O'nun bu eve geçtiğini rivayet ederler. Yine aynı kaynaklar Hz. Peygamber'in kendisini kurtarmak amaçlı kaçmaktan ziyade daha rahat dini görevlerini yerine getirebilmek amacıyla Ebü'l-Erkam'ın evine geçtiklerini söylerler. Rivayet veya gerçek olsun gerçek her ne olursa olsun Hz. Peygamber'in Ebü'l-Erkam'ın evine geçme amacı yerini bulmuştur. Müslümanlar bu merkeze sıkça gelerek İslâm hakkında bilgiler edinmişler, ayetleri dinlemişler ve öğrenmişlerdir. Kaynaklarda geçtiğine göre Hz. Peygamber 615 ila 617 yılları arasında bu evde faaliyetlerini sürdürmüş ve aynı zamanda ikamet etmiştir.¹³

Ebü'l-Erkam'ın evinde verilen eğitimin yöntemi ve şekline ilişkin yoğun bir bilgi bulunmamaktadır. Bu konuyla ilgili kaynakların ortak kanaatine göre Müslüman olmak isteyenler bu eve götürülmüş, dinle ilgili bilgiler verilmiş, İslâm dini anlatılmış ve temel dini bilgi verilmiştir. Merkez türlü fonksiyonlarla çalışmıştır. Bir yandan İslâm dinini öğrenmek isteyen insanlara dini bilgiler verilirken diğer yandan da sahâbeler yoğun bir dini eğitimle yetiştirilmişlerdir. İlahi bir gerçek arama fikriyle merkeze gelen kişiler bilgiler edinmenin yanında sahâbe ve merkezde bulunan Müslümanlarla namaz kılma, âyet dinleme gibi ibadetlere katılmışlardır. Hz. Peygamber eve gelenlerin durumuna göre bir halka oluşturur ve buna göre konuyu tespit eder, konuya göre Kur'ân'da âyetler okur, bu âyetleri hayatla ilişkilendirerek açıklar, sorulara cevaplar vererek sohbet eder. Bu sohbetler gece geç saatlere kadar devam ettikten sonra eve gelenlerin gizlice evden ikişer üçer çıkmalarıyla son bulur. İslâm dünyasında bir okul işlevi gören bu evin önemiyle birlikte Hz. Ömer'in katılımıyla öğrenci sayısı da artarak kırkı bulmuştur. Bu eve gelenlerin büyük bir çoğunluğu yetişkin erkek olmakla birlikte çocuk olarak yalnızca Hz. Ali uğramaktadır. Elbette ki dönemin Müslüman sayısı eve gelenler kadar değildi. Eve yalnızca şartları uygun olanlar geliyor, bilgileri öğreniyor ve etrafındaki insanlara anlatarak bilginin yayılmasını sağlıyorlardı.¹⁴ Bu evin İslâm tarihi için önemi öylesine büyüktür ki insanların Müslüman oluşlarında Ebü'l-Erkam dönemi öncesi ve sonrası olarak ikiye ayrılan bir dönem vardır.¹⁵ Görüldüğü üzere İslâm tarihinin eğitim öğretim alanında Hz. Peygamber döneminin büyük kısmını Mekke dönemini oluşturur ve bu dönem içerisinde en önemli yerlerden biri Ebü'l-Erkam'ın evi olmuştur.

¹³ Muhammed Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, Salih Tuğ (Çev.), İrfan Yayıncılık, İstanbul, 1993, Cilt No. 2, s.79-80.

¹⁴ İlhan Yıldız, **a.g.m.**, s.315-317.

¹⁵ Yusuf Deveci, **“Erkam B. Ebü'l-Erkam'ın Hayatı ve İlk İslâm Toplumundaki Yeri”**, (Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2020), s.20-23.

H.z. Ebû Bekir'in Evi: H.z. Ebû Bekir'in evi, Mekke dönemine, ilişkin bir diğer eğitim merkezidir. H.z. Ebû Bekir, H.z. Peygamber'in eğitim faaliyetlerini yürütmek ve dini tebliğ etmek için kurduğu çekirdek ekibin bir üyesidir. H.z. Ebû Bekir, yaptığı hizmetlerin yanında yanık bir sese sahiptir. Bu sayede ezan okuduğunda herkesin dikkatini çekmektedir. Ayrıca bu özelliğinin insanların İslâm dinine sempati duymalarını sağladığı rivâyet edilmektedir. Kureyşli kadın ve erkeklerinin H.z. Ebû Bekir'i bu derece içten dinlemelerinde onu tanımaları ve sevmeleri de oldukça etkilidir. H.z. Peygamber, Ebû Bekir'in evine hemen her gün uğrar, sahâbeler de gelirler ve yeni indirilen âyetler sahâbelere öğretilirdi. Yaygın eğitimin işlevsel bir merkezi olan H.z. Ebû Bekir'in evi bu şekilde hizmet etmiştir. Mekke dönemi din eğitiminin temel karakteristiği yaygın eğitimidir. Mekke döneminde inanan kişiler Mekkelilerce yoğun baskı ve işkence altında tutulmuş, Müslüman olanlar, ibadet faaliyetinde bulunanlar ve hatta H.z. Muhammed'i soran yabancılar dahi Ebû Zer el-Gıfârî (r.a) örneğinde olduğu gibi baskı altında tutulmuşlardır. Bu yoğun baskı kurumsal eğitim öğretim uygulamalarını engellemiş ve eğitimin karakteristiğinin yaygın nitelikte olmasına neden olmuştur. Ancak bu dönemde eğitim ve öğretime yönelik en belirleyici özellik, Müslümanların ve H.z. Peygamber'in azmi, cesareti ve inanç ruhudur. Mekke döneminde eğitim ve öğretimin en zor olduğu zamanlar ise özellikle açık davetin başladığı dönemde Müslümanlara nazil olan âyetlerin tebliğidir. Mekke döneminin bu kadar sancılı olmasının altında yatan etmenlerden biri de İslâm dininin getirdiği kural ve yaklaşımlarla toplumu kökten değiştirmesidir. Bu nedenle de mevcut olan eğitim öğretim kurum ve araçları İslâm dini eğitiminde kullanılamamıştır. Mekke döneminin eğitim öğretim şeklinin yaygın nitelikte olmaktan başka seçeneğinin olmadığı açıktır.¹⁶

Mekke dönemi eğitim ve öğretimin en temel özelliği gizli oluşudur. Bu dönemde öğretme ve öğretme işi Müslümanların tamamından istenmiştir ki bu dönemlerde öğretim yetişkinlere yöneliktir. Eğitimin içeriğini ise Kur'ân âyetlerinin öğrenilmesi, anlaşılması, amaç ve uygulamalarının gösterilmesidir. Yani bu dönemde İslâmi bir eğitim söz konusudur.¹⁷ Müslümanların gördüğü yoğun baskı ve işkenceler sebebiyle eğitim ve öğretim özellikle gizli tutulmuştur. Kur'ân-ı Kerim'deki bilgi zor yayılmış ve sınırlı kişiler arasında kalmıştır¹⁸. H.z. Peygamber'den onay alınmadan üçüncü bir kişiye toplanma yerleri ve bilgi içerikleri anlatılmamıştır. “Mesela, H.z. Ali İslâm'ı kabul etmeden önce konuyu babasına sormak istediğinde H.z. Muhammed, kabul etmesen bile babana sorma diyerek bu gizliliği sağlamıştır.

¹⁶ İlhan Yıldız, **a.g.m.**, s.310-318.

¹⁷ Bilgin, **a.g.e.** 1988, s.12.

¹⁸ Montgomery Watt, **H.z. Muhammed Mekke'de**, M. Rami Ayas ve Azmi Yüksel (Çev.), Ankara 1986, s.65-66.

İslâm'ın ilk yıllarında özgür insanlar kadar köleler de Müslümanlığı seçmiştir.¹⁹ Yaygın eğitimin gizli yapıldığı dönemde şu hususlar üzerinde durulmuştur:

- ✓ İslâm'a meyilli olan kişilere tebliğ çalışması yapılmış ve onların dine girmeleri sağlanmıştır.
- ✓ Yeni Müslüman olanlara yalnız iman ve ibadet esasları teorik olarak öğretilmekle kalmamış, aynı zamanda bizzat Hz. Peygamber tarafından uygulamalı olarak gösterilmiştir.
- ✓ İslâmi eğitimin daha geniş kitlelere nasıl ulaştırılacağı tartışılmış ve bu bağlamda yeni stratejiler belirlenmiştir.
- ✓ Çeşitli olaylar karşısında Müslümanların birlikte alacakları tavır belirlenmiştir.
- ✓ Yaygın din eğitimini başarıyla gerçekleştirebilecek bir eğitimci kadrosu yetiştirilmiştir.

Yaygın eğitimin başlaması Kur'ân'ın ortaya çıkması ile başlar. Kur'ân'ın “Şimdi sen sana buyrulanı açıkça ortaya koy, puta tapanlara aldırış etme”²⁰ âyeti eğitim öğretim faaliyetlerini başlatırken “Önce yakınlarını uyar, sana tabi olan müminlere kanadını ger”²¹ âyetiyle de eğitim öğretimin şekli belirlenmiştir. Yaygın eğitim uzun süre gizli sürdürülmüş ancak Hz. Ömer'in Müslüman olmasıyla birlikte yaygın eğitim açık yapılmaya başlanmıştır. Mekke döneminde baskı ve işkenceler nedeniyle yaygın eğitim genellikle gizli yapılmıştır. Esasında dinin tebliği açıkça yapılsa da Müslüman olanlar ile olmayanlar kesin biçimde ayrıldığından özellikle zayıf Müslümanlar müşriklerin ana hedefi haline geldiğinden din eğitimi ve öğretimi gizli yapılmıştır. Eğitim öğretim yaygın ve gizli yapılsa da belli bir nitelikte eğitim verilmesi zorunlu olduğundan birtakım tedbirlerle de olsa eğitim sürdürülmüştür. Alınan bu tedbirlerden en bilineni eğitim faaliyetlerini sürdüren merkezlerin seçimidir. Özellikle yoğun baskı ve işkencenin olduğu ilk yıllarda Müslümanlar eğitim merkezlerini sır gibi saklamışlardır. Bir kurum, eğitim binasının tahsisi gibi durumların söz konusu dahi olmadığı bu dönemlerde Hz. Muhammed (s.a.v.)'in evi, Erkam'ın evi ve Hz. Ebû Bekir'in evi bilgiye ev sahipliği yapmıştır. Genellikle bu evler eğitim faaliyetleri için kullanılmıştır. Ayrıca bazı zamanlarda baskılar o

¹⁹ İlhan Yıldız, **a.g.m.**, s.311-312.

²⁰ **Kur'an-ı Kerim**, Hicr 15/ 94

²¹ **Kur'an-ı Kerim**, Şuara sûresi 26/215.

derece yoğunlaşmıştır ki Müslümanlar eğitim faaliyetlerini Mekke kırları, mağaraları ve dağlarında yapmak durumunda kalmışlardır.²²

B. Medine Dönemi

Hiz. Muhammed Mekke'den Medine'ye geçtikten sonra eğitim-öğretim faaliyetlerini geliştirmek adına ilk olarak Kubâ'da bir mescit inşâ etmiştir. Bu mescitte Müslümanlar hep birlikte hem ibadetlerini gerçekleştirip hem de eğitim faaliyetlerini yerine getiriyorlardı. Hiz. Peygamber hicretten sonra eğitim faaliyetlerini sistemleştirmek ve düzenli bir program oluşturmak için bir de (Mescid-i Nebevî) mescidini yaptırmıştır. Medinede inşâ ettirilen bu mescit sayesinde eğitim-öğretim faaliyetlerinde çok büyük bir gelişme olmuştur.²³

Kur'ân-ı Kerîm'de Mescid-i Nebevî'nin adı doğrudan geçmemekle birlikte rivâyetlerde “ilk günden takvâ üzerine kurulan mescid” ifadesiyle Mescid-i Nebevî veya Mescid-i Kubâ kastedilmiştir. Mescid-i Nebevî işlev şekli bakımından sonraki dönemlerde kurulan camilere zemin hazırlamıştır. Mescid-i Nebevî'nin inşâsına Rebîülevvel ayında (Eylül 622) başlayıp Şevval ayında (Nisan 623) tamamlanmıştır. Başında Hiz. Muhammed ile Talk b. Ali, Ammar b. Yâsir gibi isimler bulunmuştur. Mescid-i Nebevî tarih boyunca en önemli ilim ve kültür merkezi olma özelliğini korumuştur. Mescitte ders halkaları oluşturulmuştur. Oluşturulan derslere alimler katılmıştır. Bu mescitte yapılan eğitim öğretim faaliyetleri dini ilimlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Suffe ehli de bu konuya katkı sağlayan etmenlerdendir.²⁴

Suffe, kelimesi sözlükte “gölge” anlamına gelir. Medine'de kalacak yeri olmayan sahâbîler için Mescid-i Nebevî'nin girişinde yapılan yere denir. Burada kalan kişilere “ashâbu's-Suffe / ashâb-ı Suffe” veya “ehlü's-Suffe / ehl-i Suffe” denilmiştir. Ashâb-ı Suffenin ihtiyaçları durumu iyi sahâbîler ve Hiz. Peygamber tarafından karşılanmıştır. Dini ilimlerin gelişmesine etkisi olan sahâbîler; Başta Ebû Hüreyre olmak üzere İslâm hukuku alanında ortaya çıkan ehl-

²² İhsan Süreyya Sırma, **İslâmi Tebliğin Mekke Dönemi ve İşkence**, Beyan Yayınları, İstanbul 1986, s.44.

²³ Yasin Yılmaz, “Hiz. Peygamber Dönemi Eğitime Bir Bakış”, **Dini Araştırmalar Dergisi**, 2012, Cilt.15, Sayı. 12, s.209.

²⁴ Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Mescid-i-Nebevî”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2004, Cilt No. 29, s.281-288.

i hadîs ve ehl-i re'y ekollerinin ilk temsilcileri kabul edilen Abdullah b. Ömer ile Abdullah b. Mes'ûd gibi isimlerdir. Ayrıca ilk dönem zühd hareketleri de ehl-i Suffe ile başlamıştır.²⁵

Suffede eğitim-öğretim faaliyetleri Hz. Peygamber'in görevlendirdiği öğretmenler ile gerçekleşiyordu. Bu öğretmenler burada karşılıksız eğitim vermekteydiler. Sûyûtî bu konuya örnek olarak; Ubâde b. Sâmî't'in öğrencilerinin birinden hediye olarak bir ok aldığını bunu öğrenen Hz. Peygamber'in "şâyet aldığın okun kızgın bir halka olarak boynuna takılması seni memnun edecekse onu kabul et" diyerek kendisini vazgeçirdiğini söylemektedir. Öğretmenlerin yanında öğrencilerde burada yatılı da olmak üzere eğitim aldıklarını söyleyebiliriz.²⁶

Mescid kelimesi Arapça 'da "eğilmek, tevazu ile alını yere koymak" anlamına gelen sucûd kökünden "secde edilen yer" manasına gelen bir isimdir. Cami karşılığında Kur'ân-ı Kerîm, hadisler ve ilk İslâm kaynaklarında mescid kelimesi geçmektedir. Mescitteki öğretim faaliyetleri "meclis" kelimesiyle ifade edilir. Hz. Peygamber'in derslerine ise "meclisü'l-ilm" denilmiştir.²⁷

Zamanla Medine'de yapılan eğitim faaliyetlerinin gelişmesiyle eğitim mekanlarının sayısı yetersiz gelmeye başlamıştır. Bunun sonucunda ise Hz. Peygamber "dârülkurrâ" adı verilen eğitim mekanları açmıştır.²⁸

"Dârülkurrâ", kelime olarak "yer, mekân, ev" gibi anlamlara gelen dâr ile "okuyan" anlamındaki kârî kelimesinin çoğulu olan kurrâ kelimelerinden meydana gelmiştir. Bu kelime Kur'ân-ı Kerîm'in ve kırâat ilminin öğretildiği yerler için kullanılmıştır. Bu yerlere dârülkur'ân ve dârülhuffâz da denir. Kur'ân öğretimi Mekke'de iken Dârülerkam'da olmuştur. İbn Cübeyr Dimaşk'ta verilen Kur'ân dersleri hakkında şunları söylemiştir; Sabah namazından sonra "seb" denilen meclisle başlayan kırâat dersleri ikindiden sonra "Kevseriyye" adı verilen derslerle devam ederdi. Burada Kur'ân'ı ezberleme de zorlanan kişilere "kevseri" denilirdi. Bu kişilere Kevser sûresinden başlayarak diğer namaz sûreleri öğretilirdi. Bu dârülkurrâlarda

²⁵ Mustafa Baktır, "Suffe", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, Cilt No.37, s.469-470.

²⁶ M. Mahfuz Söylemez, "İslâm'ın Erken Döneminde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", **Dini Araştırmalar Dergisi**, 2002, Cilt 5, Sayı,3, s.59-60.

²⁷ Ahmet Önkâl ve Nebî Bozkurt, "Cami", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, Cilt No. 7, s.46-50.

²⁸ Yasin Yılmaz, **a.g.m.**, s. 209.

okutulan başlıca ders Mütevâtir kırâatler oldu. Kırâat ilminde Medine’de Nâfi‘b. Abdurrahman, Mekke’de Ebû Ma‘bed Abdullah b. Kesîr ve Humeyd b. Kays el-A‘rec; gibi isimler ön plana çıkmıştır.²⁹

Mescitlerde eğitim zamanla gelişmiştir. Mescitlerde büyük gruplar oluşmuştur. İlim halkalarındaki kişilerin sayısı artmaya başlamıştır. Bunun sonucunda ise hem ibadet edenler hem de eğitim öğretim yapanlar için durum kötüleşmiştir. Suffede ise eğitimde yaş sınırının gözetilmemesi sorun oluşturmıştır. Katılanlar arasında seviye farkı belirmiştir. Tüm bu sorunlara çözüm olarak ise bazı muallimler kendi evlerinde eğitim öğretime devam etmişlerdir. Seviye farkından dolayı çocukların eğitimi de küttâblarda sürdürülmüştür. Sonuç olarak Hz. Peygamber dönemi eğitim-öğretim faaliyetlerini dört başlık altında özetleyebiliriz.³⁰

1. Mescit eğitimi (Halka-i Tadrîs-İlim meclisleri)
2. Muallim Evleri
3. Dârülkurâ
4. Küttâb Eğitimi

Küttâb kelimesi mektep kelimesi ile aynı anlamı taşır. Batılı yazarlar bu kelime için “Kur’ân Okulu” demişlerdir. Küttâblar genellikle eğitim yapılan bir caminin hemen yanında kurulur. Küttâbların kurulmasında harcanan bütün masraflar vakıflar veya durumu iyi olan insanlar tarafından karşılanırdı. Muallimlerin ücretleri ise bazen bir mal bazen de parasal olarak yapılırdı. Bazı öğretmenler ise hiçbir ücret talep etmeden görevini yerine getirirdi. Küttâblar başta okuma yazma ve basit hesap kuralları gibi temel eğitimin verildiği yerlerdir. Küttâblardaki eğitimde başarılı olan öğrenciler devamında medreseye geçebiliyorlardı. Yani küttâblar medrese eğitimi için hazırlık konumunda kurumlardı. Küttâblarda genellikle farklı yaşlarda öğrenciler bir arada bazen da yaşlarına göre sınıflara ayrılarak ders görürlerdi. Çünkü küttâblarda yaş sınırlaması yoktu. Eğitime 5 ile 7 yaşlarında başlayıp 4-6 yıl gibi bir süre devam ederdi. Ders zamanı cuma günü haricinde haftanın altı günü olurdu. Ramazan ayında ve

²⁹ Nebi Bozkurt, “Dârülkurâ”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, Cilt No. 8, s.543.

³⁰ Fatma Atasever, “İslâm’ın İlk Üç Asrında Bir Eğitim Kurumu Olarak Küttâblar”, (Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2019), s.28-29.

bayramlarda okul resmi tatil olurdu. Küttâblara Müslüman çocuklarının yanında gayri müslim çocukları da eğitim görebilirdi. Eğitim yöntemi ezberleme dediğimiz öğretmenin sözlerini defalarca tekrar etme anlamına gelen metottu. Eğitim müfredatı ise tamamen Kur’ân-ı Kerim ile ilgili konulardı. Önce Kur’ân-ı Kerim’in ilk sûresi Fatiha daha sonra 114. Sûre Nas sûresi ezberleniyordu. Son olarak Bakara sûresine gelinceye kadar sûreler ezberlenerek müfredat tamamlanıyordu. Arapça, gramer, hat ve şiir eğitimi de müfredata dahildi.³¹

İslâm eğitim ve öğretim tarihi de hemen her devlette olduğu gibi önce ilk dönem parçalı uygulamalar ile başlar. Sonrasında olgunlaşır ve kurumsal uygulamalar görülmeye başlar ev ardında da bir eğitim öğretim geleneğine dönüşür. İslâm eğitim öğretim dönemini de Hz. Peygamber eğitim öğretim uygulamaları da bu temel baz alınarak değerlendirilmelidir. İslâm eğitim öğretim tarihinde Suffe kurumsallaşma basamağı olarak yer alır. Suffe öncesi eğitim öğretime yönelik uygulamalar elbette ki vardır ancak kurumsallaşma yolundaki başlangıç Suffe ile yapılır. Eğitim öğretimde kurumsallaşma başlangıcı olan bu adım, Orta Çağ Bağdat’ında bilginin intikal süreci için de önemli bir dönüm noktası teşkil eder. Her yeni devlet gibi İslâm devleti de ilk etapta kurumsal bir eğitim öğretim paradigması ortaya koymamış kendi paradigmalarına uygun olarak eğitim öğretim vermiştir.³² İslâm devletlerinde oldukça önemli bir özellik bulunur ki o da eğitim çalışmalarının devletin ilk kurulduğu yıllarda devleti güçlendiren bir işlev görmesidir. Mekke dönemi İslâm devletlerinin ilk yıllarını ortaya koyar ki bu yıllarda eğitim öğretim bizzat Hz. Peygamber tarafından verilir. Mekke’de geçen 13 yıllık süre tarihçiler tarafından sürekli işkence ve zorlu olayların aktarılması, vurgulanması şeklinde yansıtılsa da 13 yıl Mekke’de türlü baskılara dayanan Müslümanlar sayesinde İslâm geniş coğrafyalara yayılma imkanı bulmuştur. Ayrıca Mekke şehrinde geçen ilk 13 yıllık süreç eğitim ve öğretimin güçlü temeller kazanmasını da sağlamıştır. Mekke dönemi eğitim öğretimin yalnızca kendine özgü bazı özellikleri bulunur. Bu dönem Müslümanları bizzat Hz. Peygamber’den öğrenim görmüş, Kur’ân’ın indirilişine tanıklık etmiş, din, sosyal hayat gibi yaşam alanlarında geleneği terk ederek yeniyi hayata uyarlamışlardır. Peyderpey inen Kur’ân ile dinin her kısmını sindirerek öğrenme ve uygulama fırsatı bulmuşlardır. Mal ve can güvenliği tehdidi altında olduklarından örgütlü bir eğitim öğretimden bahsetmek mümkün olmasa da taşıdıkları nitelikler ile bilginin yolculuğuna güzel bir temel atmışlardır. Örgün bir eğitim öğretim faaliyeti Mekke’deki baskılar sebebiyle mümkün olmasa da Hz. Peygamber’in kendi

³¹ Jacob M. Landau, “Küttâb”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, Cilt No. 22, s.3-4.

³² Mustafa Ergün, **Eğitim Sosyolojisine Giriş**, Ocak Yayınları, Ankara 1994, s.127.

evinde, Hz. Ebû Bekir'in evinde, Kâbe'nin civarında ve çeşitli platformlarda yaptığı tebliğ ve eğitim-öğretim çalışmaları yaygın eğitim olarak ele alınabilmektedir. Hz. Peygamber toplumda yerine getirdiği görevle hem bir eğitimci hem de bir din öğreticisidir ki ona bu görevi atfeden bizzat Kur'ân-ı Kerim'dir.³³ Mekke dönemi, İslâm Devletinin ilk yıllarıdır ve İslâm devletinin ilk eğitici ve öğreticisi bizzat Hz. Peygamber'in kendisidir. Hz. Peygamber'in din öğreticisi ve eğitici olması yanında aynı zamanda sosyal ve toplumsal bir eğitici ve öğretici olduğu da kabul edilmektedir³⁴. Kur'ân'da bilgi, bilme, eğitim ve öğretime yönelik âyetler yoğunlukta olmakla birlikte bu âyetlerin çoğu Mekke döneminde Hicret yaşanmadan evvel inmiştir.³⁵

Kur'ân ve Hz. Peygamber'in eğitici öğretici rolü üzerinde özellikle durulmuştur. Çünkü bu çalışma bakımından Orta Çağ Bağdat'ındaki bilgi intikalinin temelini atan sürecin başlangıcı Kur'ân'ın indiği yıllara dayanır. Eğitim öğretimin başlangıcı olarak "oku" diyen ilk âyetle başlatılan okuma-yazma seferberliği görülebilir.³⁶ Kur'ân ve içeriği o dönemin yani Mekke döneminin eğitim öğretiminin ana çizgilerini ortaya koyar. Dönemin ruhu, oku âyetinden kaynaklanan emirden büyüyerek şekillenir. Kitap, okunacak içeriği söylemese de din alimleri Kur'ân'ı okumak fikri üzerinde birleşirler. Bu bilgi üzerinden hareketle okunacak ve öğrenilecek her bilginin Kur'ân'ı anlamaya hizmet etmesi gerekliliğine inanılmıştır. Böylece insanın dünya üzerinde okuyacak, öğrenecek, yetişecek ve bir yol gösterici ile dini daha iyi anlayacak bir canlı olduğu temel varsayımı ortaya çıkmıştır. Böylece İslâm devletinin ilk yıllarında eğitim öğretim çabalarına yön veren idealin tüm bilgilerin Kur'ân'ın ruhu olduğu yaklaşımı olduğu anlaşılır. Bu ana çerçeveden hareketle Mekke dönemi yaygın eğitimi şöyle şekillendirilebilir: Mekke dönemindeki 13 yıllık yaygın eğitim süreci ağırlıklı olarak vahye dayalı olarak sürdürülmüştür. Allah'ın tedrici olarak âyetlerini indirdiği ve Hz. Peygamber'in de bunları halka iletmediği, öğrettiği ana savından hareketle yaygın eğitim uygulamaları oluşmuştur. Bu yıllarda sürdürülen yaygın eğitim uygulamaları oldukça başarılıdır. Halk kısa sürede dinin getirdiği yeni anlayış çevresinde düşünmeye, anlamaya ve davranmaya başlamıştır.³⁷

³³ "Haydi öğüt ver; sen şimdi sırf bir öğütçüsün." Gaşiye, 88/21,22; "Peygamberin üzerine düşen sadece duyurmaktır..." Maide, 5/99.

³⁴ **Kur'an-ı Kerim**, Bakara, 2/151-159; **Kur'an-ı Kerim**, Âl-i İmran, 3/164; **Kur'an-ı Kerim**, Cuma, 62/2; **Kur'an-ı Kerim**, Nahl, 16/35; **Kur'an-ı Kerim**, Hicr, 15/94; **Kur'an-ı Kerim**, Maide, 5/67.

³⁵ **Kur'an-ı Kerim**, Kehf, 18/60-80.

³⁶ **Kur'an-ı Kerim**, Alâk, 96/1.

³⁷ İlhan Yıldız, **a.g.m.**, s.303.

Hız. Peygamber'in eğitim öğretim anlayışı ve yaklaşımı bilginin intikalinde ve İslâm tarihinde oldukça önemlidir. Çünkü kendisi dini alanda olduğu kadar eğitim alanında öncü bir rol oynamıştır. Her din gibi İslâm dini de hayatın her alanına yönelik düzenleme ve uygulamalar içerir. Din ile İslâmi yaşama uygun tasarlanmış insan hayatının da öncüsü Hz. Peygamber'dir. Bu yaklaşım ekseninde İslâm devletleri eğitim öğretim alanında Hz. Peygamber'in yöntem ve yaklaşımlarını uygulamışlardır. Orta Çağ Bağdat'ını bir medeniyet ve bilgi başkenti yapan eğitim öğretim yolu da Hz. Muhammed'in uygulama ve yaklaşımından köklerini almıştır. Hz. Peygamber tarafından kullanılan eğitim halkaları, çocukların kütâblara gönderilmesi ve Hicret'ten sonra Medine'de kurulan mescitlerde gerçekleştirilen eğitim öğretim faaliyetleri bir döneme kadar uzun yıllar boyu kullanılan eğitim yöntemleri olmuştur.

2.3 Dört Halife Dönemi

Hız. Peygamber döneminde İslâm'ın ilk adımlarıyla birlikte eğitim öğretim sistemlerinin de ilk hazırlıkları ve uygulamaları yapılmıştır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra İslâm dünyasını halifeler yönetmiştir. Hz. Ebû Bekir'e biat edilmesiyle başlayan Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın halifeliği ile devam edip Hz. Ali ile sonlanan dönem Dört Halife Dönemi'dir (h.11-41/m.632-661).³⁸

Yirmi dokuz yıl süren bu dört halife döneminde Hz. Peygamber'in eğitim faaliyetlerinin bir kısmı aynen devam etmiştir. Hicret'ten sonra Medine yıllarında eğitim öğretim faaliyetlerinin ana merkezi mescit olmuştur. Öyle ki mescit Müslüman hayatlarında yaşamın merkezi olarak işlev görmüştür. Dört Halife döneminin Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde bu uygulama aynen devam ettirilmiştir. Mescit yine eğitim öğretim ve yaşamın toplanma merkezidir. Halkın eğitimine bu dönemde de mescitte devam edilmiştir ki yine Ashab-ı Suffa³⁹'nın eğitimi öncelikli tutulmuştur. Hatırlanacağı gibi Hz. Peygamber, sohbet e gelen insanları durumlarına göre halkalara ayırıp onlara o şekilde eğitim vermiş, âyetler okumuş, âyetleri hayatla ilişkilendirmiş ve sorulu cevaplı sohbetler etmiştir. Eğitim halkalarına Dört Halife döneminde de devam edilmiştir. Hz. Peygamber yerine sahâbeler, ders halkaları oluşturmuşlar, çeşitli konularda insanlara dini eğitimler vermişlerdir. Yani Dört Halife döneminde de Hz. Peygamber uygulamaları benzer şekilde sürdürülmüştür.⁴⁰ Hayatın ve eğitimin merkezinin mescit olması

³⁸ Mustafa Fayda, "Hulefâ-yi Râşidîn", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1908, Cilt No.18, s.324.

³⁹ Ashab-ı Suffa, İslâm peygamberi Hz. Muhammed tarafından Mescid-i Nebvî'nin duvarına bitişik olarak kurulmuş olan ve "suffa" adı verilen gölgelikte yaşayan; genellikle genç, bekâr ve yoksul insanlar.

⁴⁰ Hamidullah, **a.g.e.**, 2004, s.634.

ve eğitim halkaları şeklinde dersler işlenmesi uygulamalarının Dört Halife döneminde de devam etmesinin yanında çocukların eğitim için küttâblara gönderilmesi uygulaması da yine bu dönemde devam etmiştir. Yetişkinlerin eğitimine mescitlerde, çocukların eğitimine küttâblarda devam edilmiştir. Dört Halife döneminde çok büyük farklılıklar getirilmeden aynı şekliyle eğitim öğretim devam etmiştir. Bazı noktalarda küçük değişiklikler de yaşanmıştır. Hz. Ömer, küttâblarda çocuklara dini bilgi, okuma yazma gibi eğitimlerin yanında dini hikaye ve kıssaların da anlatılmasını istemiştir. Hz. Ömer'in isteğiyle küttâblar, çocukların eğitimine dini hikaye ve kıssaları da eklemişlerdir. Bu uygulamanın altında yatan amaçlardan en önemlisi çocukların eğlenceli biçimde İslâm tarihini de öğrenmeye ve anlamlı hikayelerden ders almaya başlamalarının sağlanmasıdır.⁴¹ Hz. Peygamber döneminde inşâ edilen Mescid-i Nebevî, ise Hz. Ebû Bekir döneminde herhangi bir değişikliğe uğramamıştır. Fakat zamanla Medine'nin nüfusunun artması ile Mescid-i Nebevî'nin genişletilmesi gerekmiştir. Hz. Ömer, ise buna yönelik, (h.17/m.638) yılında çevredeki bazı evleri mescide dahil etmek için istimlâk etmiştir. Hz. Osman döneminde ise Mescid-i Nebevî tekrar genişletilerek yeniden inşâ edilmiştir. Son olarak Mescid-i Nebevî, bu tarihten Emevî halifesi Velîd b. Abdülmelik zamanına kadar herhangi bir değişikliğe uğramamıştır.⁴²

Anlaşılan o ki Dört halife döneminde de Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi cami etrafında oluşan bir eğitim öğretim ortamı oluşmuştur. Bu ortam anlama ve yorumlamaya dayanan eğitim faaliyetleri üzerine yapılmıştır. Bu eğitim uygulamaları daha çok Kur'ân-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünnetlerinin öğretimi etrafında olmuştur.⁴³

Hz. Ebû Bekir yazıya dair ilk adım olarak dağınık halde bulunan Kur'ân-ı Kerim'in âyetlerini toplayıp kitap haline getirmiştir.⁴⁴ Kur'ân-ı Kerim'in toplanması İslam tarihinde tarihle ilgili yapılan ilk çalışmadır.⁴⁵ Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber'in vefatının ardından Kur'ân-ı Kerim'i ezbere bilen hafızların sayısının azalması sebebiyle, dağınık halde bulunan Kur'ân-ı Kerim'in kitap haline getirilmesini emretmiştir. Bu görevi Zeyd bin Sâbit (h.9-45/m.612-665)'e vermiştir.⁴⁶

⁴¹ Şakir Gözütok, **İslâm'ın Altın Çağında İlim**, Nesil Yayınları, İstanbul 2012, s.70-135.

⁴² Bozkurt, Küçükbaşçı, "Mescid-i Nebevî", s.281-288.

⁴³ Mustafa Necati Barış, "Medreselerin Kuruluşuna Kadar Camilerde Eğitim", **İnönü Üniversitesi Yayınevi**, Malatya, 2018, s.16.

⁴⁴ Ahmet Cevdet Paşa, **Kıssas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ**, Metin Muhsin Bozkurt (çev.) Çile Yayınları, İstanbul, 1976, Cilt 1, s.262-312

⁴⁵ Mustafa Hizmetli, **İslam Tarihinin İlk Kaynakları**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2018, s.40.

⁴⁶ Philip Khuri Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi**, Salih Tuğ (Çev.), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980, Cilt I, s.183.

Bu uygulama ile Kur'ân-ı Kerim daha kullanışlı bir malzeme üzerine yazılmıştır. Önceden kemik parçaları, hurma dalları, deri ve taş gibi malzemeler üzerine yazılmış olan vahiy kesitleri artık sadece rakk (sayfa haline getirilmiş ince deri) üzerine yazılarak daha kullanışlı hale gelmiştir. İki kapak arasına alınan Kur'ân-ı Kerim artık yeni bir isimle anılmaya başlanmış ve Habeşlilerin kullandığı “Mushaf” kelimesi kullanılmıştır. Hz. Osman döneminde ise Kur'ân-ı Kerim çoğaltılarak günümüze kadar intikal etmiştir.⁴⁷

Hz. Osman döneminde yaşanan fetihler sonucunda İslâm ülkesinin sınırları genişlemiştir. Bu genişleme sonucunda sosyal siyasi ekonomik anlamda birçok sorun ortaya çıkmıştır. Kur'ân-ı Kerim'in doğru okunması ve İslâm dininin öğretilerinin doğru bir şekilde anlatılması gerekmiştir. Bu sebeple ülkenin çeşitli yerlerine Kur'ân muallimleri gönderilmiştir. Bu muallimler kendi bildikleri gibi okuma yazma öğretmişlerdir. Bunun sonucunda ise kırâat farklılıkları ortaya çıkmıştır. Bu durum devletin birliği açısından sorun oluşturmaya başlamıştır. Enes b. Mâlik'ten rivâyet edilene göre; o dönemde Medineli Müslümanlar arasında yaşanan bu sorun şöyle anlatılmıştır: *“Hz. Osman'ın hilâfeti döneminde muallimler Kur'ân'ı farklı kişilerin kıraatleriyle öğretiyorlardı. Bu farklılık yeni yetişen nesli ihtilâfa düşürdü ve karşı karşıya getirdi, öyle ki birbirlerini tekfir etmeye başladılar. Sonunda bu durum muallimlere kadar ulaştı. Ardından Halife Osman'a intikal etti”*. Bunun üzerine Halife Osman bir konuşmasında Medineli Müslümanlara şöyle seslendi: *“Ey Muhammed'in arkadaşları! Benim yanımda (Medine'de) Kur'ân'ı farklı kırâatlerle okuyorsunuz ve kırâat hataları yapıyorsunuz, siz böyle yaparsanız diğer beldelerde olanlar daha çok ihtilâf eder ve daha çok hata yaparlar; bu tartışmanıza son verin, bir araya gelin ve Müslüman toplum için rehber olacak bir Kur'ân yazın”* demiştir. Kırâattaki bu farklılıklar zamanla insanların kendi hocalarından öğrendiği kırâatin doğru olduğu savunmaları ile Kur'ân-ı Kerim bir ihtilaf sebebi olmaya başlamıştır. Örneğin Ermenistan-Azerbaycan savaşında Müslümanlar Iraklı Müslümanlarla düşmana karşı birlikte hareket etmişlerdir. Bu mücadele esnasında bir araya gelmişler ve aralarında Kur'ân-ın okunması konusunda sorun yaşamışlardır. Huzeyfe b. el-Yemân (Ö.36/657) bu konudan çok rahatsız olmuş ve bu durumu Hz. Osman'a bildirmiştir. Hz. Osman'da sahâbeleri toplayarak bu konudaki düşüncelerini almıştır. Sonuç olarak Kur'ân-ı Kerim'in çoğaltılarak şehirlere gönderilmesi ve yeni metin dışındaki Mushafların imha edilmesi kararı alınmıştır. Hz. Osman bu karara yönelik 651 yılında yine Zeyd bin Sabit'i Kur'ân-ı Kerim'i yeniden yazılması için

⁴⁷ Zeynel Abidin Aydın, **“Hz. Osman ve Sonrası Dönemde Kur'ân'ın Metinleşme Tarihi”**, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008), s.128-129.

görevlendirmiştir. Bu çalışmanın sonunda oluşan yeni metin Medine şehrinde koruma altına alınmıştır. Daha sonra ise yeni metin İslâm şehirlerine gönderilmiştir.⁴⁸

Hiz. Osman bu gönderim ile Müslümanlar arasında birlik sağlamaya çalışmıştır. Buna yönelik her bir bölgeye Mushaflar ile bir de uzman okuyucu göndermiştir. Medine'ye Zeyd bin Sâbit, Mekke'ye Abdullah b. Es-Sâib, Suriye'ye (Dımaşk) Muğîra b. Şihâb, Kûfe'ye Abdurrahman es-Sülemî ve Basra'ya da Âmir b. Abdi'l-Kays isimli hocaları göndermiştir. Hiz. Osman'ın kaç nüsha çoğalttığı ve nerelere gönderdiği konusundaki farklı rivâyetler vardır. Söz konusu rakam dört ile dokuz arasında değişmektedir. Sicistânî eserinde dört ve yedi nüsha olduğuna dair nakledilen iki rivâyete yer verir ise ilave beldeler; Mekke, Yemen ve Bahreyn'dir. Yakubi'nin yalnız kaldığı bir diğer rivâyette de Mushafların sayısının dokuz olduğu, Mısır ve Cezire'ye de gönderildiği bilgisi yer alır. Ancak ulemanın çoğunluğu Hiz. Osman'ın altı Mushaf çoğalttığı, Kûfe, Şam, Basra ve Mekke'ye birer tane gönderdiği, iki tanesini de Medine'de bırakarak birini kırâat ve kadılık makamında oturan Zeyd b. Sabit'e, diğerini de kendisine ayırdığı kanaatine sahip olmuştur.⁴⁹

Hiz. Ömer döneminde Dârulkurrâların eğitim faaliyetleri de devam etmiştir. Hiz. Ömer katkı olarak idare ettiği yerlere Kur'ân-ı Kerim'i okuyup yazabilen muallimler göndermiştir. Bu muallimlere "Kurrâ" denilmiştir. Gönderdiği isimlere örnek olarak Selman-ı Farisî (ö.36/656) ve Huzeyfe b. Yemân'ı (ö.36/656) verebiliriz.⁵⁰

Bu dönemde kişilerin evlerini eğitim kurumu olarak kullanmaya artık ihtiyaç kalmamış evlerde eğitimler verildiyse de devletin eğitim politikası dahilinde yapılmamıştır. Ancak Mekke'den kalma alışkanlıklarla halk, önemli İslâm bilginlerini sıkça ziyaret etmiş, türlü konularla ilgili fikirlerine başvurmuş ve onlarla sohbetler ederek maneviyatlarını güçlendirmişlerdir. Bu dönemde ileri gelen alimler olarak Hiz. Ali ile Hiz. Ömer önemli çalışmalar yapmışlardır. Başta yaşantıları ile Müslümanlara örnek olurlarken mescitlerde dersler vererek eğitim faaliyetlerine destek olmuşlardır. Özellikle Hiz. Ali'nin çocuklarla arasının çok iyi olduğu bilinmektedir. Bu

⁴⁸ Hitti, **a.g.e.**, 1980, s.183; Aydın, **a.g.t.** s.144-148.

⁴⁹ Aydın, **"a.g.t.**, s.152-155.

⁵⁰ Ahmed b. Yahya Belazûrî, **Fütuhu'l-Büldân**, Mustafa Fayda (çev.), Siyer Yayınları, İstanbul, 2013, s.413.

nedenle çocukların özellikle ahlaki eğitimleriyle daha yakından ilgilenmiştir.⁵¹ Hz. Ömer ise adaletiyle ünlenen politikalarıyla İslâm toplumuna bilgi yolunda da hizmet etmiştir.⁵²

Hz. Ömer okuma yazma konusuna çok önem vermiştir. Buna yönelik Hz. Ömer emsâr (şehirler) olarak isimlendirilen yerlere de muallimler atayarak her Müslümanın okuma yazma öğrenmesi adına katkılarda bulunmuştur.⁵³ Belazurî (Ö.279/892-93); “Kureyş kabilesinde yazı yazmayı bilen on yedi kişi bulunmaktadır” demiştir. Belazurî’nin isimlerini tek tek saydığı bu on yedi kişi arasında Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali’de vardır.⁵⁴ Bunun yanında dört halife Hz. Peygamber’in vahiy katipliğini yapmışlardır.⁵⁵

Hz. Ömer döneminde atanan bu muallimlere maaş bağlanmıştır. Bu muallimlere her ay 15 dirhem ücret ödendiği bilinmektedir. Yani bu durumda bu muallimler devletin bir memuru kabul edilmişlerdir.⁵⁶

Eğitim müfredatı olan Kur’ân-ı Kerim’in okunup ezberlenmesi olayına Hz. Ömer çok önem göstermiştir. Bu eğitimin amacı özellikle küçük yaşlardan itibaren buna başlayıp sonucunda ise öğrencilerin hafız olmasını sağlamaktır.⁵⁷ Dört halife dönemine dair eğitim üzerine en parlak dönem, Hz. Ömer Dönemi olmuştur.⁵⁸ Hz. Ömer, Hz. Peygamber döneminden farklı olarak tatil günü için öğrencilerin cumaya daha rahat yetişebilmeleri amacıyla cuma gününü seçmiştir. Tüm İslâm beldelerine bu yeni durumu bildirmiştir. Hz. Ömer ‘in yaptığı bir diğer yenilik ise “tartışmak, şiir okumak ve yüksek sesle konuşmak” isteyen öğrenciler için Mescid-i Nebvî ‘nin yanı başında “Betihâ” denilen bir revak yaptırmıştır. Bunun sayesinde Hz. Ömer hem eğitim için mescidin saygınlığına önem göstermiş hem de eğitimin yanında kültürel faaliyetlere de yer vermiştir.⁵⁹ Hz. Ömer yine eğitime katkı olarak, temel amacı Kur’ân-ı Kerim ezberleme

⁵¹ Necati Demir, “Türk Düşünce Dünyasında Hz. Ali”, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi**, 2011, (60), s.57.

⁵² Ahmet Ağırakça, **Hz. Ömer**, Beyan Yayınları, 1984, İstanbul s.34.

⁵³ İrfan Aycan, **Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı**, Ankara Okulu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2011 s.86.

⁵⁴ Aydın, **a.g.t.**, s.84; Belazûrî, **a.g.e.**, 2013, s.690.

⁵⁵ Cevdet, **a.g.e.**, 1976, s.263.

⁵⁶ İbrahim Sarıçam, **Türk-İslâm Tarihinde Yükseköğretim**, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Yayınları, Bolu, 2015, s.13-14.

⁵⁷ Hitti, 1980 **a.g.e.**, s.25.

⁵⁸ İsmet Miroğlu, **İslâm Tarihi Ansiklopedisi**, İhlas Matbaacılık, İstanbul, cilt I, s.178.

⁵⁹ Mahmut Dündar, “Bir Din Eğitim Kurumu Olan Mescidin İslâm’ın İlk Dönemlerindeki Fonksiyonları”, **Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Van, 2018, s.196.

ve okuma yazma eğitimi olan küttâbların programına yüzme, ata binme, darbı meseller ve şiir öğretimini de eklemiştir.⁶⁰

Hız. Ömer dönemiyle küttâblarda gerek muallimlere maaş bağlanması gerek tatil gününün resmileştirilmesi gibi yeniliklerle birlikte bir müesseseseleşme başlamıştır. Bu durumda kurumsallaşma aşamasının bir parçasıdır. Hız. Ömer dönemindeki yenilikler, gelişmeler Hız. Osman ve Hız. Ali dönemlerinde de devam etmiştir. Çünkü bu dönemlerde devlet “el-fitnetü’l-kübrâ” olaylarının yarattığı siyasî, sosyal, itikadî pek çok sorunla uğraşmakla meşguldü. Bu sebeple bu iki dönemde eğitim anlamında herhangi bir gelişme yaşanmamıştır diyebiliriz.⁶¹

Dört halife dönemi küttâblarında bir önceki dönem olan Hız. Peygamber dönemindeki temel dersler (Arapça, okuma yazma ve Kur’ân eğitimi) aynen devam etmiştir. Bunlara ek olarak Hız. Peygamber’in hadisleri, Hız. Peygamber kıssaları ve bazı dualar eklenmiştir.⁶²

Öğrenciler ders materyali olarak öğrenciye özel kullanılan tahta olarak nitelendirebileceğimiz lavh veya levhaları kullanırdı.⁶³

Sahâbeler örgün eğitime önem vermişlerdir. Hem Hız. Peygamber döneminde hem de Dört Halife döneminde bu eğitimi istikrarlı bir biçimde sürdürmüşlerdir. Sahâbeler bu eğitimi nöbetleşe gerçekleştirmişlerdir. Hız. Ömer, bu durumu; “*Ensâr’dan bir komşum ile Medine’nin Benî Ümeyye b. Zeyd semtinde oturuyorduk. Bir şeyleri öğrenmek için Hız. Peygamber’in yanına nöbetleşe giderdik. Bir gün o gider, bir gün ben giderdim. Ben öğrenmeye gittiğimde o gün vahiy vesaire ile ilgili ne duyarsam ve öğrenirsem, haberini komşuma getirirdim. O da aynı şekilde Hız. Peygamber’den duyup öğrendiklerini benimle paylaşırdı.*” şeklinde belirtmiştir.⁶⁴

Dört Halife döneminin Hız. Osman ve Hız. Ali dönemlerinde Hız. Peygamber dönemindeki bütün uygulamalar neredeyse aynen devam etmişse de İslâm devleti büyümüş ve gelişmiştir. Bu büyüme ve gelişmeye bağlı olarak Müslüman toplumun ihtiyaçları ve şartları değişmiş yapısında farklılıkların meydana gelmesi gereği doğmuştur. Hız. Peygamber döneminde de Dört Halife döneminde de mescit yalnızca din, eğitim, yaşam alanı gibi konularda değil siyaset de

⁶⁰ Hitti, a.g.e., 1980, s.396.

⁶¹ Cevdet, a.g.e., 1976, s.551-555.

⁶² Çelebi, a.g.e., 1983, s.25.

⁶³ Mehmet Dağ, Hızırrahman R. Öymen, **İslâm Eğitim Tarihi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1974, s.66.

⁶⁴ Mahmut Dünder, a.g.m., s.197.

dahil her alanda merkez görevi görmüştür. Özellikle dört halifeler döneminin sonlarına doğru mescidin bu rolü değişmeye başlamıştır. Devlet büyüyüp geliştikçe toplumun ihtiyaçları da değişmiş ve devlet işleri mescidin dışında görülmeye başlanmıştır. Devlet işleri için mescitlerin dışında ayrı ve bu işlere özel yerler tasarlanmıştır. Bu uygulama devlet işleri açısından da bir anlam taşısa da eğitim açısından mescidin eğitim fonksiyonunu güçlendirme anlamı taşımaktadır. Mescidin devlet işleri fonksiyonunu bırakması onu, yüksek din eğitimi ve öğretimi açısından en güçlü müessese olmaya taşımıştır. Bu dönemde bazı halifeler eğitim için evlerini de açmıştır. Ancak bu kurumsallık kazanan sistemli bir uygulama olmamıştır. Mescit, din ve eğitim konusundaki en güçlü kuruluş olma niteliğini medreseler açılana kadar uzun yıllar elinde tutmuştur. Hz. Peygamber dönemi ve dört halife döneminde mescide yüklenen bu anlam, medreseler açıldıktan sonra çokça azalsa da İslâm dini açısından mescitler her zaman önemli ve kutsal yerler olarak kalmıştır. Bu nedenle günümüzde mescitler hala kısmi şekilde önemli toplanma merkezleridir.⁶⁵ Görüyoruz ki Dört Halife döneminde de Hz. Peygamber döneminden kalma eğitim yapıları ve uygulamaları aynen korunarak devam etmiştir. Ayrıca bu dönemin en parlak dönemi diye adlandırılan Hz. Ömer'in getirdiği birtakım yeniliklerle de eğitim gelişmiştir. Hz. Ömer'in ders içeriğine eklediği Hz. Peygamber'in hadisleri, Arap dili grameri, Hz. Peygamber kıssaları, bazı dualar yüzme, ata binme, darbı meseller ve şiir öğretimi gibi konular Dört Halife döneminin bilgi intikal sürecine kattıkları yenilikler olmuştur. Diğer bir yenilik ise; Hz. Ömer Dönemi ile burada görev yapan muallimlere maaş bağlanmasıdır. Böylelikle Küttâb eğitimi devlete bağlı resmi bir boyut kazanarak bu dönemde müesseseleşme başlamıştır. Mescitlerle alakalı diğer bir konu ise; Hz. Ömer'in tatil günü olarak öğrencilerin dinlenmeleri ve cumaya daha rahat yetişebilmeleri için cuma gününü seçmesidir. Bunun yanında sosyal faaliyetlere mekan belirlemek adına Mescid-i Nebevî'nin yanı başında "Betihâ" denilen bir revak yaptırmıştır. Tüm bunlardan anlaşılan Hz. Ömer yaptığı yeniliklerle hem eğitim-öğretime hem de sosyal faaliyetlere önem vererek eğitimi sistemleştirmeye çalışmıştır. Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde ise Hz. Ömer döneminde yapılan faaliyetler aynen devam etmiştir. Bu iki dönemde eğitim alanında siyasi sebeplerle alakalı olarak herhangi bir yenilik olmamıştır.

2.4 Emeviler Dönemi

Emevi Devlet'inin (h.41/m.662) yılında kurulduğu kabul edilmektedir. (h.132/m.750) yılında 91 sene hüküm sürdükten sonra yıkılan bu devletin egemenliği çok uzun sürmemiştir. Ancak

⁶⁵ İsmet Parmaksızoğlu, **Türkiye'de Din Eğitimi**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1966, s.7.

İslâm dünyasında kalıcı izler bırakmışlardır. Emeviler'in politik anlamda Arap ağırlıklı bir yaklaşıma sahip olmaları divanların Arapçalaştırılmasını sağlamıştır. Bu durumda Emeviler'in yazıya ve dile verdiği önemi göstermektedir. Bunun sonucunda dil gelişimini önemseyen aileler, çöl eğitime yönelmiştir. İlk Emevi veliahtları için çöl eğitimi fasih Arapçayı öğrenmek, şiirde gelişmek ata binip ok ve yay kullanmayı öğrenmek için genç yaştakilerin gönderildiği bir eğitim modeliydi. Halife Muâviye de oğlu Yezid'i oraya göndermişti. Yani Emeviler 91 yıllık saltanatlarında eğitim alanında belirgin bir uygulama farkına girmemiştir. Yine eğitimin ana merkezi camiler olmuş, devlet işleri cami dışındaki merkezlerde yürütülmüş ve çocukların eğitimi küttâblarca verilmiştir.⁶⁶

Emeviler döneminde İslâm devletinin sınırları genişlemeye devam etmiştir. Bu sınır genişlemesi İslâm dininin farklı kültürlerle ve birikimlerle tanışmasını ve birikim kazanması sağladığı gibi aynı zamanda İslâm dininin temel felsefesinin detaylandırılması, kuramsallaşması ve sorgulanması gerekmiştir. Tüm bu süreçlerden evvel Emevi döneminde İslâm, Mısır, İran, Kuzey Afrika vb. gibi bölgelerde hakimiyet kurdukça bu bölgelerdeki kültürel yoğunlukla tanışmış, etkilenmiş ve etkilemiştir. İslâm dini bu yoğun kültürel etkilere cevap verebilmek adına kültürel faaliyetler gerçekleştirmiş ve bilimsel alanda çalışmaları ortaya koymaya başlamıştır.⁶⁷ Bu bilgi oldukça önemlidir ve tarihi açıdan da oldukça yön vericidir. Çünkü İslâm, yoğun düşünsel etkinliklerin ve kültürel birikimin olduğu bölgelere doğru açılmıştır. Bu bölgelerdeki birikimle tanışmak İslâm dinini farklı açılardan etkilemiş ve geliştirmiştir.⁶⁸ Bu etkileşim sonucu ortaya çıkan anlaşmazlıklarda İslâm dinini koruyabilmek adına Müslümanların onların kültürlerini daha iyi tanımaları gerekiyordu. Bu sebeple önemli bilimsel ve felsefi eserler tercüme edilmiştir. Emeviler döneminde tercüme faaliyetini başlatan Halid b. Yezid b. Muaviye'dir. O, tıp, astronomi, astroloji, matematik, simya ve kimya hakkındaki eserleri Arapçaya tercüme etme işiyle uğraşmıştır. Bu amaca yönelik Stephane ve Marianos gibi tecrübeli kişilerden pratik kimyaya dair konuları kapsayan Yunanca ve Kıptice eserleri kendisi için çeviri yapmalarını istemiştir. Kur'ân-ı Kerim'in evrenselliği ve Hz. Peygamber'in "*hikmeti mü'minin yitiği*" olarak değerlendirmesi tercüme hareketinin meşru zeminini oluşturmaktadır.⁶⁹

⁶⁶ Hitti, **a.g.e.**, 1980, s.396-402.

⁶⁷ Zeki Salih Zengin, **2. Meşrutiyette Din Eğitimi**, Akçağ Yayınları, İstanbul, 2015, s.23-47.

⁶⁸ Yunus Akyürek, "Emeviler Dönemi Fetih Politikası ve Maveraünnehir'in Fethi", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2013, 22(1), s.87.

⁶⁹ Mustafa Hizmetli, "Beytülhikme: Kökeni ve Abbasi İdeolojisini Biçimlendirmedeki Rolü", **3. Uluslararası Avrasya Spor Eğitim ve Toplum Kongresi Tam Metin Kitabı**, Mardin, 2018, s.1413

H. Peygamber döneminde ve Dört halife döneminde kitap haline getirilip daha sonra çoğaltılan Kur'ân-ı Kerim dışında yazılı eser bulunmamaktadır. Buna yönelik yapılan çıkarıma göre H. Peygamber döneminde Medine'de inşa edilen mescitte ve Dört halife döneminde yaptırılan mescitlerde kütüphane var ise Kur'ân ve hadis ile ilgili sayfalardan başka eser yoktur. İslâmi dönemde ilk kütüphaneler Emeviler döneminde genellikle mescitlerde ortaya çıkmıştır. Kaynaklardan elde edilen bilgilere göre Emeviler döneminde alimlerin evlerinde oluşturdukları kütüphaneleri vardı. Hadisçi İbn Şihâb ez-Zühri, Abdülhakem b. Amr el-Cumahî, Ebû Kılâbe el-Cermî, Şu'be b. Haccâc, Küreyb, Ebû Amr b. Alâ, Urve b. Zübeyr ve İbn Cüreyc gibi isimler bu konuda örnek verilebilir. Emeviler döneminde halkın ve öğrencilerin kullanabileceği ilk halka açık kütüphane Muâviye b. Ebû Süfyân zamanında (h.41-61/m.661-680) Beytülhikme'de kurulduğu kabul edilmektedir. Mes'ûdî'nin anlattığına göre bu müessesede hadis, tarih ve biyografiye dair bazı kitaplarla bu kitapların korunması için görevliler bulunmaktaydı. Muaviye'nin torunu Hâlid b. Yezîd âlim ve şair olduğu gibi aynı zamanda bir kitap meraklısıydı. Özellikle kimya, tıp ve astroloji alanlarındaki eserlere büyük ilgi duymakta, bu konularda elde ettiği bazı yabancı eserleri Arapça'ya çevirtmekteydi. Hâlid b. Yezîd, Beytülhikme'de Muâviye'nin kurduğu kütüphaneyi devralmış ve onu daha zengin bir hale getirmiştir. Velîd b. Abdülmelik bu kütüphaneye bir kütüphaneci ve müstensih atayarak bu kütüphaneyi resmileştirmiştir. Sem 'ânî'nin *Kitâbü'l-Ensâb*'ında, atanan kütüphanecinin adının Sa'd olduğu söylenmiştir. Bu kişi günümüze ulaşan ilk kütüphanecidir. Velîd b. Abdülmelik'ten sonra tercüme ve telif faaliyetleri devam ettiği Ömer b. Abdülazîz'in kütüphanede mevcut kitapların yeni bir tasnife göre katalogunu hazırlattığı rivâyet edilmektedir.⁷⁰

Emeviler döneminde ilim ve kültür hayatı gelişerek Kur'ân-ı Kerim ve kitap istinsah, telif ve tercüme faaliyetleri arttı. Emevîlerin idare merkezi Dimaşk olduktan sonra Mushaf yazan ve divanda çalışan kâtiplerin sayısı arttı. Bu katipler zamanla tecrübe kazanarak yazıyı güzelleştirmek adına çalışmalarını geliştirdiler. Satır düzeninde harf ve kelimeler oran ve biçim kazanmaya başladı. *İbnü'n-Nedîm, I. (VII.) yüzyılda hüsn-i hatla ilk defa Mushaf yazanın Hâlid b. Ebû'l-Heyyâc olduğunu belirtir ve onun yazdığı Mushaf'ı gördüğünü kaydeder. I. Velîd için şiirler istinsah eden Hâlid, Mescid-i Nebvî'nin kible duvarına Şems sûresini veya Şems sûresinden Kur'ân'ın sonuna kadar olan kısmı altınla ve ilk defa celî kûfî hatla yazan sanatkâr olarak anılır. Yine İbnü'n-Nedîm, Ömer b. Abdülazîz'in Hâlid'den bir Mushaf yazmasını*

⁷⁰ İsmail E. Erünsal "Kütüphane", TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2009, Cilt No.27, s.11.

istediğini, ancak Kur'ân'ın yazılması tamamlandıktan sonra çok beğendiği halde fiyatını yüksek bulduğu için onu elde edemediğini nakleder. Emevî sarayında ücretle çalışan Mâlik b. Dînâr'dan önce Sa'd ve yazıda büyük ıslahat yapan Kutbe el-Muharrir güzel hatla Mushaf yazan kâtiplerdendir. Emeviler zamanında Mushaf kitabesinde görülen önemli bir gelişme de Kur'ân kırâatinde i'rab hatalarını, yanlışlıkları gidermek, Mushaf metninde her türlü bozulmayı önlemek, rahat ve doğru okumayı sağlamak amacıyla yapılan harekeleme ve noktalama çalışmalarıdır. Ebü'l-Esved ed-Düelî ile başlayan yuvarlak kırmızı renkli noktalarla harekeleme, Nasr b. Âsım ve İbn Ya'mer ile benzer harf şekillerinin kalem kalınlığı kadar eğik çizgi şeklinde noktalama çalışmaları Halil b. Ahmed ile de Arap yazı ve imlâ sistemi, okutma ve mühmel işaretleri bugünkü şeklini almıştır.⁷¹

Hız. Osman Mushafları çoğaltıp bütün İslâm coğrafyasına gönderdikten sonra kırâat ilmi merkezleri ortaya çıkmıştır. Kırâat alanında yazılan eserlerin (h.70/m.689) ve (h.80/m.699) yıllara kadar gitmesi, büyük kırâat âlimlerinin çoğunun tâbiinden olması bu ilmin gelişme katettiğini göstermektedir. Kırâat alimleri gerek kelimeler gerekse med, kasr, imâle, tahfif, idgam gibi telaffuz keyfiyetleriyle ilgili farklı okuyuşlara kendi yorumlarını katarak bu okuyuşları öğretmeye başlamışlardır. İbn Mücâhid (ö. 324/936), *Kitâbü's-Seb'a* adlı eseriyle kırâat ilminin tarihinde bir dönüm noktası oluşturmuştur. Medine'de Nâfi b. Abdurrahman, Mekke'de İbn Kesîr, Kûfe'de Âsım b. Behdele, Hamza b. Habîb ve Kisâî, Basra'da Ebû Amr b. Alâ ve Şam'da İbn Âmir'in kırâatinden meydana gelen bu sistem ilgiyle karşılanmış ve kabul görmüştür.⁷² Müslümanlığa yeni geçen insanların dil farklılığı sebebiyle Kur'ân-ı Kerim'i yanlış okumaları gibi bir durum ortaya çıkmıştır. Bu durumu çözmek için Müslümanlara Arapçayı öğretmek amacıyla Arap dilini doğru kullanmak için çalışmalar başlamıştır. Bu çalışmalar I. (VII.) yüzyılın ikinci yarısında Basra'da başlamış, yaklaşık bir asır sonra da ona paralel çalışmalar Kûfe'de ortaya çıkmış ve üç asır kadar devam etmiştir. Böylece Basra ve Kûfe'de dil ve edebiyat çalışmaları birbirinden farklı şekillerde iki dil okulunu ortaya çıkarmıştır. İlk başlarda Basralılardan (Basra dil okulu mensuplarına verilen ad) bir şeyler öğrenerek yetişen öğrenciler daha sonra II. Yüzyılın sonlarına doğru ise Kûfiyyûn (Kûfe dil okulu mensuplarına verilen ad) diye yeni bir grup oluşturarak sıkı bir çalışma içine girmişlerdir. Ebû Ca'fer er-Ruâsî Kûfe mektebinin ilk temsilcisidir. Ruâsî, Basralı İsb b. Ömer es-Sekâfî ile Ebû Amr b. Alâ'dan ders aldıktan sonra Kûfe'ye yerleşerek nahiv dersleri vermiştir. *Kitâbü'l-*

⁷¹ Muhittin Serin "Mushaf", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2020, Cilt No. 31, s.248-254.

⁷² Abdulhamit Birişik, "Kıraat", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2022, Cilt No.25, s.432.

Fayşal fi'n-naḥv adlı eser O'na aittir. Ruâsî'nin amcası olan Muâz b. Müslim el-Herrâ da Kûfe'de sarf dersleri vermiştir. Kûfe okulunda Ali b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805) ve Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822) gibi iki alim yetiştikten sonra bu iki okul arasında görüş ayrılıkları başlamıştır.⁷³ Basra mektebinin ilk temsilcileri ise Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688), Îsâ b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766), Ahfeş el-Ekber (ö. 177/793) ve Yûnus b. Habîb'dir (ö. 182/798). Bunlardan sonra gerek bu mektebin gerekse Arap dilinin iki büyük âlimi olan Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî ile talebesi Sîbeveyhi gelir. Basra mektebi mensupları arasında Sîbeveyhi'den sonra da Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830 [?]), Ebû Ubeyde Ma 'mer b. Müsennâ (ö. 209/824-25 [?]), Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830), Asmaî (ö. 216/831), Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), Ebû Osman el-Mâzinî (ö. 249/863), Müberred (ö. 285/898) ve İbn Düreyd (ö. 321/933) gibi büyük âlimleri sayabiliriz. Bu iki okulda semâa ve kıyasa dayanan çalışmalar yapılmıştır. Buna rağmen iki okulda farklı sonuçlara ulaşmışlardır. Bunun sebebi ise İslâmî dönem panayırılarının en önemlilerinden biri olan Merbidin Basra'da bulunması ve Basriyyûn, bedevî Araplar'ın fasih lehçesini esas alarak dile ait kurallar belirlemeleridir. Bu kurallara uymayan şekilleri şâz kabul ederek onlar için ayrıca şartlar belirlememişlerdir. Buna karşılık Kûfe'deki alimler ise karışık unsurlarla dolu olması sebebiyle semân kaynağını seçmede aynı özeni göstermeyerek Arapların kabul ettikleri kullanımı onaylamışlardır. Yani Basriyyûn duyduğu şekillerden seçtiklerini kullanmıştır. Kûfiyyûn ise her duyduğu kullanıma itibar etmiştir. Bu sebeple genel olarak Basra okulu Kûfe okuluna göre daha üstün tutulmuştur. Bu iki okul arasındaki rekabet Basra ve Kûfe siyasî ve ilmî birer merkez olmaktan çıkıp her iki şehrin önde gelen âlimleri Bağdat'a göç edinceye kadar (IV. /X.) devam etmiştir.⁷⁴

İslâm devleti özellikle Hicretten sonra hızlı biçimde sınırlarını genişletmiştir. Emeviler döneminde de devam eden genişleme bahsi geçen kültürel birikimlerle tanışmak sonucunu ortaya koymuştur. Emeviler, eğitim konusunda devraldıkları sistemi uygulamaya devam etmişler mescit bu dönemde de eğitim fonksiyonunu başarıyla sürdürmüştür. Çocuklar Küttâblara gönderilmiştir. Mescitler yetişkin eğitimi içindir, çocukların manevi atmosfere zarar vereceği düşüncesi ve mescit temizliğine gerekli özenin gösterilemeyeceği çekincesi yetişkin ve çocuk eğitim merkezlerini birbirlerinden ayırmıştır. Bu düşünce Emevilerde de

⁷³ Hulusi Kılıç, "Kûfiyyûn", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, Cilt No.26, s.345-346.

⁷⁴ Hulusi Kılıç, "Basriyyûn" **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt No.5, s. 117-118.

sürdürülmüştür. Hz. Peygamber dönemi, dört halife dönemi ve Emeviler dönemi boyunca süren bu anlayış Abbasîler ile değişecektir.⁷⁵

Küttâblar Emeviler döneminde gelişme göstermiştir. Bu gelişme de devletin alimleri desteklemesinin önemli bir yeri vardır. Devlet alimlerin eğitim öğretim vermesine her zaman desteklemiştir. Böylelikle küttâblar Emeviler döneminde bir okul kimliğine bürünmüştür.⁷⁶ Emeviler döneminde yine küttâbların eğitim müfredatını Kur'ân'ı Kerim-i ezberleme, okuma, yazma, Arap dili, Hz. Peygamber kıssaları, basit matematik kaideleri ve şiirler oluşturmaktaydı.⁷⁷ Eğitim metodu ise Emeviler Döneminde yine daha önceki dönemlerde kullanılan ezber metoduydu. Öğrenciler levhalarına yazdırılan âyet, hadis, darb-ı mesel veya şiirleri ezberlerlerdi.⁷⁸ Emeviler döneminde dikte de önemli bir eğitim metoduydu. Bunun için kullandıkları mürekkep hokkası öğrencilerin bellerindeki kemere tutturulmuş bir şekilde dururdu. Gerekli olduğunda onu kullanırlardı. Öğrencilerin bilgilerinin pekişmesi adına öğretmenler öğrencilere gün içinde öğrendiklerini evde tekrar amaçlı ödev verirlerdi.⁷⁹

Emeviler dönemi mescitleriyle ilgili ise şunlar söylenebilir; bu dönemde mescit sayılarında artış oldu. Mimari açıdan ise bu dönemde binlerce cami ve mescit inşâ edilerek gelişme yaşandı. İnşa işlemlerinde daha kaliteli malzemeler kullanıldı. Hz. Ömer döneminde şehirlerde bir Cuma camisi varken Emeviler döneminde birden fazla Cuma camine ihtiyaç duyulmuştur. Emevi halifesi I. Velîd (h.87-97/m.705-715) İmar faaliyetlerine çok önem vermiştir. Önemli mimari eserlerden olan Şam (Dımaşk) Emeviyye Cami ona aittir.⁸⁰ Görüldüğü üzere Emeviler de Hz. Peygamber ve Dört Halifeden kalan İslâm kurumlarına özen göstererek gelişmeleri için çalışmalarda bulunmuşlardır. Ayrıca bilginin intikalinde mevcut araçlar olan camileri geliştirerek devam etmişlerdir.

Şam'da Emeviler devrinde yapılmış olan Emeviyye Camii, Emeviler dönemi bilgi intikalinde önemli bir duraktır. Müslümanların, dinî ve sosyal hayatta önemli roller üstlenmiş ve kutsî değerler atfedilmiş camilerinin en eskisidir. Şam'daki Emeviyye Cami'nin bulunduğu yerde MÖ. I. yüzyılda Romalılar tarafından yapılmış olan Jüpiter Tapınağı yer almaktaydı. Yıkılmış

⁷⁵ Gözütok, **a.g.e.**, 2012, s.65-70.

⁷⁶ Ramazan Altınay, **Emevilerde Günlük Yaşam**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2006, s.108.

⁷⁷ Hitti, **a.g.e.**, 1980, s.58.

⁷⁸ George Makdisi, **İslâm'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşeri Bilimler**, Hasan Tuncay Başoğlu (Çev.) Klasik Yayınları, İstanbul 2019, s.58; Aycan, **a.g.e.**, 2011, s.83.

⁷⁹ Dağ ve Öymen, **a.g.e.**, 1974, s.54, 229.

⁸⁰ Ahmet Önkol, Nebi Bozkurt, "Cami", s.49

halde olan bu tapınağı Hristiyanlar alarak yerine bazilikal planlı bir kilise yaptırdılar. Aziz Yuhanna Kilisesi ismi ile Hristiyanların ibadetleri için kullanılan bu yapı 635 yılında Müslümanlar 'ın Şam'ı fethetmesi ile ikiye bölünerek yarısı Müslümanların ibadet etmesi için cami yarısı da Hristiyanların ibadet etmesi için kilise olmuştur. Bu durum Halife Velîd zamanına kadar böyle sürmüştür. Artan Müslüman nüfusun ihtiyacına yönelik bir adım olarak Halife Velîd, arsanın haklarını satın alarak ihtişamlı bir cami yaptırmak istemiş böylece kilise olarak kullanılan kısmı da 70 yıl birlikte kullanım sonrası cami için kullanmıştır. Kilisenin ortadan kalkmasına karşılık Halife, Hristiyan dinine mensup kişileri unutmamış ibadetleri için şehrin uygun yerlerine kilise yapmalarına izin vermiştir. Halife Velîd bu caminin ihtişamlı olmasını istediği için yapımında yerli ve yabancı olmak üzere çok sayıda işçi ve sanatkar çalıştırır. Dönemine göre oldukça büyük olan bu camide hem ibadetler yerine getirilmiş hem de eğitim öğretim bu merkezden sürdürülmüştür.⁸¹ I. Velîd döneminde caminin gerekli ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla vakıflar kurulmuştur. Emeviyye camii eğitim öğretimde önemli bir yere sahiptir. Camide ders halkaları vardı. İlk ders halkasının eski camide Abdülmelik b. Mervan zamanında (h.66-87/m.685-705) Hişam b. İsmail el-Mahzûmi tarafından oluşturulduğu ve kırâat dersi verilen bu halkanın daha sonraki “sub” meclislerinin de esasını oluşturduğu söylenmektedir. *Camide her gün sabah namazından sonra Hz. Yahya Türbesi'nin karşısında Kur'ân'ın yedide biri okunur ve “sub” adı verilen bu kırâat halkasında haftada bir hatim indirilirdi. İkinci namazlarından sonra da Kevser sûresinden Kur'ân'ın sonuna kadar okunur, daha çok ezberi iyi olmayanlar ile çocukların katıldığı bu kırâat halkasına da Kevseriyye denirdi. İbn Cübeyr, “sub” meclisinden sonra buna katılanların her birinin bir çocuğa Kur'ân öğrettiğini ve bu çocuklara da vakıf malından tahsisat ayrıldığını kaydeder. İbn Battuta, bu iki meclise iştirak edenlerin 600 kadar olduğunu ve meclise katılıp katılmadıklarının kontrol edildiğini, gelmeyenlerin devamsızlıkları ölçüsünde tahsisatlarının kesildiğini zikreder. İbn Şeddad, (h.19-59/m.603-678) kendi zamanında cami bünyesinde altı medresenin yer aldığını belirterek bunların adlarını verir; ayrıca burada on bir ilim halkası, beş hadis halkası, 120 Kur'ân okutma ve talim halkası ile en büyüklerine 300-400 kişinin katıldığı yirmi dört ayrı “sub” meclisi bulunduğunu kaydeder. Bu camide eğitim öğretimin dışında sohbetler edilirdi. Bu sohbetlere diğer İslâm ülkelerinden gelen alimler katılırdı.⁸² Şam Emeviyye camindeki eğitim bize Emeviler döneminde olan eğitimi bir nevi göstermektedir.*

⁸¹ Hitti, a.g.e., 1980, s.413

⁸² Tâlib Yâzîcî, “Emeviyye Camii”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, Cilt No.11, s.109-110.

Emevilerde de eğitim yaygın nitelikte olarak devam etmiştir. Mescitler ve küttâblar dışında ileri gelenlerin ve hükümdarların sarayları gibi farklı merkezlerde yaygın eğitim sürmüştür.⁸³ Saray okulları Emeviler Döneminde halifelerin çocukluklarında küttâblarda ve mescitlerde alacakları eğitimle ilerdeki görevlerinde yeterli olamayacaklarını düşündüklerinden ve özel bir eğitime tabi tutulmaları gereğinden yola çıkılarak ortaya çıkmıştır. İslâm toplumuna yöneticilik yapan saraylar ise her zaman bilginin yuvası olma özelliğini sürdürmüştür. Yani Emevi sarayları da eğitime verdikleri önem ve destekler ile bilginin aktarımında önemli rol oynamışlardır.⁸⁴ Saraylarda eğitim müfredatı çoğunlukla şiir, tarih, fiziksel gelişim ve sporla ilgili konular olmuştur.⁸⁵ Saraylarda eğitim veren öğretmenlere “müeddib” denilmiştir. Bu saraylarda verilen derslerin içeriğini veliler belirlemektedir. Bu duruma örnek olarak; *Hişam b. Abdülmelik oğullarına eğitim vermesi için sarayda sürekli vazife gören müeddib bulundurmuş ve müeddibe çocuklarına yüzmeyi öğretmesini ve az uyumaya alıştırmasını istemiştir.* Sarayda müeddiblik yapan isimlere örnek olarak Haccac b. Yusuf es-Sakafî’yi (h.41-96/m.661-714) verebiliriz.⁸⁶ Sarayda verilen eğitimle ilgili örnek olarak Emevi hükümdarlarından olan Hişam b. Abdülmelik’in oğluna müeddib olarak seçtiği Süleyman el-Kelbî’ye söylediklerini gösterebiliriz; *“Bu benim oğlum, göz bebeğimdir. Seni onun terbiyesine memur ediyorum ... Ona Allah’ın kitabını iyice öğret, şiirlerin en güzelini anlat ... Ona helali, haramı tanıt, hutbe ve meğazi türünden bir şeyler de öğret”* demiştir.⁸⁷ Saraylarda eğitim veren müeddiblerin ücretleri çok fazla olabiliyordu.⁸⁸ Bu müeddiblere ücretlerini veliler haftalık olarak veriyorlardı. Ücretin miktarı ise velilerin maddi durumuna göre değişiklik gösteriyordu. Yani ücret veli ile müeddib arasında belirleniyordu.⁸⁹ Müeddibler ücret olarak bazen tavuk, yumurta, süt, ekmek ve sebze şeklinde hediyeleri de kabul etmişlerdir. Karşılık beklemeden eğitim veren müeddiblerde bulunmuştur. Yani Emeviler döneminde saraylarda eğitim veren müeddiblerle ilgili düzenli bir maaş söz konusu değildir.⁹⁰

⁸³ Zengin, **a.g.e.**, s.29.

⁸⁴ Jawad Siddiqi, “Mescitten Medreseye Dönüşümün Kurumsal ve Düşünsel Açıdan İncelenmesi”, **KTÜİFD**, 2014, 1(2), s.153.

⁸⁵ Dağ, Öymen, **a.g.e.**, 1974, s.66.

⁸⁶ İrfan Aycan, İbrahim Sarıçam, **Emeviler**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2014, s. 141

⁸⁷ Çelebi, **a.g.e.**, 1983, s.51-52.

⁸⁸ Nebi Bozkurt, “Mektep”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2004, Cilt No.29, s.6.

⁸⁹ İbn Sahnun, **Adabu’l Muallimin**, Faruk Bayraktar (çev.), M.Ü. Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, 47; Will Durant, **İslâm Medeniyeti**, Orhan Bahaeddin (çev.), Kervan Yayıncılık, Ankara 1977, s.85-86.

⁹⁰ Çelebi, **a.g.e.**, 1983, s.134.

Eğitim merkezleri kadar eğitim biçimi de Emevi döneminde değişmeyen bir nitelik izlemiştir. Hz. Peygamber döneminde ve Dört Halife döneminde olduğu gibi ders halkaları kurulmuş ve eğitimler bu şekilde devam etmiştir. Birden fazla merkezde verilen eğitimlerde oldukça kıymetli isimler hocalık yapmışlardır. Mescid-i-Nebevî’de İmam Malik eğitim verirken Basra Caminde Hasan Basri derslere devam etmektedir. Emevi dönemi 91 yıl kadar kısa sürse de bu dönemde hadis, tefsir gibi dini ilimler ile mantık, tarih, matematik, cebir, tıp gibi ilimlerde oldukça büyük ilerlemeler kaydedilmiştir.⁹¹ *Arap şiiri Emeviler zamanında dinî, siyasî ve sosyal gelişmelerden etkilenecek yeni temalar ve yeni yönelişler kazanmıştır. Emeviler döneminde çok sayıda medih ve hiciv şairi yetişmiştir. Emeviler döneminde yetişen kırâat âlimleri ilim halkalarında hocalarından dinledikleri kırâat vecihlerini sistemleştirmeye başlamış ve bu suretle kırâat ilminin gelişmesine büyük katkıda bulunmuşlardır. Bu dönemde çok sayıda kırâat âlimi yetişmiş, bunlardan bazıları ilmî mesailerini tamamen Kur’ân’ın okunuşuna hasretmişlerdir. Emeviler zamanındaki tefsir çalışmalarına, ilmî faaliyetlerle görevli olarak veya başka sebeplerle önemli merkezlere yerleşen müfessir sahâbîler öncülük etmiştir. Bu dönemde tefsir çalışmaları Mekke, Medine ve Kûfe’de yoğunluk kazanmıştır. Abdullah b. Abbas gibi ömürlerinin önemli bir bölümünü Emeviler zamanında geçiren ashâbın genç nesline mensup müfessir sahâbîlerin tefsirle ilgili açıklamaları onların talebeleri tarafından kayda geçirilmiş, tabiinin ilk tabakasına mensup bu müfessirlerin tuttuğu tefsir notları bu alandaki yazılı çalışmaların ilk örneklerini teşkil etmiştir. Hadiste isnad uygulaması Emeviler devri hadisçileri tarafından başlatılmıştır. Konulara göre ilk fıkıh kitaplarının Emeviler döneminde yazıldığı bilinmekte olup bunlardan çok azı günümüze ulaşabilmiştir. Nitekim kaynaklarda Zeyd b. Sabit’in ferâiz ve diyette ilgili eserinden, Medineli yedi fakihin fıkıhının toplandığı kitaplardan, Kādî Şüreyh’in fıkıhla ilgili eserinden, Zührî’nin üç ciltlik, Hasan-ı Basrî’nin yedi ciltlik fetva kitaplarından ve tâbiünden yirmiye yakın fakihin eserinden söz edilir ve bunların bazılarından alıntılar yapılır. Emeviler devri, kelâm tarihi açısından itikâdi konularda tartışmaların başladığı ve kelâm ilminin temellerinin atıldığı bir devir olarak kabul edilir. Felsefe başta olmak üzere astronomi, matematik, tıp ve kimya gibi ilimlere ait eserlerin Arapça’ya çevrilmesi ve böylece yabancı ilim ve kültür ürünlerinin İslâm toplumu içinde yayılmaya başlaması da yine bu döneme rastlar.⁹² Görüldüğü üzere Emeviler döneminde Hz. Peygamber ve Dört halife döneminden kalan eğitim özellikleri geliştirilerek devam*

⁹¹ Ahmet Önkal, Nebi Bozkurt, “Cami”, s.46-56.

⁹² İsmail Yiğit, “Emevîler” **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, Cilt No.11, s.87-104.

ettirilmiştir. Emeviler döneminin en belirgin özelliği kültürel etkileşim olmuştur. Bu etkileşim ile eğitim gelişerek devam etmiştir.

Emeviler dönemine gelinceye kadar devlet işleri mescitlerde görüşülürken Emeviler döneminde Darü'l-imâre denilen hükümet konakları yapılarak bu işler camilerden arınmıştır. Camilerde ibadetin yanı sıra eskiden olduğu gibi eğitim vermeye devam etmiştir. Bu mini sistem yıllarca İslâm devletinin eğitim öğretim biçimini oluşturmuştur. Hz. Peygamber dönemi, Dört halife dönemi ve Emeviler döneminde iktidarın şeklinde birtakım değişiklikler olsa bile İslâmi eğitim karakteristliğini sürdürmüştür. Emeviler devraldıkları mirası daha sistemli hale getirerek devam ettirmişlerdir. Daha büyük camiler ve mescitler inşâ etmişler, aynı yöntemlerle olsa da daha sistemli eğitim vermişler ve İslâm Medeniyeti bilgi kurumlarını bir adım daha öne taşımışlardır. Sonuç olarak diyebiliriz ki dönemler arasında, üzerine bir adım daha eklenerek gelişen bir bilgi aktarımı gerçekleşmiştir. Abbasilerle ise bu bilgi aktarımında kurumsal yapılar ortaya çıkararak eğitim sisteminde yükseköğretim safhasına geçilecektir.

3. ABBASÎ BAĞDAT'INDA BİLGİNİN İNTİKALI

Abbasî devrinde Bağdat tam bir kültür ve medeniyet merkezidir. Eğitimden sosyal yaşama eğlenceden bilimsel ilerlemeye kadar Orta Çağ dünyasında tam bir cazibe şehri konumundadır. Bu çalışma kapsamında Abbasî Bağdat'ını önemli yapan husus ise her konuda olduğu gibi bu şehrin bilim ve bilgi konusunda da öncü bir merkez oluşudur. Abbasî Bağdat'ı neden ve nasıl bir bilim ve bilgi yuvasıdır? Bu niteliğe hangi serüvenlerden ve yollardan geçerek ulaşmıştır? Çalışmanın bu kısmında özellikle bu sorulara yanıtlar aranmıştır.

Her medeniyetin sürekli olarak beslendiği ve üzerine kurulu olduğu türlü kök ve dinamikler vardır. Abbasî Bağdat'ında ise bu kök ve dinamikler çok kuvvetli olgularla donatılmış durumdadır. Bir medeniyeti besleyen, doyuran, geliştiren ve onu yarına taşıyan temel dinamiklerin başında eğitim gelir. Abbasî Bağdat'ı ise eğitim konusunda devrine göre oldukça ileri bir düzeydedir. Eğitim kurumları bilgiyi üreten, geliştiren ve topluma mal eden yapılardır. Abbasîlerde eğitim aşamalı olarak gelişmiş ve değişmiştir. Bu gelişmeler, zamanla tüm İslâm devletlerinin kullandığı uygulamalara dönüşmüştür. Her medeniyet kendi değerlerini üreterek topluma faydalı olmaya çalışmıştır. Bu değerlerin ortaya çıkışı ise medeniyetler arası etkileşim sonucu olmuştur. İslâm dünyası da kendi medeniyetini inşâ ederken yakın coğrafyalardaki kültürel birikimlerden etkilenmiştir. Böylece etkileşimlerini harmanlayarak kendi kültürünü

oluşturmuştur. Medeniyetler arası bu etkileşim sonucunda yoğun bir bilgi aktarımı olmuştur. Bu aktarımı sağlayan ise eğitim kurumlarının şekil değiştirip farklı medeniyetlerce kullanılmasıdır.⁹³ Bu kurumlar aracılığıyla bir eğitim kültürü ve bilgi aktarımı yapılmış ve İslâm devletlerince bu devam etmiştir. Abbasîler döneminde başka kültürlerden etkilenme ve bilgi aktarımını sağlayan en önemli olgu tercüme faaliyetleri olmuştur.⁹⁴

Tercüme faaliyetleri Abbasiler döneminde Bağdat merkezli olmuştur. Bu tercüme faaliyetleri İslâm dünyasına yeni bir anlayış kazandırmıştır. Bu yeni fikir ve görüşler, günümüze kadar süren etkileriyle farklı düşünce ve inançların önünü açmıştır. Bu fikir ve inançlar Abbasîler dönemi eğitim öğretim kurumlarında şekillenerek öğretilmiştir.⁹⁵

Bağdat şehrini bir kültür, eğitim ve medeniyet merkezi haline dönüştüren Abbasî devleti, ilk dönem İslâm eğitim uygulamalarını geliştirerek korumuş ve medrese düzeyi daha kurumsal eğitim müesseseleri ortaya çıkarmıştır. Dini ilimlerin yanında tarih, şiir, edebiyat gibi ilimlerin de camilerde işlenmesi ders içeriklerini ve kurumların niteliğini de değiştirerek geliştirmiştir. İlk dönem İslâm eğitim kurumları Medreseler kurularak kurumsal ve köklü eğitim müesseseleri oluncaya dek değişerek gelişmişlerdir. Abbasî Bağdat'ında bilginin intikali bu kurumların koydukları ilerleme taşlarıyla yükseklerle erişmiş durumdadır. Çalışmanın bu kısmında Abbasîlerin medreseleri kuruncaya kadar kat ettikleri ilerleme genel hatlarıyla ele alınmıştır. Medreselerdeki eğitim ise son bölümde detaylı olarak incelenmiştir.

3.1 Küttâblar

Daha önce de bahsettiğimiz gibi küttâblar İslâm medeniyetine ilk olarak Hz. Peygamber döneminin Medine yıllarında dahil olmuşlardır. Emeviler döneminde de sayıları artarak devam eden küttâb müesseseleri, Abbasîler döneminde çeşitlenerek gelişerek ve sayıları ciddi biçimde artarak eğitime devam etmişlerdir. Yetişkin eğitimlerinin mescit ve camilerde yapıldığı dönemlerde çocukların eğitimi için de küttâblar kullanılmıştır. Çünkü mescidin temiz tutulma kaygısı, çocukların manevi atmosferi bozma olasılığı gibi nedenlerle çocuklar ayrıca bir merkez olan küttâblarda eğitim öğretim almışlardır. Bu durum Abbasiler döneminde değişmiş ve bazen yetişkinler ve çocuklar bir arada eğitim görmüşlerdir. Bu eğitim öğretim kurumlarında

⁹³ İbni Cübeyr, **Endülüs'ten Kutsal Topraklara**, İsmail Güler (Çev.), Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s.164-166.

⁹⁴ Corci Zeydan, **İslâm Uygarlıkları Tarihi**, Nejdet Gök (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul 2012, Cilt 2, s.77-78.

⁹⁵ Gözütok, **a.g.e.**, 2012, s.174.

çocuklara basit okuma, yazma, şiir, hesap, nahiv ile Kur'ân ve bazı temel dinî bilgiler öğretilmiştir.⁹⁶

Çocuklar küttâblara başlamadan önce ailede eğitilmiştir. Aile eğitimin gerçekleştiği ilk temel kurumdur. Ailede dini hukuki ve örfi anlamda bütün tecrübeler kazanılır. Çocuk kişiliği oluşturan tüm duyguları da ailede öğrenir. Anne ve babanın kişilik özellikleri, yetiştikleri ortam, anne babanın birbirleri ile olan uyumları, çocuk yetiştirmedeki donanımı, bilgi düzeyi, kabiliyeti, çocuğa yaklaşımı vb. gibi durumlar ailede çocuğun eğitimini etkileyen faktörlerdir. Çocuğu yetiştirme de amaç topluma faydalı bireyler yetiştirmektir. Çocuğun yetiştirilmesinde maddi manevi tüm ihtiyaçlarının karşılanması gerekir.⁹⁷ Ailenin çocuk eğitimindeki önemi gerek Kur'an ayetleri, gerekse Hz. Peygamber'in hadislerinde de belirtilmiştir. Ailedeki eğitimde anne, dinin ilk "öğretmeni" sayıldığı gibi, baba da ilk "mürebbi" (eğitimci) kabul edilmiştir. Bu sebeple eğitimde aile önemli etkiye sahiptir. Aile eğitiminde çocuk psikolojisinin iyi bilinmesi gerekir. Çünkü çocuğun ilk eğitimcileri olarak anne babanın çocuğa karşı davranışlarında dikkatli olmalıdırlar. Çocuk bir hata yaptığında "Allah seni taş yapar", "Gözünü kör eder", "Cehennemde yakar vb. ifadelerle vazgeçirmeye çalışmaları, çocuğun ruh sağlığı ve gelecek hayatı için son derece zararlıdır. Çocuğa Allah'ı bu şekilde tanıtmak yanlış bir durumdur. Ailede çocuk bazen anlamsız sorular sorabilir. Bu durumlarda sabırlı olmak ve anlaşılır açık bir biçimde cevap vermek doğru olan bir yaklaşımdır. Çocuğun yapmış olduğu hataları düzeltirken, ona karşı sert davranmanın zararlı olacağını belirten İbn Haldun, bunların çocuğun gönlünü alarak ve yumuşak davranarak düzeltilmesi gerektiğine inanmaktaydı. Bunun yanında çocuğun güzel doğru davranışları karşısında da ödüllendirilmesi gereklidir.⁹⁸ Çocuk dini duygularla yetiştirilir. Ahlaki ilkeler bir değer olarak öğretilir. Eğitim empati yoluyla verilirse örneğin çocuğun küçük yaşlarda camiye götürülmesi, ramazanda oruca teşvik edilmesi vb. uygulamalarla çocuk benimseyerek öğrenir. Çocuk eğitiminin hangi yaşta başlayacağına dair farklı görüşler vardır. Gazâlî, çocuğun, iyi-ile kötü, fayda ile zararı birbirinden ayırt edebilecek yaşa geldiği zaman çocuğun izlenmesi gerektiğini söyler. İbn Sina ise, çocuk eğitimini 3 yaşında başlatır. Çocuğa Kur'an öğretmeyi ve ana diline ait kaidelerin ve ifade biçimlerinin öğretilmesi gerektiğini belirtir. Bundan sonra çocuğun gözlemlenmesi gerektiğini, eğer çocukta ilme karşı bir meyil ve kabiliyet varsa onun ilme teşvik edilmesi gerektiğini yok

⁹⁶ George Makdisi, **a.g.e.**, 2019, s. 58.

⁹⁷ Seval Çakır, **"Bir Kurum Olarak Ailenin Din Eğitimi İşlevi"**, (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2019), s.8-9.

⁹⁸ İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz, **İslâm'da Aile ve Çocuk Terbiyesi**, İbrahim Canan (Ed.), Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 362-370.

ise sanata ya da zanaata bir kabiliyeti varsa o tarafa yönlendirilmesi gerektiğini belirtir. Eğitimde en önemli ilke çocuğa görelilik ilkesidir. Yaşının küçüklüğüne bakılarak öğrenebileceği şeyleri çocuğa öğretmemek büyük bir kayıp olduğu gibi daha olgunlaşmamış bir çocuğa da sırf yaşı tutuyor diye anlayamayacağı şeyleri öğretmek çocuk eğitiminde dikkat edilmesi gereken bir konudur.⁹⁹

Aileden sonra küttâb eğitimi daha sonra ise cami eğitimi gelmektedir. Küttâblarda eğitimini tamamlayan öğrenciler ilimlerini geliştirmek için gramer, şiir, mantık, cebir, biyoloji, tarih, hukuk ve teoloji gibi derslerin verildiği cami eğitimine katılırlardı. Küttâb ve cami arasındaki ilişkiyi İmam Şafî Şöyle açıklamıştır; “Annem beni önce küttâbâ gönderdi. Kur’ân öğrenmeyi bitirdikten sonra da cami eğitimine girdim.”¹⁰⁰ Görüldüğü üzere küttâblar, çocukların eğitimiyle ilgilenmiş, çocuklara toplumsal yaşamda ihtiyaç hissedebilecekleri tüm alanlarda eğitim öğretim sağlamışlardır.

Çocukların küttâblara başlama yaşı İslâm eğitimcileri tarafından altı veya yedi olarak belirlenmiştir. İbn Sînâ, Kur’ân eğitimini on yaşındayken tamamladığını, aynı zamanda edebiyat, dinî ilimler ve hesaplara ilgili temel bilgilere sahip olduğunu ifade etmiştir. Buna dayanarak çocuğun altı yaşında eğitime başlaması gerektiğini söylemiştir. Taberî Kur’ân eğitimini yedi yaşında tamamladığını söylemiştir. Sonuç olarak çocukların küttâb eğitimine ortalama beş altı yaşında başlamaları gerekmiştir. Küttâb öğrencilerinden, erdemli davranmak, öğretmene saygı duymak, ders çalışmak ve arkadaş seçiminde dikkatli olmak gibi nitelikler beklenmiştir.¹⁰¹

“Abbasiler devrinde küttâb adıyla anılan yapılar; Çocuklara Kur’ân okutmak, namaz kılma usullerini, namazda okunacak âyetleri ve duaları öğretmek ve biraz da yazı yazdırmak gibi üç önemli amaçla kurulmuştur. Terbiye, bu eğitim kurumlarının en temel vazifesi, öğretmen ise terbiyenin tatbik edilmesinde kendilerine itaat edilmesi gereken bir otorite olarak kabul edilmiştir.”¹⁰²

⁹⁹ Çakır, **a.g.t.**, s.59-61.

¹⁰⁰ Atasever, **a.g.t.**, s.60.

¹⁰¹ Atasever, **a.g.t.**, s.80-84

¹⁰² Yücel Gelişli, “Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, Cilt No. 15, s.35-43.

Abbasiler döneminde küttâblar kendi içerisinde gruplara ayrılmıştır. Bunlar; halifelerin ve sultanların çocuklarına ders verilen saray küttâbları, seçkinlerin ve üst düzey yetkililerin çocuklarına eğitim verilen özel küttâblar ve mahalle aralarında kurulan genel olarak halkın çocuklarına ders veren umumi küttâblardır. Süfyan b. Hüseyin Mevlâ benî Süleyman el-Vasitî saray küttâbında halife Mehdi'ye çocukken ders vermiştir. Durumu iyi olan aileler veya üst düzey yöneticiler kendi çocukları için özel küttâblar kurabiliyorlardı. Umumi küttâblar kuruldukları mahalle veya ders veren hocanın adıyla bilinirlerdi. Örnek olarak Bağdat' ta da Müeddib Ebu Ferec Mübarek b. Said b. Hammami'nin (ö.580/1184), bir mektebi vardı. Bu hoca başarısından dolayı halk arasında en fazla tercih edilen hocalardan olmuştur.¹⁰³ Bu umumi küttâblara “mektebu'l-âmme” (umumi mektep), burada ders veren öğretmenlere de “muallimu'l-âmme” (umum öğretmeni) denilirdi.¹⁰⁴ Bu umumi küttâblara istisna olarak üst düzey yöneticilerin çocukları da gidebilirdi. Buna örnek olarak halife Mutasım' ın umumi küttabâ gittiği rivâyet edilirdi.¹⁰⁵

Abbasiler döneminde yönetici, alim ve durumu iyi kişilerin çabalarıyla kimsesiz ve yetim çocukların eğitimiyle ilgilenen yetim çocuklara özel küttâblar da kurulmuştur. Bu küttâblar umumi küttâbların hemen yanında kurulmuştur. İbn Hallikân (ö.681/1282), Ebû Mansur Kaymaz b. Abdullah ez-Zeynî'nin Musul'da yetim öğrenciler için küttab yaptırdığını rivâyet etmiştir.¹⁰⁶

Abbasiler dönemi küttâblarda yazı, Kur'ân, tecvit, Arapça, Hat, şiir, mantık matematik hadis ve müzik gibi dersler verilirdi. Küttâblar her ne kadar ilk öğretim kurumları olsalar da ileri düzeyde eğitimde vermişlerdir. Derslerin çeşitliliği öğretmenin tecrübesine göre değişiklik gösterirdi. Ders içeriği ise temel derslerin dışında velilerin isteğine bağlı olarak değişebilirdi.¹⁰⁷

Abbasiler Dönemi küttâbların ders programını yansıtan rivâyetler mevcuttur. İbn Arabî, (ö. 638/1240) bu dönemde yapılan öğretimden şöyle bahsetmektedir: “*Doğuluların öğretimde özel yöntemleri vardır: Onlar, çocuklarını kendilerini bilecek yaşa gelince küttabâ gönderirler. Burada Arapça, yazı ve aritmetik dersi öğrenirler. Çocuk bu bilgilerin hepsinde beceri*

¹⁰³ Gözütok, a.g.e., 2012, s.135-138

¹⁰⁴ George Makdisi, **Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı**, Ali Hakan Çavuşoğlu ve Tuncay Başoğlu (çev.) Klasik Yayınları, İstanbul 2018 s. 41.

¹⁰⁵ İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Diyanet Vakfı Yayınları, 2022, s.130

¹⁰⁶ Atasever, a.g.t., s.58.

¹⁰⁷ Gözütok, a.g.e., 2012, s.145-146.

*kazanınca Kur'ân okuyucusuna (mukri) gönderilir. Her gün Kur'ân 'nın her bölümünden dörtte biri veya yarısı ya da tamamı ezberletilir. Kur'ân'ın ezberletilmesi bitince ya başka bir öğretime başlanır ya da öğretim sona ererdi.*¹⁰⁸

Abbasiler döneminde küttâblarda devam eden eğitimde öğrenciler Kur'ân-ı Kerim'i öğrendikten sonra hatim merasimi yapılırdı. Bu eğitimde başarılı olan kişiler develere bindirilip, resmi geçit halinde caddelerde gezdirilirdi. Merasimden sonra öğretmenlere verdikleri eğitimden dolayı velilerin maddi durumuna göre hatim bahşışı verilirdi.¹⁰⁹

Küttâblardaki öğretmenler belli bir ilimde uzmanlaşma durumlarına göre ders verebiliyorlardı. Bazen hatta bu görevi üstlenmek için tecrübeli bir hocanın yanında staj yapmaları bile gerekebilirdi. Öğretmenler saray küttâbında, umumi küttâbda ve özel küttâblarda öğretmenlik yapma durumuna göre değerlendiriliyordu. Öğretmenin başarısı duyuldukça üst düzey küttâblarda görev yapabiliyordu. Öğretmenler içinde en tanınanları genelde halife çocuklarına eğitim verirdi. Diğerleri ise halkın çocuklarına eğitim verirdi.¹¹⁰

Abbasiler döneminde öğretmenler yine ücret almaya devam etmişlerdir. İmam Malik (ö.179/795) bu konuda “Muallimin Kur'ân öğretmesine karşılık ücret almasında beis yoktur. Hatta bununla ilgili akit yapsa bile bu onun için sahih ve helaldir. Ayrıca bu hususta muallimin bazı şartlar koşmasında bir mahsur yoktur. Bizim memleketimizdeki ilim ehlinin muallimler hakkındaki görüşü budur” demiştir. Sarayda ders veren öğretmenler umumi küttâblarda ders veren öğretmenlere göre daha düzenli maaş alırlardı. Öğretmenlerin ortalama maaşı 1000 dirhemdir. Öğretmenler ücret yerine hediyelerde alırlardı. Örneğin Hârûnürreşid müeddib olarak görevlendirdiği Kisâî'ye maaşının yanında 10.000 dirhem ücret, güzel bir cariye, bir hizmetçi ve bir de at vermiştir.¹¹¹

Sonuç olarak Abbasiler döneminde küttâblar gelişip çeşitlenerek eğitim faaliyetlerine devam etmişlerdir. Saray küttâblarında halife ve sultan çocukları eğitim almışken; özel küttâblarda üst düzey yöneticilerin çocukları eğitim almış ve umumi küttâblarda da ahalinin çocukları eğitim görmüştür. Küttâblar bu dönemde devlet eliyle yürütülerek kurumsal bir nitelik kazanmıştır.

¹⁰⁸ İbn Haldun, Mukaddime, Arslan Tekin (hızl.), C.II, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s.1200.

¹⁰⁹ Atasever, **a.g.t.** s.58

¹¹⁰ Gözütok, **a.g.e.** 2012, s.150-153

¹¹¹ Atasever, **a.g.t.**, s.80-81.

3.2 Mescit ve Camiler

Abbasiler döneminde eğitim öğretim faaliyetleri açısından önemli mekanlardan biri camidir. Cami kelimesi Arapça cem kökünden türeyen “toplayan bir araya getiren” anlamına gelen başlangıçta sadece cuma namazı kılınan büyük mescitler için kullanılan “el-mescidü'l-cami” (cemaati toplayan mescid) tamlamasının kısaltılmış şeklidir. “el-Mescidü'l-cami” Hz. Peygamber tarafından kullanılmıştır. Daha sonra ise içinde cuma namazı kılınan ve hatibin hutbe okuması için minber bulunan mescitlere cami denilmiştir. Minberi bulunmayan yani cuma namazı kılınmayan küçük mabetler ise sadece mescid olarak adlandırılmıştır. Kur’ân-ı Kerim, hadisler ve ilk İslâm kaynaklarında cami karşılığında mescid kelimesi geçmektedir. İlk Müslümanlar Dârülerkam’ı bir mescid haline getirmişlerdi. Ayrıca evlerinde, vadilerde gizlice ibadet ediyorlardı. Hz. Ebû Bekir, Mekke'deki evinin bahçesini mescide çevirmişti.¹¹² Hicretten sonra Hz. Peygamber’in Medine’de inşâ ettiği Mescid-i Nebevî ile camiler İslâm dünyasının eğitim merkezi olmuşlardır. Böylece camiler ibadethane fonksiyonunun yanında bir eğitim kurumu statüsüne ulaşmışlardır.¹¹³ Hz. Peygamber’in bir gün mescide girdiğinde cemaatin bir kısmını dua ve zikirle, diğer bir kısmını ilimle meşgul halde görüp, “Ben muallim olarak gönderildim” diyerek ilimle meşgul olanların yanına oturması Asr-ı Saadet’te mescidin eğitim ve öğretim alanındaki fonksiyonunu göstermeye yeterlidir.¹¹⁴ Dört halife döneminde ise Hz. Ömer emsar denilen merkezlere muallimler göndererek Mescitlerdeki eğitimi sistemleştirmeye çalışmıştır.¹¹⁵ Ayrıca Hz. Ömer ve Hz. Osman Mescid-i Nebevî’yi yenileme ve genişletme çalışmaları yapmışlardır.¹¹⁶

Emeviler döneminde devlet işleri mescidin dışında görülmeye başlanmıştır. Devlet işleri için mescitlerin dışında Dârü'l-imâre denilen hükümet konakları yapılmıştır.¹¹⁷ Daha sonra mescitler Emeviler ve Abbasiler döneminde mimari açıdan gelişerek sayıca artmıştı. İnşa işlemlerinde daha kaliteli malzemeler kullanıldı. Hz. Ömer döneminde şehirlerde bir Cuma camisi varken Emeviler döneminde birden fazla Cuma camine ihtiyaç duyulmuştur.¹¹⁸ Mescidin yetişkinlere yönelik olması ve çocuk eğitiminin ayrı merkezlerde yürütülmesi

¹¹² Ahmet Önkal, Nebi Bozkurt, “Cami”, s. 46.

¹¹³ Şakir Gözütok, “İslâm Eğitim Tarihinde Müesseseleşme”, *Dini araştırmalar*, 9/26, 2006, s.31-35.

¹¹⁴ Ahmet Önkal, Nebi Bozkurt, “Cami”, s.50.

¹¹⁵ Mustafa Necati Barış, *a.g.m.*, s.20-22.

¹¹⁶ Ahmet Önkal, Nebi Bozkurt, “Cami”, s.46

¹¹⁷ Parmaksızoğlu, *a.g.e.*, 1966, s.7.

¹¹⁸ Ahmet Önkal, Nebi Bozkurt, “Cami”, s.49

uygulanması Abbasîler dönemi ile değişmiştir. Abbasiler döneminde mescitlerde yetişkin ve çocuk eğitimi bir arada yürütülmüştür.¹¹⁹ Seyyahlara göre Bağdat'ta üç cami vardı. Halifenin evinin bitişiğindeki Câmiu'l-Halife, şehrin dışındaki Câmiu's-Sultan doğu yakasındaki Câmiu'r-Rusafe. İbn Cübeyr Bağdat camilerinin toplam sayısını 11 olarak verir.¹²⁰

Abbasiler döneminde camilerde eğitim, Hz. Peygamber döneminden itibaren mevcut olan ders halkaları şeklindeki usulüyle devam etmiştir. Mescitlerde birden fazla eğitim halkası oluşmuştur. Hocalar kendi usulüne göre ders halkalarını oluşturlardı. Öğrenciler ise hocalarının etrafında halka şeklinde oturarak ders dinlerlerdi. Bu ders halkaları bazen cami dışındaki revaklarda da olabiliyordu.¹²¹ Bunlara örnek olarak; *Ebu Abdullah Şafi' b. Abdurreşid İbn Kasım el-Cilî'nin (ö.541/1146) ders halkası, Bağdat'ta Mansur Camii'nin revakları arasındaydı. Şafi' b. Abdurreşid el-Cilt (ö.541/1146), Bağdat'ta Kerh semtinde otururdu, Mansur Camiinin revaklarında fıkıh derslerini okuttuğu bir ders halkası vardı. Şafi' b. Abdurreşid el-Cilt (ö.541/1146), Bağdat'ta Kerh semtinde otururdu, Mansur Camiinin revaklarında fıkıh derslerini okuttuğu bir ders halkası vardı. İbnü'l-Cevzi, küçükken kendisinin de bu halkalarda yer aldığını bildirmektedir. Bazı zamanlar, cami içerisinde yer bulunmamasından dolayı derslerin cami avlusuna taşığı da oluyordu veya bazen şartlar müsait olduğunda ders halkaları doğrudan avluda gerçekleşirdi. Ebu Hüseyin Asım b. Ali b. Asım b. Suheyb el-Vasitî (ö.221/836), Bağdat'ta Rusafe Camii'nin 'hurma alanı' denilen avlusunda şadırvanın yanında oturur, dinleyenler de avluya doluşurlar öylece hadis derslerini dinlerlerdi. Halife Mu'tasım (h.218-227/m.833-842) da bu derslere katılanlara teveccüh ederdi. El-Vasitî'nin derslerinde öyle bir kalabalık toplardı ki, bir sözü on dört kez tekrar ettiği halde duyumayanlar olurdu.*¹²²

Abbasiler döneminde camilerde kurulan ilim halkalarına katılan öğrenciler sayıları şöyledir; ünlü Şafiî fakihi Ebû Hâmid el-İsferâyî'nin (h.406/m.1016) Bağdat'taki Abdullah b. Mübarek Mescidinde yapmış olduğu fıkıh derslerine yaklaşık yedi yüz kişinin katıldığı rivâyet edilmektedir. Nitekim bazı âlimler, “eğer İmam Şafiî Ebû Hâmid'i görseydi çok mutlu olurdu”

¹¹⁹ Gözütok, a.g.e., 2012, s.65-70.

¹²⁰ Mustafa Hizmetli, **Tarihte Şehir ve Pazar**, Araştırma Yayınları, Ankara, 2020, s.50

¹²¹ Mustafa Necati Barış, a.g.m., s 25.

¹²² Gözütok, a.g.e., 2012, s.155-158.

demişlerdir. Yine ünlü Şafîî fakihlerinden İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (h.478/m.1085) camide yapmış olduğu derslere de üç yüz kişinin katıldığı söylenmektedir.¹²³

Ders halkalarında belli bir oturuş düzeni vardı. Halkanın en başına hocanın iki yanında uzun süredir dersinde olan öğrencisi otururdu. Halkanın sırasını gerisine doğru yeni gelen öğrenciler doldururdu. Yani hocanın tam karşısında oturan öğrenci en yeni öğrenci olurdu. Öğrencilerin derslerinde başarıları değiştikçe yerleri değişirdi. Bir mescitte birden fazla ders halkası olabilirdi.¹²⁴

Camilerde dini ilimlerin tahsili yapıyordu. Bağdat Rusâfe Camii'nde, Ebubekir Ebi Şeybe (öl.235/849) hadis dersleri anlatırdı. Abdülaziz b. Abdullah ed-Dariki (öl.375/985), şehrin en büyük camisinde fetva verirdi. Ünlü hadis hafızı olan ve Remle 'de 292/905 yılında vefat eden Ahmed b. Amr b. Abdulhalık el-İtki'nin hadis imla ettirdiği derslerinde yedi müstemli (Şeyhin hadislerini yazmak isteyen kişiler) bulunur, herkes yanındakilere yazdırırdı. Bu yazım işinde ayakta kalanlar ise ellerinde mürekkep hokkaları olduğu halde yazmaya çalışırlardı. Öğrencilerin mevcudu genellikle ellerinde tuttukları hokkalara göre yapılırdı. Çünkü bunlar talebelerin önemli ve vazgeçilmez malzemeleri idi.¹²⁵

Camilerde dini ilimlerin başında Kur'ân ve tefsir gibi dersler gelmektedir. Öğrenciler Kur'ân-ı Kerim'i okuma olayını mescitlerden önce olan mekteplerde öğrenip ileri seviyedeki eğitimi almak için camilere gelirlerdi. Kur'ân derslerinin başında kırâat gelirdi. Bu dersi Bağdat camilerinde Ebu Hamza Muhammed b. İbrahim es-Sûfî (ö.289/902), anlatırdı. Bağdat'ta Rusâfe Camii'nde ders verdikten sonra Mansur Cami'ne geçer aynı dersi orada da anlatırdı. İşlenen derslerden bir diğeri de hadistir. Hadis dersinin öğretimi için ders halkaları oluşturulmuştur. Bu ders halkalarında hadis ilmi daha öncesinde fıkıh ilminin içerisinde olduğu için iki ilim birlikte öğretilmiştir. Ebubekir b. Ebi Şeybe (ö.235/849), hadis ilmini Bağdat'ta Rusâfe Camii'nde öğretirken, fıkıh dersini Mansur Camii'nde öğretiyordu. Zamanla içtihatların mezhebi ekoller halinde sistemleşmesi sonucunda fıkıh dersi de ayrı olarak ders halkalarında öğretilmiştir. Ahmed b. Süleyman'ın (ö.348/959) Mansur Camiinde iki ders halkası şeklinde fıkıh dersini anlatırdı. İlk ders halkasında namazdan önce Hanbeli mezhebine dair fikhî fetvaları anlatırdı. İkinci halkasını ise namazdan sonra hadis imla ettirmek için ayırmıştı. Muhammed b. Ahmed

¹²³ Mustafa Necati Barış, **a.g.m.**, s.25-26,

¹²⁴ Gözütok, **a.g.e.**, 2012, s.322.

¹²⁵ Şakir Gözütok, **a.g.m.**, s.32-35.

İbn Rızkaveyh (ö.412/1021), ise Bağdat'ta Merkez Camiinde Şafii mezhebinin fikhını anlatırdı. Ebu Abbas Ahmed b. Muhammed el-Enbârî (ö.425/1034), Ahmed b. Abdullah İbn Bakkal el-Hanbeli, Ebu Ali Muhammed b. Ahmed el-Haşimi (ö.428/1037) ve Abdulhalık b. İsa Ebu Cafer b. Ebi Musa el-Haşimi (ö.470/1077) gibi isimlerde fıkıh dersleri veren alimler arasında sayılabilirler.¹²⁶

Abbâsîler döneminde camilerdeki derslerin işlenişinde alışılan gelen usuller kullanılmaktaydı. Eğitim metodu, ezber, tekrar ve kavrama yoluyla öğretim şeklindeydi. Müzakere metodu da bazen ders halkalarında görülebiliyordu. Müzakere iki öğrencinin karşılıklı şekilde öğrenmek adına birbirlerine yardımcı olmalarıdır. Müzakere ders pekiştirmek adına yararlı bir yöntemdir.¹²⁷

Abbasi dönemi mescitlerinde yalnızca dini ilimler değil bunun yanında diğer beşeri ilimler de öğretilirdi.¹²⁸

İslâm dünyasında tarih ilminin çekirdeğini “eyyamû'l-Arab” ve “kıssalar” oluşturuyordu. Daha sonra ise Hz. Peygamber'in (a.s.m.) ve sahâbenin davranışlarını unutmamak ve yaşadıklarından ders çıkarmak için siyer ve megâzî dersleriyle yeni bir tarih anlayışı oluşmuştur. Bağdat'ta Mansur caminde tarih derslerini Ebu Mansur Nasır b. Muhammed İbn Ali et-Türkî es-Safi (ö.468/1075), anlatmıştır. Ebu Hamza Muhammed b. İbrahim (ö.269/882) ise Bağdat'taki tasavvuf alimlerindendi. “İbnü's-Semmak” diye bilinen Ahmed b. Hüseyin İbn Semmak el-Vaiz'in (ö.424/1033) de Mansur Camiinde tasavvufla ilgili sohbetler ederdi.¹²⁹

Camilerdeki ilimlerden biri de de şiir ve edebiyat dersleridir. Bu konular Hz. Peygamber döneminden gelmiştir. Nitekim Hz. Peygamber, Hassân b. Sâbit'in şiir okuması için Mescid-i Nebvî'ye bir kürsü konulmasını istemiş ve Hassân da burada Müslümanlar için moral verici şiirler okumuştur.¹³⁰

İslâm dünyasında şairler şiirlerini genellikle camilerde topluma sunuyorlardı. Özel istek üzerine yazdıklarını şiirlerini de camilerde okumuşlardı. Şairler şiirlerini okurken bağdaş kurarak

¹²⁶ Gözütok, **a.g.e.**,2012, s.160-165

¹²⁷ Makdisi, **a.g.e.**, 2018, s.168-169.

¹²⁸ Makdisi, **a.g.e.**, 2019, s.60.

¹²⁹ Gözütok, **a.g.e.**, 2012, s.170-172.

¹³⁰ Mustafa Necati Barış, **a.g.m.**, s.20

oturup okurlardı. Dinleyiciler ise hocanın etrafında halka şeklinde oturarak dinlerlerdi. Şairler, Bağdat Merkez Caminde (Mansur Camii) kendi adlarıyla bilinen kubbenin altında toplanır, Arap şiirinden örnekler okurlardı. Toplandıkları yere 'kubbetu's-şuara' denirdi. Burada toplanıp her cuma günü bir önceki hafta okunan şiirlerle ilgili sohbet ederlerdi. Bu durum sadece Mansur Camiine özel değildi, şairler Bağdat'taki Rusâfe Caminde de geceleri toplanır, şiirler okurlardı.¹³¹

İbn Cevzi, h.228/843 yılındaki olaylardan bahsederken bize, şairlerin Bağdat'ta her cuma günü şehrin en büyük camisinde toplandıklarını, karşılıklı şiirler okuduklarını geçen cumadan bu yana şiir ile ilgili gelişmeleri birbirlerine aktardıklarını söylemektedir. Benzer şekilde Rufasa Camii'nde de geceleri şairler karşılıklı şiir okurlardı. "Hatta bazen camide şarkı bile söyledikleri olmuştur" demiştir. Yani Camiler yalnızca ibadet yeri olarak değil bunun yanında, dini edebiyattan, şiirden ve hatta müziğe kadar çok farklı konuların işlendiği bir eğitim müessesesi olarak işlev görmüştür.¹³²

Abbassiler döneminde camilerde okutulan ilimler çeşitlenerek camiler eğitim merkezi olma özelliğini korumuşlardır. Bu anlamda Bağdat'taki Mansûr Camii, Rusâfe Camii ve Saray Camii yürütülen eğitim öğretim faaliyetlerinin önemli merkezleri olmuşlardır.¹³³

Camilerde ders anlatan hocalar bazen bir sütunun altı veya caminin bir bölgesi, bazen de bir revakın altı gibi belirli yerlerde ders vermekteydiler. Bu sebeple öğrenciler kendi hocalarının yerini bildikleri için dinlemek istedikleri hocanın mekanında derse hazır bulunurlardı. Ebubekir Muhammed b. Muhammed b. Süleyman el-Ezdi (ö.312/924), hadis derslerini Rusafe Camiinin doğu tarafındaki yerinde anlatırdı.¹³⁴ Bağdat camilerinde ders veren bu hocalar "nakibü'n-nükaba" veya "nakibü 'l- Haşimiyyin" denilen resmi bir görevli tarafından atanırdı. Bu görevli aynı zamanda derslerin düzeninden de sorumluydu.¹³⁵ Abbassilerde camilerde verilen eğitimin belirli bir saati yoktu. Dersi anlatan hocanın zamanına göre belirlenirdi.¹³⁶

¹³¹ Gözütok, **a.g.e.**, 2012, s.168-170.

¹³² Şakir Gözütok, **a.g.m.** s.32-35

¹³³ Mustafa Necati Barış, **a.g.m.**, s.28.

¹³⁴ Gözütok, **a.g.e.** 2012, s.161-162.

¹³⁵ Ahmet Önköl, Nebi Bozkurt, "Cami" s.50.

¹³⁶ Mustafa Necati Barış, **a.g.m.**, s.23

Yukarıdaki bilgilerden anlaşıldığı üzere mescit ve camiler hadis, fıkıh, kelam, ilmi sohbet gibi pek çok farklı eğitim öğretim alanında uygulamaya sahne olmuştur. Eğitim öğretim alanına dahil olabilecek hemen her konu cami ve mescitlerle ilim halkalarıyla ders olarak işlenmiştir. Yapılan ibadetler ve verilen dini eğitim mescit ve camilere birer din kurumu niteliği kazandırırken verilen okuma yazma eğitimleri, fıkıh, kelam, hadis, tefsir dersleri mescit ve camilere eğitim kurumu niteliği kazandırmıştır. Aynı şekilde mescit ve camileri toplumsal ve sosyal olarak niteleyen unsur ise bu merkezlerde sohbetler edilmesi ve şiir, edebiyat gibi alanlarla ilgilenilmesidir. Camilerde edebiyat tarihle karışık da yapılmıştır. Görüldüğü gibi cami ve mescitler dini eğitim alanı, genel eğitim öğretim merkezi, şiir ve edebiyat kulübü gibi pek çok farklı göreve aynı anda hizmet etmişlerdir. Eğitim öğretimin bu karma yapısı farklı etmenlerden kök alsa da Orta Çağ Bağdat'ına çok zengin bir bilgi ve kültür bırakmıştır.

Camilerdeki ilim halkalarına katılım her geçen gün artmış ve zamanla camiler eğitim öğretim merkezleri olarak yetersiz kalmaya başlamışlardır. Mescit ve camilerin eğitim öğretim yükünü taşıyabilmeleri için farklı kurumların oluşturulmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bunun üzerine çalışmanın son bölümde ele alınan medreseler ortaya çıkmıştır.

3.3 Beytülhikme

Beytülhikme'nin kuruluş tarihi ile alakalı farklı görüşler bulunmakla beraber temelinin Mansur döneminde atıldığı, Me'mun döneminde ise asıl işlevini kazandığı kabul edilmektedir.¹³⁷ Burası kadim eserlerin tercüme edildiği bir bilgi merkezidir. Beytül Hikme'de yürütülen tercüme faaliyetleri üç grupta ele alınabilir:¹³⁸

“Birinci dönem, Mansur’dan Harun Reşit’in iktidarına kadar olan devirdir. (h.170-193/m.786-809) Bu dönemde, Farsça ve Hintçe çevirilerin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Ancak çeviri kalitesi zayıf olan bu dönemin en usta mütercimleri şunlardır: Yahya b. Batrik, Curcis b. Cebrail (ö.148/766), Abdullah b. Mukaffa (ö.143/761), Yuhanna b. Mâseveyh, Selâm el-Ebreş, Bâsit b. Metrân, Salih b. Behk, Menke el-Hindî, Dehn el-Hindî ve İbrahim el-Fezârî. İkinci dönem, Me’mûn’dan hicri 3. asrın sonuna (h.198-300/m.813-912) kadar olan dönem, hemen her alanda tercümenin çiçeklendiği ve bilimsel gelişmenin arttığı bir dönem olarak kabul edilmektedir. Dönemin en önemli mütercimleri şunlardır: Huneyn b. İshak, Yahya b. Batrik,

¹³⁷ Dimitri Gutas, **Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu**. Lütfü Şimşek (Çev.), İstanbul, 2003, s.39

¹³⁸ Mustafa Demirci, **Beytül-Hikme Kuruluşu İşleyişi ve Etkileri**, İnsan Yayınları, 2019, s. 83.

Haccac b. Matar, Kusta b. Luka, Abdulmesih b. Nai'ma el-Hımsi, İshak b. Huneyn, Sâbit b. Kurra ve Hubeş b. A'sam. Üçüncü dönem ise, Hicri 3. yüzyılın sonunda başlayıp 4. yüzyılın ortalarına kadar süren dönemdir. Önemli mütercimleri şunlardır: Metta b. Yunus (ö. 300/920), Sinan b. Sâbit (ö. 360/974), Yahya b. Adî (ö. 364/974), Ebu Osman ed Dımaşki, Ebû Ali b. Zur'a (ö. 368/378), Hilâl b. Hilâl el-Hımsi ve İsa b. Sahrencet."

Dimitri Gutas, Beytülhikme teriminin Sasani dilinde kütüphane anlamına gelen bir kelimenin karşılığı olduğunu söylemektedir.¹³⁹

İslâmi ilimler Abbasiler Dönemine gelinceye kadar yavaş yavaş gelişerek kendi özgün eserlerini vermeye başlamışlardır. Hz. Peygamber Döneminden gelen bilgiler Emeviler zamanında tedvin ve tasnif edilmeye başlanmıştır. Abbasiler Döneminde ise bu tedvin ve tasnif çalışmaları tamamlanarak yazılı eserler oluşturulmaya başlanmıştır. Abbasiler döneminde ilmi çalışmalar halifelerin destekleri ile gelişerek sistemleşmişlerdir. Sistemleşen bu kurumlardan biri de Beytülhikme 'dir.¹⁴⁰

Bağdat zamanla gelişip İslâm dünyasının en önemli kültür merkezi haline gelmiştir. Bu gelişim sonrasında Süryaniler bu şehre gelmişlerdir. Abbasi halifeleri bilimsel eserleri Arap diline kazandırmak için çoğunluğu Süryanilerden olan bu mütercimlere paralar ödemişlerdir. Fars ve Hint dilinden yapılan çeviriler için de yine İranlı ve Hintli alimler görevlendirilmiştir.¹⁴¹

Abbasi döneminden önce Pehlevi-Arapça çeviriler Farsça bilen çevirmenlerin varlığından ötürü kolaydı. Fakat doğrudan Yunancadan Arapça'ya çeviri yapma durumu söz konusu olduğunda bunu yapacak çevirmen sayısı oldukça azdı. Abbasiler döneminde bu çeviri ihtiyacının artmasıyla çevirmenlerin sayısı ve nitelikleri de arttı.¹⁴²

İslâmiyet'in geldiği sıralarda tıp tabiat ve felsefe merkezi İskenderiye olmuştur. Bu durum hicri birinci asrın sonlarında Ömer bin Abdülaziz'in hilafeti zamanında (ö.101/720) Antakya'ya intikal etmiştir. İslâmi ilimlerin merkezi ise İslâm olduğu sırada Medine'dir. İslâmi ilimlerin merkezi daha sonra Basra ve Kûfe'ye geçmiştir. Bağdat şehri kurulunca dahili bilimler de

¹³⁹ Gutas, **a.g.e.**, 2003, s.60

¹⁴⁰ Demirci, **a.g.e.**, 2019, s. 31-37.

¹⁴¹ Zeydan, **a.g.e.**, 2012, s.79.

¹⁴² Gutas, **a.g.e.**, 2003, s.133 134

bunlara eklenmiştir. Böylece Bağdat bilimlerin merkezi olmuştur. Bundan dolayı "şehirlerin anası" (ümmû'l-medâin) adını almıştır.¹⁴³

Abbasi Halifesi Mansur Döneminde (h.137-138/m.754-755) Cündişâpûr ile ilk kültürel temas sağlanmış ve Cündişâpûr Akademisi'nde yetişen tabipler Bağdat'a gelerek çalışmalara katılmışlardır. Mansur akli ve tabii ilimleri geliştirmek adına çeşitli bölgelerden matematik astronomi tıp vb. konularda ünlü bilginleri Bağdat'a davet etmiştir. Bu bilginler Yunanca Farsça Hintçe gibi dillerde yazılmış kitapları tercüme etmişlerdir. Harun Reşit Döneminde ise Beytülhikme de çalışanların sayısı artmış ve bu kurum daha sistemli ve düzenli hale gelmiştir. Abbasi halifelerinden Me'mun Döneminde ise bu kurum yeniden düzenlenmiştir. Bu düzenleme ile Beytülhikme, yüksek ilmi araştırmaların yapıldığı zengin bir kütüphane, farklı dillerden kitapların tercüme edildiği yerler ve astronomik gözlemlerin yapıldığı rasathaneden oluşan ihtişamlı bir ilim merkezi haline gelmiştir. Bu kurum Mansur döneminde kütüphane olarak kullanılırken Me'mun Döneminde sistemli bir kurum haline dönüşmüştür. Beytülhikme'nin tercüme bölümü kütüphane ile çalışmıştır. İlim dallarına ve dillere göre ayrılmış yan yana sıralanmış odalarda tercüme çalışmaları yapılmıştır. Tercüme bölümünde bilginler ve mütercimlerin yanında müstensihler ücret karşılığında kitaplar yazmışlardır.¹⁴⁴

Müslümanlar yapılan tercümeler sonucunda ortaya çıkan bilgileri büyük bir merakla öğrenmeye başladılar.¹⁴⁵ *Mansur Bağdat'ı kurmaya karar verip Sasanilerin ideolojisine benzer bir imparatorluk ideolojisi benimsediğinde, Nevbaht astrolojiyi ve astrolojik tarihi bir gecede öğrenmemişti. Resmi politikadaki bu gelişme sayesinde Nevbaht ve diğer bilginlere kurumsal destek sağlandı, bilimsel etkinliklerinde nelere odaklanacakları belirlendi, onlar da araştırma ve uygulama ihtiyaçlarını giderebildiler. Bu ise büyük bir uzmanlar ordusunun Bağdat'a yığılmasını Arap bilim ve felsefe girişimini başlatmalarını sağladı. Bu uzmanların çeviri hareketine verdiği yetki, bu kez Arapça'da gittikçe daha homojenleşen bir bilimsel bilginin oluşumunu olanaklı kıldı ve böylece sürekli artan sayılarda astrolog, astronom, matematikçi, doktor ve filozofu kendine çekti. Bu bilim adamları çalışmalarında ilerledikçe, çözülebilmesi için başka çevirilerin yapılmasını gerektiren birçok problemle karşılaştılar. İşte bu noktada, çeviri hareketi Arapça'daki bilimsel girişimin bir parçası haline geldi; bizzat bilim adamları başkalarına çeviri yaptırmaya başladılar ve bu niteliğiyle hareket kendi kendini sürdürür hale*

¹⁴³ Zeydan, a.g.e. 2012, s.119-120.

¹⁴⁴ Demirci, a.g.e.,2019, s.55-90.

¹⁴⁵ Zeydan, a.g.e. 2012, s.117.

geldi. Tıp ilminin gelişmesinde Halife Mansur'un tedavisi için Bağdat'a gelen Buhtîşu ailesi ve Mâseveyh, et-Tayfûrî ve Serapion ailelerinin etkisi önemlidir. Bu aileler zamanla halifeler özel hekimleri olmuşlardır. Bu ailelerin ana dillerinin Farsça, ibadet ve bilim dilleri ise Süryanice olması dolayısıyla hekimlik yaparken, bir yandan da bilimsel araştırmalarıyla, tıp kitapları yazıyorlardı. Böylece tıp ilmini geliştiriyorlardı. Felsefe ilminin gelişiminde ise Arapların ilk filozofu el-Kindî'nin (ö. 257/870 civarı) yunanca metinler çevirmesi etkili olmuştur.¹⁴⁶

Dokuzuncu yüzyılın gelmesiyle birlikte Beytülhikme, Yunan eserlerinin çok büyük bir kısmını Arapçaya çevirmiş durumdadır. Beytü'l Hikme çevirilerinin İslâm medeniyetine katkıları değerlendirilirken şu husus unutulmamalıdır ki Yunan, Hint, Fars gibi kültürlerden çeviriler yoğunudur. Beytülhikme, tüm medeniyet edinimleri tek çatı altında harmanlayıp sentezleyen ve yeni bir medeniyet sunan bir işlevdedir. Beytülhikme, İslâm dünyasının özü olarak yalnızca felsefe eserlerine yönelmiş bir merkez olarak değerlendirilmemektedir. Kütüphane etrafında gelişen bu farklı girişim tıp, felsefe gibi çok fazla alandaki önemli eserleri Arap dünyasına kazandırmış ve çok kıymetli bilim insanları yetiştirmiştir. Tıbbi uygulamalardaki bilgi eksiği için başvuru kaynakların ardından felsefe kaynaklarının tercih edilmesi ve bu kaynakların yalnızca çevrilmesi yerine eserin ve yazarın düşüncesinin de özümsemesi Beytülhikme çevirilerine ayrı bir boyut katmıştır.¹⁴⁷

Tercüme faaliyetlerinde mütercim olarak görev yapan isimler; Yuhannâ b. Mâseveyh (ö. 243/857), Huneyn b. İshak (ö. 260/873), Hubeyş b. Hasan, Benî Mûsâ kardeşler, Sâbit b. Kurre/oğulları/torunları, Buhtîşû ailesi, Ebû Sehl b. Nevbaht, Haccâc b. Matar, Kindî (ö. 252/866) ve Kustâ b. Lûkâ (ö. 300/912-13) gibi kişilerdir.¹⁴⁸

Beytülhikme'de çevirisi yapılan yazarlar ise şunlardır; “Pisagor, Plato, Aristo, Hipokrat, Öklid, Platon, Galen, Sokrat, Sushruta, Charaka, Aryabhata ve Brahmagupta” gibi ünlü yazarlar çeviri kaynaklarının başında gelmiştir.¹⁴⁹ *Mansur döneminde çevrilen eserler arasında İbnü'l-Mukaffâ tarafından yapılan İran tarihi ve edebiyatı ile alakalı “Kelile ve Dimne”, “Hudayiname, Ayinname” ile Aristo'nun “Organon” adlı mantık külliyyatının ilk üç kitabı ve Forforiyus'un İsağoci'si başta gelir. Yahya b. Batrik ve oğlu tarafından ise Hipokrat ve*

¹⁴⁶ Gutas, **a.g.e.**, 2003, s.119-120.

¹⁴⁷ Zeydan, **a.g.e.**, 2012, s.26-27.

¹⁴⁸ Mustafa Necati Barış, “İslâm Bilim Tarihi'nde İlk Tercüme Faaliyetleri ve Bilgi Üretimine Katkısı”, **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, 2017, 21(3), s1889.

¹⁴⁹ Zeydan, **a.g.e.**, 2012, s.35.

Calinus'un eserleri ile Batlamyus'un "Mecisti" si tercüme edilmiştir. Öklid'in Elemento Geometricae'si "Usûlü'l-hendese" adıyla tercüme edilmiştir. Hindistan'dan gelen Sind Hind gibi eserlerin ise İbrahim Fezari tarafından Arapçaya çevrildiği belirtilmektedir. Mansur'dan sonra halife olan Mehdi döneminde zenadika hareketine bağlı isyanlarla meşgul olduğundan tercüme faaliyetinde bir duraksama yaşanmıştır. Yine de bu dönemde maniheistler ve gnostiklerle yapılan tartışmalarda kullanılmak üzere Aristo'nun Topika'sı ile Urfalı Teofil tarafından İlyada ile Odese Süryaniceye çevrilmiştir. Harunürreşid'in halifeliği döneminde ise telif ve tercüme faaliyetinin yeniden hızlandığı görülmektedir. Ankara ve Ammuriye'nin fethinden sonra ele geçirilen Yunanca eserler Bağdat'a götürülmüştür. Burada kurulan Yuhanna b. Maseveyh başkanlığındaki komisyon bu kitapları Arapçaya çevirmiştir. Nevbaht ailesinden Ebu Sehl Fazl'ın da bu halifenin emriyle Farsçadan çeviriler yaptığı rivâyet edilmektedir Beytülhikmeyi daha da geliştiren halife Me'mun dönemi olmuştur.¹⁵⁰

Bazı tarihi kaynaklardan elde edilmiş olan bilgilere göre 47 çevirmen ve yazar bu merkezde çalışmaktadır. Zaman içerisinde bazı halifeler özellikle felsefî alandaki çevirilerin İslâm dinine zarar verdiği gerekçesiyle merkezin faaliyetlerine kısıtlama getirseler de Beytülhikme uzun yıllar boyunca aktif ve etkin biçimde faaliyet göstermiştir. Beytülhikme'nin etkinliğiyle ilgili en önemli göstergelerden biri çeviri hareketlerinin son zamanlarında Arapça dilinin bilim dili haline gelmesidir. Bir ilim merkezi düşünün ki faaliyetleriyle bir dili bilim diline dönüştürmüş olsun. Diğer yandan Beytülhikme'deki kütüphane, dünyanın en büyük kütüphanesi haline gelmiştir. Moğolların 1258 yılında Bağdat şehrini işgal etmesiyle etkinliği azalan Beytülhikme, etkileri ve kazandırdıklarıyla İslâm medeniyetine ve Arap tarihine ışık tutmuştur.¹⁵¹

Sonuç olarak İslâm medeniyetinde İslâm düşüncesinin oluşması, bu kurumun hizmetleriyle şekil aldığından Orta Çağ Bağdat'ında bilginin yolcuğunda en önemli duraklardan biri Beytülhikme olmuştur. Bu nedenle Beytülhikme'nin Abbasî Bağdat'ı ve daha genel bir çerçeve ile insan medeniyetinde bilginin Bağdat formu için önemi büyüktür.

¹⁵⁰ Mustafa Hizmetli, **a.g.m.** 2018, s.1415-1416.

¹⁵¹ Gutas, **a.g.e.**, 2003, s.60-65.

3.4 Kütüphaneler

İslâm dünyasında çok eskiden beri yazı için kullanılan en elverişli malzeme, daha çok Mısır'da üretilen papirüs ve daha sonraları kullanıma sokulan parşömen idi. Parşömen teriminin türediği Latince pergamena, Batı Anadolu'daki Bergama kentinden gelmektedir.¹⁵²

Müslümanlar ilk kez kağıt yapımını (h.134/m.751) yılında Çinlilerle yaptıkları Talas Savaşında esir aldıkları Çinlilerden öğrendiklerini söylemişlerdir. Kağıt üretimi ise Harun Reşit döneminde (h.178/m.794) yılında Bağdat'ta kurulan bir imalathanede olmuştur. Önceki dönemlerde çeşitli malzemelere yazılan Kur'ân kesitleri ise kağıdın üretimi ile kağıt dışında başka bir yere yazılması yasaklanmıştır. Zamanla Bağdat kağıt üretiminde önemli bir merkez konumuna gelmiştir. Bağdat'ta üretilen kağıda kalitesinden dolayı "Bagdatian" denilmiştir.¹⁵³

İlk İslâm döneminde Hz. Peygamber ile başlayan okuma yazma faaliyetleri, yaygın eğitim uygulamaları gibi gelişmeler, kitabın değerli olmasını sonucunu meydana getirmiştir. Batı dünyası Orta Çağ karanlığını yaşarken İslâm, yepyeni bir yaşam formu olarak insanlık medeniyetinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Skolastik düşünce ve kilise baskılarıyla boğuşan Batı dünyasının aksine İslâm medeniyeti eski Akdeniz'den Ön Asya, Orta ve Uzak Doğu'ya kadar uzanan bir etki alanı yaratarak kendi ilerleme ışığını bu coğrafyalara yönlendirmiştir.¹⁵⁴

İslâm dünyasında kağıt üretimi yazım rahatlığını getirmiştir. Bu rahatlığın yaygınlaşması kitapların satıldığı dükkanların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bağdat'taki kağıdın kalitesi sebebiyle Bağdat'taki satışlar önemli derecede artmıştır. Bu işe olan talep de aynı oranda artmıştır. Hatta geçimlerini bu işten sağlayan insanlar dahi ortaya çıkmıştır. Satıcılar ücret olarak on sayfayı bir dirheme istinsah ediyorlardı. Bu işle uğraşan Ebu Ali Hasan b. Şihab el-Ukberavi (ö.428/1037), bu şekilde nüsha çoğaltarak yirmi beş bin dirhem kazandığını söylemektedir. Bir kağıdı beş dirheme alan el-Ukberavî, buna üç gecede Mütenebbî'nin divanını yazarak ortalama iki yüz dirhem veya en az yüz elli dirheme satıyordu. Ebu Hasan Ahmed b. Kac b. Abdullah el-Varrak'a (ö.353/964) sekiz yüz dirhem miras kalmıştı, bu paranın tamamıyla kağıt satın alıp yıllarca bu kağıtlara hadis yazmıştı. Bu kitapları yazmadan çoğaltan

¹⁵² Osman Ersoy, "Kâğıt", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türk Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, Cilt no.24, İstanbul, s.163.

¹⁵³ Gözütok, **a.g.e.**, 2012, s.94-97

¹⁵⁴ Alparslan Açıkgenç, **İslâm Medeniyetinde Bilgi ve Bilim**, İSAM Yayınları, Ankara 2006, 54.

insanlarda vardı. *İbn Tac* olarak bilinen *Ebu Hasan Ali b. Muhammed b. Kasım el-Varrak* (ö.392/1002), *Bağdat'ta Babu't-Tak* denilen yerde kitap satardı. *Keza Ebu'l-Me'ali Sa'd b. Ali b. Kasım el-Hatiri'nin de Bağdat'ta iki sur arasında ilmi kitapları sattığı bir dükkânı vardı ve burası ilim ehliyle dolup taşardı. Ebu'l-Feth Muhammed b. Ahmed el-Misri* (ö.340/951), *bu tür kitapçılardan özellikle ismi duyulmamış kitapları satın almaya özen gösterirdi. Yine Bağdat'ta Babu's-Şam* denilen mahalde *Allan eş-Şu'ûbi* denilen zatın hem kitapların çoğaltıldığı hem de satıldığı bir dükkânı vardı. *Feyrezan* adlı bir genç, burada *Allan eş-Şu'ûbi* adına ücretle kitap çoğaltma işleriyle meşguldü. Bağdat'ta kitap satışı ve çoğaltılması işlemlerinin yanında kitapçı çarşıları da vardı.¹⁵⁵

İslâm medeniyetinde kitap yazımı ve kitapçılık tutkusunu doğuran temel unsurlardan biri öğrenmek heves ve çabası ile ilmi incelemelerdir. Kitabın temel bir öğrenme aracı olması kitap yazımını ve kitapçılığı ortaya çıkararak geliştirmiştir. Kitaba olan değer ve düşkünlük hattatlık, ciltçilik, tezkipçilik gibi alanları ortaya çıkarmıştır. Kitap dükkanları bahsi geçen zamanlarda hat sanatının, edebi sohbetleri ve istinsah işlerinin yapıldığı merkezler olmuşlardır. Kitap dükkanları İslâm medeniyetinin bu tutumundan etkilenerek kısa sürede farklı şehirlerde açılmış ve sayıları artmıştır. Bağdat başta olmak üzere Şam, Kahire, Kurtuba, Meşhed şehirlerinde kolaylıkla erişilebilen kitapçılar açılmıştır. Bu kitapçılar yalnızca kitap satılan yerler değildir. Aynı zamanda ilgililerin ve önemli bilginlerin vakitlerinin büyük kısmını harcadığı sosyal ve eğitici alanlardır. Bilginler bu kitapçılarda geçirdikleri süreler içerisinde kitapları incelemek, üzerinde çalışmak, kitap almak, kitabı değerlendirmek gibi uğraşlarda bulunmuşlardır.¹⁵⁶ Kitapçılar hem ticari hem de eğitim amacıyla Abbasilerin ilk dönemlerinden itibaren yerlerini korumuşlardır. Ya'kûbî'nin bir rivayetinde Bağdat şehrinde bir çarşı içinde yüzden fazla kitap satıcısı vardı.¹⁵⁷

Sûku'l-Kutub adıyla isimlendirilen Bağdat'ın doğu kesiminde bulunan Kitap satıcıları çarşısı (Sukû'l-Verrâkîn) vardı. Bu çarşıda yüzden fazla kitap satıcısı ve yayıncısının dükkânı vardı. Ahmed b. Ebi Tahir (ö.280/893), bu kitapçılar çarşısında kitap yazmakla uğraşmıştır. Rivâyetlerden göre Kerh semtinde bir de Kitapçılar sokağı (Derbu'l-Karatis) vardı. Bağdadi kitabında bu sokağa “Derbu Ashabi'l-Karatis” (Kağıt Ehli Sokağı) demiştir. Kaynaklara göre (h.371/m.981) yılında Kerh semtinde bulunan bu kâğıtçılar sokağında bir yangın çıkmıştır.

¹⁵⁵ Gözütok, **a.g.e.**, 2012, s.298-299.

¹⁵⁶ Cahit Baltacı, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s.78.

¹⁵⁷ Hitti, **a.g.e.**,1980, s.636.

İkinci bir yangın ise Bağdat'ta (h.424/m.1033) yılında çıkmıştır. Bu yangında pek çok yerle birlikte kâğıtçılar sokağı da yanmıştır.¹⁵⁸

Görüldüğü üzere İslâm medeniyetinde kitap değerli olmuş, kitapla ilgili meslek dalları önemsenmiş ve kitapçılık önemli bir sektör olarak yer bulmuştur. Kitapçılar yalnızca kitap dükkanında durmamışlar gezilerde bulunarak önemli eserlerin toplayıcılığını yapmışlardır. Bu şekilde önemli eserleri toplayarak bilginler, halifeler ve diğer eğitimciler için kaynak sağlamışlardır. Kitap koleksiyonerliği bu uğraşlar sonunda ortaya çıkmıştır.¹⁵⁹

Koleksiyoncular kütüphanelerin oluşumunda, nitelik kazanmalarında ve gelişiminde büyük etki ve katkılarda bulunmuşlardır. Kitap koleksiyoncuları ulaşabildikleri her bölgeden kıymetli eserler toplayarak gereksinim duyan kitlelerle bu eserleri buluşturmışlardır. Koleksiyonerler X. yüzyıldan itibaren el yazması kitaplara daha büyük bir önem atfetmiş ve bu eserlere daha yüklü paralar ödemişlerdir. Kütüphanelerin açılmasını yaratan tarihi olgu tam olarak kitaba atfedilen değerden kaynaklanan kitapçılık faaliyetleridir.¹⁶⁰

Arapça Maktaba, Farsça Ketaphane olan kütüphane sözcüğünün kitap ile Farsça hane anlamına gelen sözcüklerden türediği anlaşılmaktadır. İslâm medeniyetinde kitap ve okumak oldukça önemli bulunmuştur. Kütüphaneler hususunda üzerinde önemle durulması gereken unsurlardan biri, halkın kitap tutkusudur. Kütüphanecilik benzeri yapılanmalar İslâm medeniyetinin ilk yıllarından beri var olmuştur.¹⁶¹ Tarihte ilk kütüphanelerin M.Ö. 626'dan kalan Ninova, Asur-Banipal kütüphaneleri olduğu kabul edilir. Eski Yunan kütüphanelerinin en ünlüleri ise İskenderiye, Bergama ve Efes kütüphaneleridir.¹⁶²

İslam dünyasında ise cami ve mescitlerde herkesin istifade edebileceği kitaplarla dolu kütüphaneler de ayrıca kurulmuştur. Hatırlanacağı üzere cami ve mescitler ibadethane olmalarının yanı sıra birer eğitim öğretim merkezidir. Bu işlevleri bakımından cami ve mescitlerin halkın yararlanması için kitaplığı da mevcut olmuştur. Özellikle Hicretin ilk yıllarından başlamak üzere kitaplığı bulunan camiler bolca görülmektedir. Camilerin sahip

¹⁵⁸ Gözütok, **a.g.e.**, 2012, s.299-300.

¹⁵⁹ Baltacı, **a.g.e.**, 2010, s.78.

¹⁶⁰ Anne Blanchard, **Dünya'ya Bilimi Öğreten İslâm Âlimleri**, Tayfun Amman (Çev.), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2013, 172.

¹⁶¹ Zeydan, **a.g.e.**, 2012, s.51.

¹⁶² Baltacı, **a.g.e.**, 2010, s.316.

olduğu bu kitaplık ve kitaplar, vakıf ve bağış yoluyla camilerde toplanan ve okumak öğrenmek isteyenlerin hizmetine sunulan eserlerdir. Bu kitaplıklar, o dönemin ihtiyaçlarına göre halkın bilgi gereksinimini bir miktar karşılamışlardır.¹⁶³ Zaman içerisinde camilerde bulunan kitaplıkların ve kitap dükkanlarının ihtiyacı karşılamaya yetmemesi üzerine ilk özel ve halk kütüphaneleri açılmaya başlanmıştır. İlk kütüphane örneği özel kütüphane yapılanması şeklinde ortaya çıkmıştır. Bilgiye ve kitaba düşkünlüğü ile tanınan ve çok sayıda kitaba sahip olan Hadis ilminin kurucularından Muhammed bin Müslim İbn Şahap Al-Zührî (h.50-125/m.670-742), elindeki kitaplarla bir kütüphane kurmuştur. İslâm medeniyetinin o zaman dilimlerinde özel kütüphanesi olan bilgin oldukça fazladır. Yalnızca bilginler değil şehrin ileri gelenleri, halifeler gibi kuvvetli isimler de kendi kütüphanelerine sahiplerdir.¹⁶⁴ Örneğin:¹⁶⁵

“Es- Sâhib İsmail bin Abbâd’ın (h.327-385/m.938- 995) özel kütüphanesinde çok sayıda kitap vardı. Samanoğullarından, Horasan ve Maverâünnehir hükümdarı Ebu Salih Mansur bin Nuh (976- 997), İsmail bin Abbâd’a, Horasan valiliğini teklif etmiş, o da reddetmiştir. Buna neden olarak, 400 deve yükü tutan kitaplarının taşınması güçlüğünü göstermişti. Bu kitapların kataloğu on büyük cilt tutuyordu. Ünlü tarihçi Al-Vakidi (h.130-208/m.747 -823) öldüğünde, geride altı yüz sandık kitap bırakmıştı. Bu sandıklardan her birini, iki kişi güçlükle yerinden kaldırıyordu. Arap Edebiyatının seçkin simalarından El-Câhız (Ebu Osman Amr bin Bahr bin El-Câhız (h.149-257/m.766 -870) kitap derlemek ve kütüphane kurmak için büyük paralar harcamıştır. Söylendiğine göre doksan yaşını aşkın, felç ve damla hastalığından müzdarip olan El-Câhız, Basra'daki evinde, etrafına yığıldığı kitapların üzerine devrilmesi sonucu ölmüştür. Anlaşılan, kitaplar, El-Câhız ‘in kendilerine gösterdiği nezaketi göstermemişlerdir. Ali bin Yahya El-Müneccim’-in (?- öl. 888) sarayında (Hizânet el-Hikme-Hikmetler Hazinesi) denilen büyük bir kütüphane kurulmuştu. Bu kütüphaneye, her yerden isteyen gelebilir, ücretsiz bütün ilimleri tetkik edebilirlerdi.”

İslam dünyasında halka açık genel kütüphaneleri ilk kuran idareciler ise Abbasilerin uyanış devri halifeleridir. Abbasi Devleti'nin güçlenme ve yükselme sebeplerinden biri de halka açık genel kütüphaneler kurmalarıdır.¹⁶⁶

¹⁶³ Eyüp Baş, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, Grafiker Yayınları, Ankara 2017, s.120.

¹⁶⁴ Haydar Bammât, **İslâm’ın Çehresi**, Osman Vehmi Giritli (Çev.), Sancak Yayınları, İstanbul 1975, s.98.

¹⁶⁵ Blanchard, **a.g.e.**, 2013, s.172.

¹⁶⁶ Zeydan, **a.g.e.**, 2012, s. 185-186.

Ulema ve talebeye açık ilk kütüphanenin Beytül-Hikme de kurulduğu kabul edilmektedir. Abbasiler devrinde bir süre ilmi faaliyetlerin merkezi haline gelen Beytül-Hikme Harun Reşit tarafından Bağdad'da kuruldu. Beytülhikme'nin en verimli devri halife Me'mûn hilafetine rastlar.¹⁶⁷

Beytülhikme açıldıktan sonra öğrenciler oraya gelerek kitaplardan faydalanıyorlardı. Herkes istediği kitabın kopyasını alma ve okumada serbestti. Burada durumu kötü olan öğrencilere ücretsiz mürekkep, hokka, kamış kalemler ve kağıt veriliyordu.¹⁶⁸ Beytülhikme'de Grekçe, Latince, Süryanice, Pehlevi ve Farsçadan birçok eser Arapça'ya çevrildi.¹⁶⁹

Bu kütüphanenin son durumu hakkında çeşitli bilgiler vardır. Y. Eche bu kütüphanenin muhtemelen halifelerden birinin kütüphanesine katılmış veya Selçuklular tarafından dağıtılmış olabileceğini söyler. Kalkaşendi ise Moğol istilasında bu kütüphanenin de diğer kütüphanelerle birlikte yok olduğunu ileri sürer.¹⁷⁰ Bu kurumun yapısı ve işleyişinden Beytülhikme başlığında bahsettiğimiz için tekrara düşmemek amacıyla burada bahsedilmeyecektir.

Harunürreşid'in ünlü veziri Yahya b. Halid el-Bermek'inin de zengin bir kütüphanesi vardı. Ebu Osman b. Ömer. Onun dönemin en zengin kütüphanelerinden biri olduğu söyler. Bu kütüphane özellikle Grekçe ve Farsça yazmalar bakımından oldukça zengindi. Bermekîler'in düşüşüyle kütüphane de müsadere edilerek Beytülhikme 'ye katılmıştır. Ali b. Yahya el-Müneccim, Halife Mütevekkil-Alellah'ın katibi ve baş müşaviri Türk asıllı Feth b. Hakan el-Farisi için de bir kütüphane kurmuştu. Ali b. Yahya bu kütüphaneyi kurarken istinsah ettirdiği ve satın aldığı eserlerin dışında kendi kütüphanesinden de bir miktar kitap getirmişti. Hazânetü'l-Hikme diye adlandırılan, İbnü'n-Nedim'in hiçbir kütüphanede bu kadar çok ve güzel eser görmediğini söylediği kütüphanenin, sahibinin öldürülmesinden sonra dağıldığı sanılmaktadır.¹⁷¹

İslâm toplumunda kitap ve kütüphaneler o denli önemsenmiştir ki pek çok bilginin kitap sevdası sebebiyle eşleriyle münazaralarının olduğuna yönelik hikayeler hayli fazladır. El-mübeşşir İbn Fâtik'in (XII. yy.) bir tıp bilginidir ve çok güzel bir kitap koleksiyonuna sahiptir. Kitaplara o kadar fazla zaman ayırmaktadır ki karısı onun bu büyük kitap tutkusunun evliliklerine zarar

¹⁶⁷ İsmail E. Erünsal, **Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2018, s. 330-327.

¹⁶⁸ Osman Ersoy, Özer Soysal, "İslam Kütüphaneleri", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 1963, 1(1), s.284-285.

¹⁶⁹ Makdisi, **a.g.e.**, 2012, s.88-92.

¹⁷⁰ Erünsal, **a.g.e.**, 2018, s.331.

¹⁷¹ Erünsal "Kütüphane", s.12

verdiği düşüncesiyle yoğun bir kıskançlık duygusu içine girmiştir. Kocasını vefat ettikten sonra kadın, kitapları bir kuyuya doldurarak yas tutmuştur. Belli bir zaman sonra kitapları kurtarmak adına kitaplar kuyudan çıkarılmış ancak çoğu hasara uğramış ve kalanlar da leke izi yapmıştır.¹⁷² Alan yazında “Bibliyomani – Kitap Deliliği” olarak adlandırılan bu duruma İslâm medeniyetinde çokça rastlamak mümkündür. Kitaba düşkünlük gösterenler içinde amacından sapanlar olduğu kadar içeriği ve taşıdığı bilgiyi sevenler de olmuştur.¹⁷³ Kitaplara duyulan bu derin merak, kütüphaneciliği meydana getirmiş ve özel kütüphanelerin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Ancak Abbasi Bağdat’ında yalnızca özel kütüphaneler yoktur. İslâm kütüphaneleri genel bir ayrımla Halk Kütüphaneleri (Genel kütüphaneler), Yarı Halk Kütüphaneleri ve Özel Kütüphaneler şeklinde sınıflanabilir.¹⁷⁴

Özel kütüphaneler yukarıda detaylı ele alındığı gibi özellikle bilginlerin kendi kitaplarından oluşturup halkın kullanımına açtıkları kütüphanelerdir. Halk kütüphaneleri ise medrese, okul ve mescitlere bağlı ve onların kullanımına açık olduğu gibi halkın hizmetine sunulmuş kütüphanelerdir. Özel bir kimse tarafından değil halife tarafından açılan halk kütüphaneleri, Cînel Kütüphanelerdir. Günümüzdeki modern kütüphane işlevinde çalışan bu kütüphaneler, aynı zamanda birer eğitim kurumu niteliği de taşımışlardır. İslâm medeniyeti kütüphaneleri hükümdarlar, bilginler gibi kimseler tarafından tarikat ve halk yararına olmak üzere veya özel araştırmalar yapmak maksadıyla açılmışlardır.¹⁷⁵ Özel kütüphanelere sahip olan kişilerin çoğunluğunu alimler oluşturmaktadır. Bu duruma örnek olarak; Meşhur tarihçi Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer el-Vakidi (ö.207/823), Bağdat’ın batı yakasından taşındığında kitapları 120 ağır yük tuttuğu rivayet edilmektedir. Hatta alimlerin özel kütüphanelerinin büyüklüğü dolayısıyla kendilerine özel yöneticiler tuttukları da rivayetler arasında yer alır. Bu özel kütüphanelerde dini ve akli ilimlerle ilgili kitaplar bulundurulurdu. Bu özel kütüphaneler sadece kitapların muhafaza edildiği yerler değildi. Bu kitaplarla bu kütüphanelerde dersler de işlenmekteydi. Ebû Hasan Ali b. Yahya b. Ebi Mansur el-Müneccim ‘in (ö.275/888), kendisine ait Hizânetü’l-hikme’si çok ünlüydü. Horasan’dan Hacca gitmek için gelen Ebu Maşer el-Müneccim, buranın ismini duyunca, Hacca gitmekten vazgeçip burada astronomi ilimlerini

¹⁷² Şakir Gözütok, **İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi**, Fecr Yayınları, Ankara, 2002, s.156.

¹⁷³ Gözütok, **a.g.e.**, 2012, 44.

¹⁷⁴ Şakir Kocabaş, **İslâm’da Bilginin Temelleri**, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, 77-82.

¹⁷⁵ Makdisi, **a.g.e.**, 2018, s.88-92.

öğrendi. Yani İslam dünyasındaki kütüphaneler hem kitapların muhafaza edildiği hem de eğitimin yapıldığı mekanlar olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁷⁶

Kütüphaneler çok yönlü bir biçimde bilginin aktarılmasına hizmet etmişlerdir. İslâm toplumunun bilginin aktarımına bulunduğu en büyük katkılardan biri bilgiye yönelik kurum ve faaliyetleri topluma mal etmeleridir. Kütüphane sahibi kişiler birincil olarak halkın hizmetine kitap sunmaktadır. Diğer yandan fakir öğrencilere sosyal manada destekler vererek toplumun her kesiminin bilgiye erişmesini ve bilgiyle uğraşmasını mümkün kılmaktadırlar. Özel kütüphanelerin özellikle sosyal yanı, bilgi aktarımının belli zümreler içinde sınırlı kalmayıp tüm topluma yayılmasını sağlamıştır. Bilginin intikali hususunda bu çok önemli bir işlevdir. Görüldüğü üzere kütüphaneler, birer bilgi yuvası olarak çok farklı işlevlerle bilginin aktarılmasına aracılık etmişlerdir. Bu önemli kurumlar gerek dönemlerinde halka ve ilme verdiği hizmetlerle gerekse kendisinden sonraki medeniyetlere binlerce önemli eser aktarmalarıyla bilginin intikalinde çok büyük ve önemli bir rol oynamışlardır.

3.5 Rasathaneler

Rasathaneler ilk olarak İslâm Dünyası'nda ortaya çıkmış önemli araştırma kurumlarıdır. Yunanlılar dahil olmak üzere değişik kültürlerde binlerce yıldır yürütülen astronomi çalışmaları çok önemli bir seviyeye ulaşmakla birlikte, henüz bir rasathane kurma zorunluluğunu hissettirecek bir düzeye gelmemişti. Başlarda Batlamyus'un astronomik sistemini benimsemekle birlikte göksel hareketleri bütün ayrıntılarıyla bilmek isteyen İslâm astronomları bir süre sonra, sistemin tümünü benimsemekte zorlanmışlar, yeni gezegen tablolarına ihtiyaç duymaya başlamışlardır. Bu sebeple İslâm dünyasında birçok rasathane kurulmuştur. Bu rasathaneler devlet destekli veya özel olarak kurulmuştur. Bu rasathanelerin kurulmasıyla birlikte sistemli ve uzun süreli gözlemler başlamıştır. Başta Fuat Sezgin olmak üzere araştırmacılar İslâm tarihinde ilk kurulan gözlemevlerinin Me'mûn tarafından kurulan Şemmâsiye ve Kâsiyûn rasathaneleri olduğunu söylerler.¹⁷⁷

Bu rasathanelerde ay, güneş, o dönemde varlığı bilinen gezegenlerin ve yıldızların hareketleri izlenmiştir. Dönemine göre ileri bir teknolojiye sahip olan bu rasathanelerde ay ve güneşin hareketlerine ilişkin bir çizelge ve yıldız kataloğu oluşturulmuştur. Bu çizelge ve kataloglar ile rasathanenin faaliyetleri oldukça önemlidir. Çünkü bu hususlar sayesinde gezegenlerin

¹⁷⁶ Gözütok, **a.g.e.**, 2012, s.311-314.

¹⁷⁷ Ali Bakkal, "İslâm Tarihinde Rasathaneler", **Bilimname**, 2019/3, s.107-108.

konumları, ayın evreleri, ay-güneş tutulmaları gibi astronomik alanda çok önemli ve temel bilgiler hesaplanmıştır. Bu kurumların işlevselliğine bağlı olarak ilerleyen zamanlarda İslâm dünyasının farklı coğrafyalarında yeni rasathaneler açılmıştır. Abbasî döneminde kurulan ve astronominin temel saydığı bilgileri üreten rasathaneler İslâm medeniyeti içinde çok önemli bir bilgi aktarımının temelini atmışlardır.¹⁷⁸ Müslüman bilim insanları kurdukları rasathaneler, geliştirdikleri ve iyileştirdikleri ölçüm aletleri ile astronomi alanında önemli katkılar sağlamışlardır.

Şemmâsiye rasathanesi Bağdat'ta 827 yılında kurulmuştur. Bu rasathanenin kuruluşunda Me'mûn'un (h.198-218/m.813-833) bir astronomlar heyeti oluşturarak onlardan Batlamyus'un keşiflerini tahkik etmelerini, yeni astronomi tabloları hazırlamalarını ve güneş lekelerini incelemelerini istemesi etkili olmuştur. Bu rasathanedeki gözlemlere Muhammed b. Musâ (ö.232/847'den sonra) ile Sind (Sened) b. Ali (h 250/m.864) gibi isimler katılmıştır. Kâsiyûn rasathanesi ise yine Halife Me'mûn tarafından Deyrimurrân Manastırı'nda kuruldu. Bu rasathanede daha çok güneş ve ayla ilgili gözlemler yapılmış, bunun yanı sıra gezegenlere ve sabit yıldızlara dair birtakım araştırmalar yapılarak bazı yıldızların bulunduğu konumlar tespit edilmiştir. Kâsiyûn rasathanesi Şemmâsiye rasathanesinde yapılan çalışmaları teyit etmek ve bu çalışmaları sonuca ulaştırmak için kurulmuştur. Bu iki rasathanenin çalışanları da aynıydı. Kâsiyûn rasathanesinde farklı olarak rasathane için alet yapan Ahmed b. el-Buhturî, Alî b. 'Îsâ el-Usturlâbî ve İbn İshâk b. Kusûf'u söyleyebiliriz.¹⁷⁹

Dönemin alimlerinden olan Ebu Ma'sher el-Müneccim Cafer b. Muhammed el-Belhi (ö.272/885), astronomi alanında önemli eserler yazmıştır. Bunlardan birkaçı Kitabu'l-Medhal, Kitabu'z-Zîc ve Kitabu'l-Uluf'tur. Bir diğer alim olan Ebu Said Hasan b. Abdullah b. Merzuban es-Sirafî (ö.280/893), ise önceden astronomi ve matematik dersleri verdikten sonra Bağdat'a geçmiştir.¹⁸⁰

Rasathanelerin bilginin aktarılması hususundaki rolüne daha yakından bakmakta fayda vardır. Abbasîler astronomi çalışmalarına 771 yılında Hindistan'dan Bağdat'a getirdikleri bir kitabın tercümesini yaptıktan sonra başlamışlardır. Halife Mansur "*Sind-Hind*" adlı eser Hindistan'dan

¹⁷⁸ Fuat Sezgin, **İslâm Uygarlığında Astronomi, Coğrafya ve Denizcilik**, Boyut Yayıncılık, İstanbul 2018, s.22-34.

¹⁷⁹ Ali Bakkal, **a.g.m.**, s.108.

¹⁸⁰ Gözütok, **a.g.e.**, 2012, s.121.

getirtmiş Muhammed b. İbrâhim el-Fezârî (ö.190/806) tarafından Arapça'ya çevirterek rasathane çalışmalarını başlatmıştır. Abbasî döneminde astronomi bilimine ilişkin bir diğer önemli gelişme de İbrâhim el-Fezârî'nin ilk usturlap aletini bulmuş olmasıdır. İslâm medeniyetinde ilk kez halife Me'mun döneminde açılan rasathaneler oldukça etkin çalışmışlardır. Öyle ki o dönemin teknolojik imkanlarında da dahi Abbasî astronomları boylam derecesinin uzunluğunu bugünkü imkânlarla bulunan gerçek uzunluğa yakın bir rakamla hesaplayabilmişlerdir. İslâm dünyasının Abbasî döneminde yetiştirdiği en ünlü astronom Bettânî (ö.317/729)'dir. Ancak Fergani (ö.247/861'den sonra) gibi Nil nehrinin taşmasıyla ilgili ölçmelere nezaret ederek astronomi alanında “*el-Medhal ilâ 'ilmi hey'eti'l-eflâk*” eserini yazan bilginin aktarımında çok önemli rol oynayan alimler de mevcuttur. Günümüzde meşhur olarak bilinen Bîrûnî, (ö.453/1061[?]), Ömer Hayyâm (ö.526/1132 [?]), Nasîruddin et-Tûsî (ö.672/1274) gibi astronomi alimleri de Abbasî devrinde yetişmişlerdir. Rasathanelerde yapılan bilimsel çalışmalar, keşfedilen astronomik bilgiler ve yazılan eserler bilginin yolculuğunda çok büyük önem taşır. Görüldüğü gibi Abbasî Bağdat'ı İslâm medeniyetine kuramsal astronomi çalışmalarının yapıldığı rasathaneleri kurarak hem bilgiyi üretmiş hem de aktarmıştır. Diğer yandan astronomiye paralel olarak astroloji de bir faaliyet olarak ortaya çıkmıştır. Ebû Ma'sher el-Belhî (ö.272/886)'nin başını çektiği astroloji o dönem ilim sayılmış ve inanılmıştır. Abbasî halifelerinin müneccimlere olan inancı yüksektir. Öyle ki savaşımlara ve önemli işlere girişecek olan halife önce müneccimlere danışır. Halife Mansur, ünlü Müneccim Ebû Sehl b. Nevbaht'tan şehrin uzun yıllar ayakta kalacağına dair yorumu almadan Bağdat şehrinin temelini atmamıştır.¹⁸¹ Astroloji bugün her ne kadar bilimsel dallar arasında yer almasa da rasathanelerin kültürel bilginin aktarımında rol oynadığı da açıktır.

Abbasî rasathanelerinden önce Arap kavminin astronomi adına çalışmaları mevcut olmuştur. Onların Envâ' adını verdikleri, yıldızların hareketiyle hava durumu ve iklimler arasında ilgi Kur'an, çeşitli takvimlere esas teşkil eden bir nevi “halk astronomi ve meteoroloji bilgisi” olarak değerlendirilebilecek bir bilgi türünü üretmişlerdir. Ancak bu bilgiler düzensiz, rassal sayılabilecek ve bilimsel tutarlılık ile zeminden yoksundur. Çünkü bu bilgiler temelini çıplak gözle gökyüzünü izlemekten alıyordu. Abbasî dönemi rasathanelerini bilgi aktarımı açısından Arapların önceki bilgileri ve diğer medeniyetlerin bilgilerinden ayıran husus profesyonel ve sistemli yapılmasıdır. Örneğin Babiller astronomiye önem vermiştir ancak onlarda rasathaneler kısa bir süre var olmuş veya hiç var olmamıştır. Yunanlar ise gökyüzünü izleme işini bir

¹⁸¹ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbasiler”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, Cilt No. 1, s.45.

zorunluluk ve elzem bir bilgi elde etmek maksadıyla yapmamışlardır. Ünlü Yunan astronomu Hipparkos (MÖ 190/120) bile gözlemlerini taşınır araç-gereçlerle yapmıştır.¹⁸² Diğer bir ünlü Yunan astronomu Batlamyus ise sabit araç-gereçler ya da rasathane kullanmamıştır.¹⁸³ Görüldüğü üzere Abbasî rasathaneleri pek çok açıdan modern rasathanelerin atası olarak bilginin aktarımına çok farklı ve kıymetli bir etkide bulunmuşlardır. Ancak bu etkiyi yaratırken Abbasî rasathanelerinin sıfırdan bir bilgi üretimine giriştikleri zannına düşmemek gerekir. Abbasî gözlemevlerinin yaptıkları da faaliyet de özünde bilgiyi sentezleyip çoğaltarak aktarmaktır. Çünkü Abbasî rasathanelerinin bilimsel çalışmalarına Süryani, Hind ve Yunan dünyasına ait temel astronomi eserlerini tercümesi yön vermiştir. Bu tercümeler sonucu ise Batlamyus astronomi sistemi kabul edilmiştir. Rasathaneler de yine bilgiyi işleme, yeni bilgiler üretme ve aktarma işlevi görmüşlerdir. Süryani, Hind ve Yunan dünyasının astronomi bilgilerini Batlamyus bakış açısıyla ele alan alimler, bir süre sonra bu sistemin tamamını içselleştirmek hususunda çok zorlanmışlardır. Bu zorlanma ve ihtiyaç yeni bilgi üretimini teşvik etmiş ve yeni gezegen tabloları, kataloglar üretmişlerdir. Rasathanelerde sabit ve uzun süreli gözlemlerle elde edilen bu yeni bilgiler Batlamyus yaklaşımı ile karşılaştırılmış ve daha sağlıklı bir astronomik sistem kurma çabası gözetilmiştir. Rasathane sayısının Abbasî döneminde farklı İslâm topraklarında hızla artmasının nedenlerinden biri de bu amaç doğrultusunda elde edilmesi gereken bilgilerdir.¹⁸⁴

Abbasiler dönemi özel rasathanelerin en eskisi olan Benî Mûsâ olarak bilinen Muhammed, Ahmed ve Hasan kardeşlerin kurdukları rasathanedir.¹⁸⁵ Bağdat (Şerefüddeve) rasathanesi ise Şerefüddeve Ebû'l-Fevâris Şîrdîl (h.372-379/m.983-989) tarafından (h.378/m.988) yılında kurulmuştur. Bu rasathanenin başına Ebû Sehl Vescân b. Rüstem el-Kûhî'yi getirilmiştir. Kendine has bir binaya sahip olması ve büyük gözlem aletlerinin kullanılması sebebiyle diğer rasathanelere oranla daha ön planda olmuştur. Bu rasathanede Kûhî'nin yanı sıra Abdurrahman es-Sûfî, Ebû Hâmid Ahmed es-Sâgânî ve Ebû'l-Vefâ Muhammed el-Bûzcânî gibi isimler gözlem yapmıştır.¹⁸⁶

¹⁸² Salim Ayduz, "Rasathâne", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, Cilt No. 34, s.456-458.

¹⁸³ Zeydan, **a.g.e.**, 2012, s.27.

¹⁸⁴ Salim Ayduz, "Semerkant Rasathânesi". **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No. 36, s.486-487.

¹⁸⁵ Zeydan, **a.g.e.**, 2012, s.393-394.

¹⁸⁶ Ali Bakkal, **a.g.m.**, s.113.

Abbâsî devri rasathaneleri bilginin intikaline bilimsel yöntemlerle hizmet etmiş kurumlardır. Emeviler döneminde İslâm medeniyetinin ilk rasathanelerinin kurulduğuna yönelik bilgiler varsa da bu kurumların yapı gereği rasathane işlevi taşımadıkları düşünülmektedir. Tam manası ve işleviyle rasathane görevi gören kurumlar, Halife Me'mun tarafından Bağdat şehrinde açılmış olanlardır.¹⁸⁷ Rasathanelerin tercümeyle olan ilişkileri onların Beytülhikme bünyesinde ve onun bağlantısıyla açılması sonucunu ortaya çıkarmıştır ki bu yaklaşımın haklılığı tercümelerin astronomi bilimine katkılarıyla ispatlanmış durumdadır. Beytülhikme ve tercümelerden bağımsız olarak rasathaneler, kendi sabit araç gereçleriyle kendi gözlemlerini yaparak ellerindeki bilgilerle sentezleyip yepyeni bilgiler elde etmişlerdir.¹⁸⁸ Abbâsî rasathaneleri mevcut bilgilerle yola çıkarak insanlık tarihine faydası dokunan çok kıymetli bilgileri üretmiş, işlemiş ve sonraki medeniyetlere aktarmışlardır.

3.6 Saraylar

Aslı eski Farsça'da srada (ev) olan saray kelimesi X. yüzyıldan beri Türkçe'de de kullanılmaktadır. İslâm devletlerinde saray, hükümdarın ailesiyle birlikte yaşadığı özel alan ve devlet işlerinin görüldüğü yer olarak ana merkez konumundadır. Suriye valisi Muâviye b. Ebû Süfyan'ın Dımaşk'ta yaptırdığı Kubbetü'l-Hadrâ adıyla anılan yapı, İslâm mimarisindeki ilk saray örneği olup Hz. Osman zamanında yaptırılmıştır. Bu yapı benzeri yapılar, Emevî Döneminde valilerin onun hilafet sarayı olan bu binasının benzerini yaptırmasıyla çoğalarak devam etmiştir.¹⁸⁹

Halife saraylarının önemli kısmı Bağdat ve Sâmerre şehirlerinde inşâ edilmiştir. Zamanla bu sarayların çevresinde meydana gelen yapılaşma buraları âdeta müstakil birer şehir haline getirmiştir. Bağdat'taki Dârülhilafe bu şekilde oluşmuştur. Aslında bu kavram önce Sâmerre'da inşâ edilen saraylar için kullanılmış, daha sonra hilafet merkezi tekrar Bağdat'a taşınınca burası için de kullanılmaya başlanmıştır.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Ali Bakkal, "İslâm Tarihinde Rasathaneler ve Caca Bey Medresesi", **I. Uluslararası Ahilik Kültürü ve Kırşehir Sempozyumu**, Kırşehir, 15-17 Ekim 2008, s.1293-1295.

¹⁸⁸ Mehmet Bayrakdar, **İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s.43.

¹⁸⁹ Zeynep Tarım Ertuğ, "Saray", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, Cilt No. 36, s.117-121.

¹⁹⁰ Mustafa Hizmetli, "Abbâsîlerde Saraylar ve Saray Hayatı", **Siyer Yayınları**, İstanbul, 2017, s.326.

İlk dönem Abbâsî sarayları Emevî saraylarının devamı niteliğindedir. Halife Mansûr, Bağdat'ı kurarken şehrin merkezine cuma camiini ve yanına Emevî geleneğine uygun biçimde Kubbetü'l-Hadrâ adıyla anılan sarayını yaptırmıştı.¹⁹¹

Bu saray, ilk Abbâsî halifelerinin resmî makamı oldu. Hârûnürreşîd, fiilen burayı kullanmamış fakat oğlu Emin, tekrar buraya dönmüş ve orayı makamı yapmıştır.¹⁹²

Daha sonra Mansur, (h.156/m.773) yılında Dicle nehri kıyısına büyük bir bahçe içinde yer alan Huld Sarayı'nı inşâ ettirmiştir. Bu saray büyüklüğü, ihtişamı dolayısıyla Abbâsî saray mimarisinin ilk önemli örneğidir.¹⁹³

Diğer bir örnek ise el-Mehdî'nin sarayı (Kasru'l-Mehdî)'dir. Onun etrafında ise evler ve mahalleler yapılmıştır. Halk, Mehdi'ye katılarak orayı imar etmiş ve orası bir şehir büyüklüğünde olmuştur. Batı yakasında pazarların genişlemesi ve ticaretteki hareketlilikle birlikte Doğu yakasına göçün yoğunlaşmasıyla el-Mehdî, (h.164/m.780) yılında buraya önce kerpiçten Kasru't-Tîn isimli bir saray yaptırdı. Daha sonra da tuğladan Kasrû's-Selâm sarayını yaptırdı. Mehdi burayı başkent yaptı. Ondan sonraki halifelerin doğu yakasının güneyine taşınmalarıyla birlikte saraylar ve evler yapılmaya devam etti ve burası devlet merkezi haline geldi.¹⁹⁴

Sâmerrâ'da Halife Mu'tasım-Billâh tarafından (h.221/m.836)'da yaptırılan el-Cevsaku'l-Hâkânî, Abbâsî saraylarının en büyüklerindendir. Abbâsî sarayları daha sonraki İslâm saraylarına ilham kaynağı olmuştur.¹⁹⁵

Abbasî devri İslâm medeniyetinin her yönden gelişkin olduğu, zengin ve şaşalı bir dönemdir. Bununla paralel olarak Abbasî saraylarının en meşhur özelliklerinden biri saray eğlenceleridir. Rakslı, cariyeli, oyunlu bu eğlenceler sabahlara kadar süren kalabalık misafirleri eğlendirirdi. Ancak Abbasî saraylarındaki eğlenceleri meşhur yapan unsur yalnızca cariyeler, danslar veya oyunlar değildi. Etrafa neşe saçan şairler, birbirlerine hiciv yollu takılmaları, en güzel hikayeleri anlatan hikayecilerin sohbetleri, mukallitler gibi hüner sahiplerinin gösterileriyle Abbasî saraylarındaki her eğlence bir kültür sanat şenliği niteliğinde yaşanmıştır. Bu şiir, edebiyat ve sanat dolu eğlenceler yazar ve şairleri motive ettiği gibi edebiyat sanatını da çok büyük ölçüde

¹⁹¹ Ertuğ, "Saray", s.117

¹⁹² Mustafa Hizmetli, **a.g.m.**, s.322

¹⁹³ Ertuğ, "Saray", s.118.

¹⁹⁴ Mustafa Hizmetli, **a.g.m.**, s.323.

¹⁹⁵ Ertuğ, "Saray", s.119.

desteklemiştir. Diğer yandan bu eğlencelerin bir sonucu olarak edebiyat klasığı olan Bin Bir Gece Masalları ortaya çıkmıştır. Yani saraylar edebiyat, kültür, sanat ve şiir gibi konuları etkileyerek bu konulardaki gidişata yön vermiştir.¹⁹⁶

Saray eğlencelerinde sanatın başka bir dalı olan taklit de önemli yer tutmuştur. Mukallitlerin çeşitli tipleri taklit ettiği bu gösteriler günümüz sanat anlayışının da önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Örneğin Türklerdeki meddahlık, orta oyunları nasıl ki sanatın önemli bir dalı ise Abbasî saraylarında yapılan taklit gösterileri de sanatın önemli bir dalını oluşturmıştır. Bununla birlikte Abbasî saraylarında Türklerin Karagöz-Hacivat gölge oyununa benzeyen bir oyun da büyük ilgi çekmekteydi.¹⁹⁷ Görüldüğü gibi Abbasî saray eğlenceleri, sanat, edebiyat, kültür ve şiir alanlarında bilginin aktarılması hususunda etkin rol oynamıştır. Onlarca farklı gruptan insana ulaşması yönünden saray etkinlikleri, bilginin geniş kitlelere intikalinde önemli rol oynamışlardır.

Abbasî sarayındaki kültürel hayatın önemli isimleri arasında filozof Kindî (ö.252/866[?]) pozitif bilimler alanında Sabit b. Kurrâ, Huneyn b. İshak, Beni Musa, şiir ve edebiyatta Selam el-Ebraş, Ebû Temmâm, Câhiz, İbnü'r-Rûmî, İbrahim b. el-Mehdî, İbn Düreyd ve Zeccac, tarihçi ve saray nedimi Sûlî eş-Şatrancî gibi isimleri sayabiliriz.¹⁹⁸

Sarayların bilginin aktarılmasındaki rolleri yalnızca kültür-sanatla dolu kalabalık eğlenceler olmamıştır. Abbasiler geleceğin halifeleri olarak gördükleri şehzadelerin yetişmelerine büyük önem vermişlerdir. Aynı önem ölçüsünde şehzadelerin eğitimleri de çok titizlikle verilmiştir. Şehzadelerin eğitimi bizzat dönemin ileri gelen alimleri tarafından verilmiş ve takip edilmiştir. Sarayda alimlerce verilen şehzade eğitimlerinin içeriğinde Kur'ân-ı Kerim, hadis, tarih, ahlâk, Arap dili ve edebiyatı başlıca derslerden olmuştur. Bu ana derslere ek olarak halifeler çocuklarının sanat eğitimi ve sanat zevkine de ehemmiyet göstermişler ve bizzat kendilerinin seçtikleri müzisyen ve şairlerden eğitim almalarını sağlamışlardır.¹⁹⁹ Saraylar, ilk olarak Emeviler Dönemi'nde ilim merkezi olarak kullanılırken Abbasîler Dönemi'nde yaygınlaşmıştır.²⁰⁰

¹⁹⁶ Nebi Bozkurt, "Eğlence", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1994, Cilt No.10, s.485.

¹⁹⁷ Şerare Yetkin, "Abbasîler", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, Cilt No.1, s.49-56.

¹⁹⁸ Mustafa Hizmetli, **a.g.m.**, 2017, s.352.

¹⁹⁹ Mustafa Hizmetli, "Öğrenen Öğreten İletişimi ve Etkileşimi Çerçevesinde Abbasi Sarayında Şehzadelerin Hocalarıyla İlişkileri", **Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2(2),2016, s.380.

²⁰⁰ Gözütok, **a.g.e**, 2012, s.135.

Abbasilerde hükümdara bilgisi ve çeşitli marifetleriyle arkadaşlık eden kişilere nedim denilmiştir. Nedim göreve başlamadan önce özel eğitim verilirdi. Nedimlere huzurda nasıl davranacakları öğretilmekteydi. Örneğin hükümdara bir uyarıda bulunması gerekirse bunu doğrudan değil geçmiş hükümdarlardan örnekler vererek yapması anlatılmaktaydı. Saray nedimleri arasında Türk asıllı Ebû Bekir es-Sûlî eş-Şatrancî (ö. 335/946)'nin ayrı bir yeri vardır. Dönemin meşhur âlim ve ediplerinden ders alan Ebû Bekir es-Sûlî, Mu 'tazîd-Billâh, Mûktefî-Billâh, Muktedir-Billâh ve Râzî-Billâh dönemlerinde sarayda nedim olarak bulunmuş, Râzî-Billâh'ın muallimlik ve mürebbiliğini yapmıştır. Sûlî, Müttakî ve Müstekfî dönemlerinde gözden düşmüş ve kaybettiği itibarını tekrar kazanamamıştır. Bu nedimler belirli bir ücret karşılığında çalışmışlardır.²⁰¹

Abbasiler döneminde eğitim Emeviler dönemine göre daha fazla gelişmişti. Abbasiler döneminde veliahtlar birçok alanda daha kaliteli bir eğitim alabilmek için dönemin en iyi alimleri tarafından eğitilmişlerdir. Emevilerde silah ve spor eğitime önem gösterilirken Abbasiler döneminde Kur'ân, felsefe ve hukuk eğitime önem verilmiştir. Abbasi halifelerinin eğitimine örnek olarak Abbasî halifesi Mehdi'nin saraydaki eğitimine değinebiliriz. Mehdi eğitim hayatına ilk olarak babası Mansur ile başlamıştır. Babası halife olunca eğitimini geliştirmesi adına saraya ünlü alimleri getirtmiştir. Bu alimlere örnek olarak; Muhammed b. Müslim b. Ebi'l-Vaddah el-Müsennâ, Ebû Ubeydullah Muâviye b. Yesâr (h.100/m.717-718), eş-Şarkî b. el-Kudâmî (h.155/m.771), el-Mufaddal ed-Dabbî (h.164/m.780), Ebû Muhammed el-Yezidî (h.204/m.819), Şebîb b. Şeybe el-Hatib el-Munkırı et-Teymimî el-Uheymî ve Süfyan b. Hüseyin'i gibi isimleri sayabiliriz. Görüldüğü üzere Mehdi birçok alimden ders alarak çeşitli alanlarda yetişmiştir. Mansur bir defasında oğlu Mehdi'ye kaç sancağı olduğunu sormuş, Mehdi bilmediğini söyleyince Mansûr "Allah'a yemin ederim ki bu büyük bir ihmaldir. Bu konuda böyle ihmalkâr davranırsan hilâfet meselesinde daha büyük ihmal gösterirsin; ancak ben öyle tedbirler aldım ki bu gibi ihmaller sana zarar vermez. İdaren altında bulunan halkı ihmal etmekten Allah'a sığın." demiştir.²⁰²

Harun'un oğlu Emin'i Nahiv üstadı el-Ahmer'e emanet edişi şöyle aktarılır: Harun der ki: Ahmer, Müminlerin hükümdarı en değerli kanını, gönlünün en değerli meyvesini sana emanet ediyor. Sana mutlak bir yetki tanıyıp bu çocuğa söz dinletmeyi bir vazife bilmeni istiyor. Halifenin sana verdiği bu görevlere layık ol; öğrencine Kur'ân okumayı, şariat esaslarını öğret; klasik şiiri hafızasına nakşet, atalarımızın gelenek ve göreneklerini öğrenmesini sağla. Öyle ki

²⁰¹ Mustafa Hizmetli, **a.g.m.**, 2016, s.351.

²⁰² Hatice Uluişik, "İlk Dönem Abbâsî Veliahtları ve Eğitimcileri (132-232/749-847)", **İSTEM Dergisi**, yıl. 17, sayı. 33, 2019, s.190-196.

sözlerinde ölçülü hale gelip bu konularda söz söyleyebilme yeteneği kazansın; işle eğlenceyi birbirine karıştırmamayı öğrensin, Haşimi ailesinden kendisini ziyarete gelecek yaşlıları nasıl karşılayacağını ve bu tür toplantılara katılacak diğer kabile büyüklerine nasıl davranması gerektiğini öğret. Günde bir saatiniz bile eğitimden uzak geçmesin. Çok sert olma ki kafası karışıp zekası zayıflamasın; Çok fazla hoşgörülü davranma ki tembelliği adet haline getirmesin. Dostluk ve tatlılıkla hatalarını düzeltmekten çekinmezsen sana daha çok bağlandığını göreceksin. Ama tatlılığın sonuç vermediği yerlerde sertleşmekten, gerekeni yapmaktan çekinme” demiştir.²⁰³

*“Harunürreşid’in ve çocuklarının hocası el-Kisâî, el-Me’mûn’un şehzadelerinin hocası el-Ferrâ ve el-Mutevekkil’in oğullarının hocası İbnü’s-Sikkât sarayda yüksek bir itibar görmekteydi. El-Ferrâ, ders verdiği şehzadelerden gördüğü saygı halife tarafından kıskanılmasına sebep olacak kadar fazlaydı. Halife el-Mütevekkil ile sohbet yakın arkadaşlığı yapan ve ders verdiği şehzadeler nazarında da itibarı yüksek olan İbnü’s-Sikkât ise, siyasi görüşü yüzünden bu halifenin gazabına uğrayarak ölüm cezasına çarptırılmıştır”.*²⁰⁴

Görüldüğü üzere şehzadelerin eğitimine büyük önem veren halifeler bu amaçla gösterdikleri faaliyetler ile sarayların nitelikli ve etkin biçimde bilginin aktarılmasına kanal olmuşlardır. Halifeler, şehzade eğitmenlerine verdikleri büyük önemi yüksek maaşlarının yanı sıra hediye ve ihsanlar sunarak da göstermişlerdir.²⁰⁵

Halifeler, Abbasî toplumunun siyasi otorite figürleri, yöneticileri, ileri gelen zenginleri olmalarının yanında dini liderleri ve devlet yöneticileridirler. Her toplum için devlet yöneticilerinin ve devlet yönetiminin bilgiyi ve bilginin aktarımını desteklemeleri çok önemlidir. Çünkü insanlık tarihinde tecrübelerle sabit biçimde görülür ki yöneticileri tarafından bilgi, sanat, bilim ve ilerlemenin desteklendiği toplumlar, çok hızlı yükselmişler ve refah içinde yaşamışlardır. Aksi biçimde bilim, bilgi, kültür, sanat ve bilginin üretilmesini ve aktarılmasını engelleyen devlet yöneticileri kendi devletlerinin ve toplumunun geri kalmasına neden olmuşlardır. Bilginin devlet eliyle yöneticiler ve otorite figürleri tarafından desteklenmesi sarayın Orta Çağ Bağdat’ında bilginin aktarılmasında önemli konaklardan ve kanallardan biri olmasını sağlamıştır. Nasıl ki desteklenmediğinde olumsuz etkiler ortaya çıkıyorsa

²⁰³ Hitti, **a.g.e.**,1980, s.556;

²⁰⁴ Mustafa Hizmetli, **a.g.m.**, 2016, s.381.

²⁰⁵ Mustafa Hizmetli, **a.g.m.** 2016, s.381.

desteklendiğinde de olumlu etkileri çok yüksek olmuştur. Sonuç olarak Halifelerin şehzade eğitimlerine gösterdikleri özen ve verdikleri önem, devleti yönetecek şehzadelerin iyi eğitilmesini sağlamıştır. Bunun sayesinde eğitim faaliyetlerine önem veren bir idare ortaya çıkmıştır. Bu durumda sarayın Abbasi Bağdat'ında bilginin aktarımına olan katkısının somut bir örneğini oluşturmuştur.

3.7 Hastaneler

İslâm medeniyetinin tam donanımlı hastanelerinden evvel Hz. Peygamber döneminde, tek odalı da olsa hastalara bakılan ve Darü's-Şifa denilen bir nevi küçük klinik veya revir tipi evler bulunmuştur. Tarihi kaynaklarda Hz. Peygamber'in Darü's-Şifa adı verilen bir merkezde namaz kıldığını dair bilgiler mevcuttur.²⁰⁶

İslâm medeniyeti hastanelerine Bîmâristan veya Maristan adını vermişlerdir. Bîmâr (hasta) kelimesinden yer adı yapmakta kullanılan -istân ekiyle türetilmiş Farsça bir isimdir. Hâris b. Kelede ilk İslâm hastanelerinin gelişmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Tıp tahsil ettiği İran'daki Cündişâpûr hastane ve tıp okulu Bîmâristan adıyla anılmıştır. Bu deyim erken dönemlerden itibaren Araplar arasında da benimsenmiştir.²⁰⁷

Darüşşifa (şifa yurdu) veya Bîmâristan (esenlik yurdu) gibi birçok adla anılan hastaneler, özellikle İslâm dünyasında önemli birer sağlık merkeziydiler. Küçük revir tipi yapılar dışında meşhur Cündişâpûr'daki hastanesi niteliğindeki ilk hastane, Velîd b. Abdülmelik tarafından Şam'da (h.88/m.706) yılında kurulmuştur. Bu önemli kişi doktorları bu yapı etrafında toplamış ve hastalara ödenek ayırmıştır. (h.149/m.766) yılında ise halife Mansur Bağdat şehrinde açtığı hastaneye Cündişapur hastanesinin başhekimini Curcîs b. Buhtîşû'yu atayarak tıp alanındaki önemli ilk adımlardan birini atmıştır.²⁰⁸ Hastanelerin bilgi aktarmada rolleri ünlü tıp alimlerinin bu hastane bünyesinde ders vermeleridir. Örneğin Bağdat'ta Adudüddeve (h.338-372/m.949-982) tarafından kurulan Bîmâristan-ı Adudi hastanesinde tıp eserlerini tercüme eden İbrahim b. Bukkes (öl. 360/971) ders vermiştir.²⁰⁹

²⁰⁶ Hasan Karaköse, **Orta Çağ Tarihi ve Uygarlığı**, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2009, s.77.

²⁰⁷ Arslan Terzioğlu, "Bîmâristân", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, Cilt No. 6, s.163.

²⁰⁸ Zeydan, **a.g.e.**, 1980, s.80.

²⁰⁹ Ziya Kazıcı, **Ana Hatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s.27.

Abbasiler döneminde tıbbi gelişmeler en parlak dönemini yaşamıştır. Bu dönemde çok fazla sayıda hastane kurulmuştur. Hârûnürreşid İslâm tarihinde ilk teşkilatlı hastane olan Bîmâristanî kurmuştur. Bu hastanede hem tedavi hem de tıp öğretimi yapılmaktaydı. Abbasi halifeleri tıp öğretimini bir düzene oturtmuştu. Bu dönemde tıp öğrencileri günümüzdeki teze benzer bir çalışma yapıp çalışma kabul edildiğinde mezun olup diplomasını alıyorlardı. Bundan sonra Hipokrat andını içerek hekimlik mesleğine başlıyorlardı. Abbasiler döneminde Vâsıt, Rakka, Anadolu'nun güneyinde; Meyyâfarikin, Harran, Antakya, Nusaybin, Türkistan'ın Merv, İran'ın Rey, Şîrâz, İsfahan ve Sicistan'ın Zerenc şehirlerinde çeşitli hastaneler bulunmaktaydı. Abbasiler dönemindeki büyük hastaneler Bağdat, Şam ve Kahire'nin yanı sıra; Mekke, Kudüs, Halep, Harran gibi şehirler ile Endülüs'teki bazı şehirlerde de inşâ edildi. Hekimler ise uzmanlık alanlarına göre; hekim-tabib (âlim, filozof, hekim tipi), kehhal (göz hekimi), cerrah (operatör), mogabarrin (ortopedist), saydalani (eczacı) ve berber (kan alan ve dış çeken) şeklinde sınıflandırılıyorlardı. Hastalar ise ayırım gözetmeksizin bu hastanelere kabul ediliyorlardı. Abbasiler döneminin ünlü hekimleri; İbn Buhtîşû, Yuhanna b. Mâseveyh, Huneyn b. İshak, İshak b. Huneyn, Sinan b. Sabit ve oğlu İbrahim, Hasan b. Zeyrek, Yahya b. Serâfyûn, Ebu'l-Hasan Ali b. Sehl et-Taberî, İsa b. Mâse, Selmeveyh, Mesihu'd-Dımaşkî, Ehren el-Kass, Masercîs, Sâbhur b. Sehl, İbn Konstantîn, İsa b. Mâsercîs, Kustâ b. Lukâ el-Ba'lbekkî, İsa b. Ali, Hubeyş b. el-Hasan el-A'sem, İsa b. Yahya b. İbrahim, el-Hallâcî, İbn Suhârbiht, İbn Mâhân, İbrahim b. İsa ve Sabit b. Kurra el-Harrânî gibi isimlerdir.²¹⁰

Hastaneler türlü hastalıkların tedavi edildiği merkezlerin yanı sıra tıp derslerinin de verildiği bir eğitim merkezi olarak çalışmışlardır. Hastaneler içerisinde derslik ve kütüphaneler barındıran yapılar olarak tasarlanmışlardır. Kahire şehrinde (h.258/m.872) yılında Tolunoğulları tarafından kurulan hastanede 100 bin; Bağdat'ta bulunan Müstansırıyye Hastanesi'nde 80 bin kitap bulundurulmuştur. Görüldüğü üzere hastaneler hem tıp eğitimlerinin merkezleri olmaları hem de kitap barındırma ile bilginin intikalinde önemli kurumlar olmuşlardır. İslâm medeniyetindeki hastaneler niteliğine göre seyyah hastaneler ve yerleşik hastaneler olarak iki sınıfa ayrılmıştır. Seyyar hastaneler yerleşik hastanelerin olmadığı yerlerde sağlık hizmeti vermek amacıyla hayvanlarla taşınan hastanelerdir. Askerler ve tutuklular için

²¹⁰ Taner Yıldırım, Ahmet Altungök, "Abbasiler Döneminde İslâm Tıbbı ve Toplum Sağlığı", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Elazığ, 2015, Cilt: 25, Sayı: 2, s.274-278.

kurulan hastaneler de seyyar hastane niteliğindedir. Tıp eğitimleri ise ağırlıklı olarak yerleşik hastanelerde verilmiştir.²¹¹

Abbasî halifesi el-Muktedir Billah (h.295-320/m.908-932) Bağdat'ta “Bâbü’ş-Şam” mevkiinde bütün masraflarını kendisinin üstlenerek bir hastane yaptırmıştır. Bu hastaneyi halkın hizmetine sunmuştur. Muktedir 'in annesi Şağab Hatun'da bütün masraflarını kendisi ödediği büyük bir hastane yaptırdı. Abbasî Halifesi Emir Beckem et-Türkî (öl. 330/941) da Bağdat'ta hastane yaptıranlar arasında söylemek gerekir. Bir diğer hastane ise Mu'izzüddeve tarafından (h.355/m.966) yılında Dicle nehrinin kenarında yapılan hastanedir. Ahmed b. Tulûn tarafından (h.259/m.872)'de Kahire'de Abbasîler döneminin en ünlü hastanelerinden biri yaptırıldı. Adudi Hastanesi, ise (h.371/m.981) tarihlerinde Büveyhoğullarından Adûdü'd-devle tarafından Bağdat'ta yaptırıldı. Dicle'nin batı yakasında işletmeye açılan bu hastane, Tuğrul Bey Bağdat 'a geldiğinde (h.446/m.1055) hâlâ mevcuttu. Harabe olmaya yüz tutan bu hastane Tuğrul Bey zamanında Abdülmelik Ebû Mansûr b. Yusuf tarafından teftiş edilip tamir ettirildi ve 3 hazinedarla 28 hekim tayin edilerek tekrar hizmete açıldı.²¹²

Hastaneler de tıpkı diğer kurumlar gibi tıp hizmeti yanında bir eğitim işlevini de bünyesinde bulundurarak bilginin aktarılmasında önemli rol oynamışlardır. Günümüzdeki üniversite hastaneleri düşünüldüğünde tıp eğitimi hususunda hastanelerin bir uygulama eğitim sahası olması eğitimin nitelikli olmasında oldukça mühim bir husustur. Orta Çağ Bağdat'ında eğitime verilen önem göz önüne alındığında ise tıp eğitimini de hastanelerde vermiş olmaları hiç şaşırtıcı değildir. Tıp konusunda Abbasîler büyük ilim insanları ve doktorlar yetiştirmiştir. Şüphesiz ki bu ilim insanların yetişmesinde farklı medeniyetlerden yapılan tıp eseri çevirilerinin yanında kurulan hastanelerin donanımlı olması, Abbasî toplumunun ve halifelerinin zenginliği ile tıp eğitiminin hastanelerde çok iyi alimler tarafından veriliyor olması etkilidir. Tıp alanındaki bilgi aktarımı hastanelerde verilen tıp eğitimi ve bu hastanelerin sahip oldukları kütüphaneler aracılığıyla gerçekleşmiştir.

²¹¹ Zekeriya Kitapçı, **Orta Asya Türk İslâm Medeniyeti Matematik Tıp Eczacılık ve Astronomi İlminin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri**, Yedi Kubbe Yayınları, İstanbul 2008, s.83.

²¹² Taner Yıldırım, Ahmet Altungök, **a.g.m.**, s.278-279.

4. ABBASİ BAĞDAT'INDA BİLGİNİN İNTİKAL SÜRECİNİN KURUMLAŞMASI: MEDRESELERDE BİLGİNİN İNTİKALI

Hız. Muhammed tarafından temeli atılan eğitim öğretim girişimleri yıllar içerisinde değişip gelişmiş ve medreselerin açılmasıyla yepyeni bir form kazanmıştır. Bu süreçte bilgi bir biçimde işlenmiş ve farklı yapılarca aktarılmıştır. Bu zaman dilimi içinde çok kıymetli kurumlar ve sonuçlar da var olmuştur. Ancak medreselerin bilgi intikali hususundaki rolleri çok farklıdır. Medreseler bilginin kurumsal bir yapı kazandığı, sistemli biçimde aktarıldığı kurumlar olarak bilgiye farklı şekilde hizmet etmişlerdir. Çalışmanın bu kısmında medreselerin yapıları, işleyişleri, müderrisler ve diğer eğitim görevlileri ele alınarak bilginin kurumsal biçimde nasıl aktarıldığı açıklanmaya çalışılmıştır. Fakat daha öncesinde bu kurumların nasıl ortaya çıktığı açıklanacaktır.

Medreselerin açılmasının nedenlerine bakacak olursak idareciler bir şehri aldıklarında öncelikli olarak cami, kervansaray, hastane gibi kurumlar kurup alimleri buralara getirerek halkın desteğini alırlardı. Arap olmayan vali ve diğer idarecilerin ise bu şekilde kurumlar inşa etmelerini şöyle açıklayabiliriz; “*ecr ve sevaba kavuşmanın dışında- motive eden sebeplerden biri de sultanın sarayında yetişmeleri, çoğunlukla onun ihsan ve nimeti ile beslenmiş veya sultanın velayetini kabul eden kişilerden olmalarıydı. Bunlardan biri vefat ettiğinde bıraktıkları mal ve mülke sultan arzu ederse el koyabilir, çocuklarını mirastan mahrum edebilirdi. Bu yüzden bir güvence olarak medrese, han ve benzeri vakıflar kurarak emlak ve arazilerini vakfiyelerinde belirtilen şartlar doğrultusunda kayıt altına alırlar, vakfın idaresini çocuklarına bırakırlar ve gelirlerin bir kısmını onlara tahsis etmek suretiyle sefalet ve yoksulluğa düşmelerini önlemiş olurlardı.*”²¹³

Araştırmacılar medreselerin ortaya çıkmasını birçok sebeple ifade etmişlerdir. Bunlardan birinci görüşe göre; Medreseler, camilerdeki derslerin yoğunluğundan dolayı ortaya çıkmıştır. Cami ve mescitlerde başlayan eğitim, zaman içerisinde bu yapıların yetersiz kalmasıyla farklı eğitim kurumlarına ihtiyaç duymaya başlamıştır. Camilerde birden fazla eğitim halkasının bulunması, camide eğitimle birlikte dini ibadetlerin yapıyor olması, camideki derslerin yoğun katılıma bağlı olarak sıkça cami dışına taşması gibi hususlar camilerin eğitim konusunda yetersiz kaldıklarını ortaya koymuştur. Medreseler bu sebeple daha kaliteli bir eğitim

²¹³ Zeydan, a.g.e., 2012, s. 177-180

verebilmek amacıyla kurulmuştur.²¹⁴ Örneğin; Bağdat'ta Mansur Camiinde Ahmed b. Muhammed Ebü'l-Abbas el-Mevsılî (ö.683/1284) ile meşhur Şâfiî fakihî İsferyânî Ebû Hâmid (ö.406/1016)'in ders halkaları yan yanaydı.²¹⁵ Bu tarz ders halkalarının yoğun olduğu Bağdat camilerine örnek olarak; "Medine Cami" olarak da tanınan Mansur Camisini, (el-Cami'u'l-Mansur) Rusafe Camisi olarak bilinen Mehdi Camisini (el-Cami'u'l-Mehdi) ve Kasr Camisi olarak tanınan Halife Camisini örnek verebiliriz. Medreselerin ortaya çıkmasını açıklayan ikinci bir görüş ise; Medreselerin, mescit ve camilerin devamı olarak ortaya çıkmalarıdır. Bu görüş John Pedersen tarafından ortaya atılmıştır. O'na göre medreseler, cami ve mescitlerin devamı niteliğinde ortaya çıkmış kurumlardır. Camiler ile medrese arasındaki yegane fark, camilerin herkese açık ibadet yeri olması, medreselerin ise umuma açık olmamasıdır. John Pedersen'a göre, ilk zamanlar medreselerin camilerin içindeki odalardan oluşması da bunun bir örneğidir.²¹⁶ Bu görüşü savunanlardan biri de George Makdisî'dir. George Makdisî'ye göre; Medreseler öyle bir anda ortaya çıkmamıştır. O, medresenin "aslında daha önceki iki kurumun tabii gelişimi sonucunda ortaya çıktığını" söyler. Halkalar mescide, mescitler "cami-okullara" sonunda da cami ve mescitlerden ayrı medreselere çevrilerek bu sistemin oluştuğunu söyler.²¹⁷ Medreselerin kurulmasıyla ilgili bir diğer görüş ise medreselerin bir fıkhi mezhebi destelemek amacıyla kurulmuş olmasıdır. Bu görüşü savunan kişi Tahir Ma'murî'dir. O'na göre camilerde yalnızca bir mezhep öğretimi mümkün değildir. Bu sebeple medreselere ihtiyaç duyulmuştur. Hodgson da aynı görüşü savunan tarihçiler arasında yer alır. Medreselerde eğitimin daha sistemli olacağını söylemiştir. İslam dünyasında medreselerin ortaya çıktığı ilk tarihler olan 10/4 asırda mezhepler arası sorunlarda vardı. (h.314/m.926) yılında Bağdat'ta Hanbeli mezhebinden Ebubekir el-Mervezi'nin yandaşları ile diğer ulema arasında geçen olay bu duruma örnek olarak verilebilir. Bu ikisi arasında "Ümit var ol ki, Rabbin seni bir makamı Mahmud'a gönderecektir" (İsra,17/79) ayetinin tefsiri yüzünden bir tartışma çıkmıştır. Hanbeliler bu ayeti farklı yorumlarken diğer mezheplere sahip kişiler bunu farklı yorumlamıştır. Bu sebeple aralarında bir tartışma çıkmıştır. Yine Bağdat'ta geçen başka bir örneğe göre (h.447/m.1055) yılında Bağdat'ta Şafiiler cehri namazlarda besmeleyi açıktan okuduklarından dolayı, Hanbeliler bunları engellemek istemiş ve bu yüzden büyük bir tartışma çıkmış. Bu tartışmalarda çok sayıda insan ölmüş ve zamanla bu tartışmalar artmaya başlamış. Bu yüzden et-Türki diye meşhur Şam Kadılığı Yapmış olan Muhammed b. Musa Ebu Abdullah

²¹⁴ İmam Gazali, **İslâm'da Eğitim**, Halil İbrahim Delen (Çev.), Sır ve Hikmet Yayınları, İstanbul 2014, s.44.

²¹⁵ Gözütok, **a.g.e.**, 2012, s.195-196.

²¹⁶ Şakir Gözütok, "Medreselerin Ortaya Çıkışı ve İlk Medreseler", M.U.Ş. Yayınları, Muş, 2013, s. 200-201.

²¹⁷ Makdisi, **a.g.e.**, 2018, s.170-179.

el-Belasağuni (ö.1112/506), “elimde yetki olsaydı Şafiilerden cizye alırdım” demiştir. Bu tartışmalardan anlaşılana göre insanlar mezheplerine çok bağlıdır. Bu sebeple insanların başka bir mezhepe karşı mezhebini güçlendirmek istemesi bu bağlılığın bir gereğidir. İlk kurulan medreselerde bir mezhebin fıkıhı öğretiliyordu. Bu medreselerin vakıflarında bu mezhepten olma gibi şartlar da vardı. Bu duruma örnek olarak; “Ebu Feth Ahmed b. Ali İbnu'l-Hamaini (ö.1124/518), Hanbeli mezhebinden iken yalnızca burada ders verebilmek için Şafii mezhebine geçenlerden biridir. Ebu Bekir Mübarek b. Mübarek b. Said el-Vasiti (ö.1215/612) de, önceleri Hanefi mezhebinde iken Hanbeli mezhebine geçer ve nihayet Nizamiye Medresesi'nde ders vermek için Şafii mezhebini tercih ederdi.” Zamanla medreselerin çoğalmasıyla birden fazla mezhebin esaslarının öğretildiği medreseler ortaya çıkmıştır. Bunların en önemlisi Müstansırıyye medresesidir.²¹⁸ Bu görüşler arasında karşı çıkılmayan tek görüş İslâm dünyasındaki medreselerin birçok özelliği Avrupa’da kurulan ilk üniversiteler tarafından aynen taklit edilmiştir.²¹⁹

Medreselerin ortaya çıkmasındaki en önemli etkenlerden biri Sünni-Şii mücadelesidir. Bundan dolayı medreseler, Sünni doktrini savunmak, geliştirmek yaymak için daha çok fıkıh ilmine önem vermişlerdir. Medreselerin kuruluş aşamasının başında ortaya çıkan bu durum sonraki dönemde de medrese eğitiminde fıkıhın ağırlıklı olarak öğretilmesinde etkili olmuştur.²²⁰ Bu düşünceyi savunan çok sayıda araştırmacı vardır. Bunlar Medreselerin Şii anlayışa karşı Sünni mezhepleri savunmak ve güçlendirmek amacıyla ortaya çıktığını söylemişlerdir. Bu görüşü savunanlar medreselerin Karmatîlerin taklit edilerek ortaya çıktığını da söylemişlerdir.²²¹

Kur’ân ve hadis ilmi veren medreseler de kurulmuştu. Kur’ân dersi veren medreselere “Dârülkur’ân” hadis ilmi veren medreselere ise “dârülhadis” denilmiştir. Bağdat’taki dârülhadislere örnek olarak Dale’c b. Ahmed’in (ö.351/962) hadis ehli için bağışladığı evi söyleyebiliriz. Diğer bir örnek ise halife Mustansır ’ın Müstansırıyye medresesi içinde hadis eğitimi için ayırdığı bölümdür. Bağdat’ta Kur’ân öğretiminin yapıldığı dârülkur’ân yapılarına örnek olarak ise Yusuf b. Abdirrahman el-Karşi et-Temimî’nin (ö.656/1258), kurduğu darü’lKur’ân-ı örnek verebiliriz. Bu kurumlar bağımsız medreseler şeklinde işlev görmüşlerdir.

²¹⁸ Şakir Gözütok, **a.g.m.** 2013, s.205-210.

²¹⁹ Hitti, **a.g.e.**, 1980, s.558.

²²⁰ Talas, **a.g.e.**,2000, s.9-10.

²²¹ Şakir Gözütok, **a.g.m.**, 2013, s.204-205.

Kur'ân ve hadis ilminin birlikte verildiği yerlere örnek olarak ise Bağdat'ta Halife Mustansır 'ın inşa ettiği ve “Mescidu'l-kameriye” diye bilinen camiyi örnek verebiliriz.²²²

Öğrencilerin kalmaları için mescit yakınlarında hanlar inşa edilmiştir. Daha sonra da han ve mescit birleştirilmiş ve medresenin kendine özgü yapısı bu şekilde ortaya çıkmıştır.²²³ İslâm tarihinde medrese kelimesi ilk olarak IX. asırda kullanılmaya başlanmıştır.²²⁴ Daha sonra yavaş yavaş ilerleme katetmiştir. XI. Yüzyıldan itibaren ise medrese yüksek eğitim anlayışının kurumsallaşmasına önemli katkılar yapmıştır.²²⁵ Bilginin aktarımı hususunda medreselerin yapıları ve işleyişleri çok büyük önem taşır.²²⁶

4.1 Medreselerin Kuruluş Planı, Yapısı ve İşleyişi

Medreselerden önce yüksek öğretim anlamında eğitim işlevini cami ve mescitler karşılıyordu. Medreselerin ortaya çıkmasıyla bu görev müderrislere Hz. Peygamber tarafından miras kaldı.²²⁷ Medreseler tek bir bölgede veya yerde tesis edilmemiştir. Üç kıtaya ulaşan İslâm medeniyeti, ulaştığı her bölgeye eğitim ve öğretim kurumlarını taşımıştır. Medresenin bulunduğu yer iklim, mevsim, kültür, toprak, sıcaklık, soğukluk, ekonomik, sosyal yaşayış gibi farklılıklar içerisinde olacaktır. Bundan dolayı her medreseye aynı yapı elemanları kullanılmamıştır.²²⁸

İslâm'ın altın çağında bilginin intikaline yön vermiş en önemli üç medrese; İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Medresesi, Nizâmiye Medresesi ve Müstansırıyye Medresesi olmuştur.

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Medresesinin yapısı, işleyişi ve özellikleri şu şekildedir;

Ebû Hanîfe medresesi, İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin kabrinin yanında kurulmuştur. Ebû Hanîfe Medresesi, Şerefü'l-Mülk Ebû Sa'd el-Harezmî (ö.464/1072) tarafından 459 (1067) yılında inşa ettirilmiştir. 459 (1067) senesi Safer ayında Sultan Alp Arslan, Şerefü'l-Mülk'ü, halife Kâim Bi-Emrillah'a (1031-1075) gönderdi. Ebû Sa'd 459 senesi Safer ayının 12. günü Beytü'n-

²²² Gözütok, **a.g.e.**, 2012, s.243-255

²²³ Muhammed Marmaduke Pickthall, **İslâm Medeniyetinin Dinamikleri**, Yusuf Kaplan (Çev.), Külliyyat Yayınları, İstanbul 2011, s.73.

²²⁴ Cahid Baltacı, **XV.-XVI Asırlarda Osmanlı Medreseleri**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2005, s.5.

²²⁵ Seyfi Kenan, “Modern Üniversitenin Oluşum Süreci”, **Osmanlı Araştırmaları**, C. 45, Sayı, 45, 2015, s. 334.

²²⁶ Mustafa Sıbai, **İslâm Medeniyetinden Altın Tablolar**, Nezir Demircan ve M. Sait Şimşek (Çev.), Uysal Kitabevi, Konya 1979, s.139.

²²⁷ Gözütok, **a.g.e.**, 2012, s.70-188.

²²⁸ Ziya Kazıcı, **a.g.e.**, 2012, s.61; Ziya Kazıcı, **İslâm Medeniyet ve Müesseseleri Tarihi**, Kayıhan Yayınevi, İstanbul, 1991, 263.

Nevbe'ye giderek sultanın mektubuyla kıymetli bir örtü içine sarılmış nefis bir Mushaf ve kırmızı yakuttan oluşan armağanları Halife'ye sundu. Kaynakların ifadesine göre, Ebû Sa'd Bağdat'a geldiği zaman Nizamülmülk'ün naiplerinin Nizamiye Medresesi'nin inşâsına başladıklarını duymuş, bunu örnek alarak bir medrese inşâ etme düşüncesine kapılmıştı. Bağdat'ta bulunma fırsatını da ganimet bilerek, şehrin doğu yakasındaki Bâbu't-Tâk'ta Ebû Hanîfe'nin kabrinin üzerine bir türbe yaptırdı. Türbe'nin hemen yanında Hanefî Mezhebi mensuplarına tahsis ettiği medreseyi inşâ ettirdi. Ebû Hanîfe Medresesi'nin inşâsında da bir takım arsa ve evlerin istimlâk edildiği anlaşılmaktadır. Gerek bu istimlâk sebebiyle gerekse Selçuklu yönetimi tarafından iltifat gören Hanefî ve Şafîilere olan muhalefet sebebiyle, Ebû Hanîfe ve Nizâmiye Medreseleri'ne mahsup, yani gasbedilmiş malzemelerle bina edildiği şeklinde yakıştırmalar yapılmıştır. Fakat Medresenin inşâ edildiği arsada mezarlar ve birtakım evler bulunduğu için buralar istimlâk edildi. Ayrıca inşaat sahasının mezarlık kısmındaki temel kazı çalışmaları dolayısıyla, buraya daha önce defnedilmiş bulunan kişilerin mezarları yerlerinden kaldırılarak boş bir araziye nakledildi. Medresenin inşâ sûresi Ebû Sa'd 'ın Bağdat'a girişi, (h.459/m.1067) senesi Safer ayının 12'si ile Bağdat'tan çıkış tarihi olan, aynı yılın 27 Cemaziyyülahırı arasını kapsar. Nâci Mârûf, Ebû Hanîfe'de inşaatın 18 Safer pazartesi günü (8 Ocak 1067) başladığını söylemekteyse de bu bilginin kaynağını göstermemektedir. Nitekim İbnü'l-Cevzî, kubbenin temelini sağlam zemine oturtmak için 17 zira'172 (13,5-14 metre) derinliğindeki kazı çalışmasının 16 günde yapıldığını haber veriyor. Türbe ve Medresenin kurulduğu yer Dicle Nehri sahilinde olduğu için, yapıların taşkınlardan ve çeşitli afetlerden zarar görmemesi amacıyla ciddi bir mimari gayret ve mali emeğin sabredildiği anlaşıyor. Makdisî'nin, "Selçuklu hükümetinin özel şahıslar olarak kendi adlarına hareket eden iki yüksek düzey memuru" olarak ifade ettiği Nizamülmülk ve Ebû Sa'd 'ın, inşaat masraflarını kendi mülklerinden harcıyıp harcamadıkları hususu pek açık değildir. Bu kadar külfetli bir inşaatı Şerefü'l-Mülk'ün sırf kendi hazinesinden sarf ederek yaptırmış olması pek muhtemel görünmemekteyse de imkânsız da değildir. Ebû Hanîfe Medresesi'nin inşâ faaliyetlerinin Nizamiye Medresesi'nden sonra başladığı hususunda kaynaklar ittifak halindedir. Bununla birlikte Ebû Hanîfe Medresesi, Nazîmiye'den yaklaşık 5 ay önce faaliyete geçmiştir.²²⁹ George Makdisi de bu konuda; "İnşaat süresi kısa olsa da Ebû Hanîfe medresesi Nizamiyeden daha küçük değildir" demiştir.²³⁰

²²⁹ Abdülhamit Dündar, "Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri: İmâm-I Âzam Ebû Hanîfe Medresesi Örneği", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012), s.41-45.

²³⁰ Makdisi, a.g.e., 2018, s.213.

Bu görüşe karşılık olarak İbn Cübeyr ise; “Nizamiye Medresesi Bağdat’ta kurulan en büyük medrese” demiştir. İbn Cübeyr (h.580/m.1184) yılında seyahat ettiği Bağdat’la ilgili olarak; Ebû Hanîfe Medresesinin beyaz kubbeli, yüksek ve görkemli olduğunu, Bâbu’t-Tâk Mahallesi’nde bulunduğunu, bu mahallenin ise Bağdat’ın doğu yakasında ve şehrin dışında olduğunu söyler. Ebû Hanîfe Medresesi Safevîler tarafından tahrip edilerek Kanuni tarafından yeniden inşâ edilmiştir.²³¹

Medreselerde derslikler, avlu, kütüphane, yemekhane, öğrenci hücreleri ve mescit gibi bölümler medrese mimarisine ait özelliklerdir.²³² Fakat özellikle XI. yüzyılda kurulan Meşhed-i Ebû Hanîfe binasında ders okutulan yere ve öğrenci hücrelerine dair herhangi bir haber bulunmamaktadır. Ancak Kânûnî Sultan Süleyman tarafından yeniden inşâ edilen medresenin mimarisi hakkında bilgi bulunmaktadır ki, bu da kurumun ilk mimarisi hakkında bir yargıya varmamız için sağlıklı bir dayanak noktası değildir.

Medreseler kurulmadan önce müderrislerin maaşları kısmen öğrenciler tarafından ödeniyordu. Öğrenciler ödeyecekleri ücretin miktarı konusunda müderrisle anlaşıp ödemeyi yaparlardı. Öğrencilerin bu ücret ödemesi vakıflar tarafından desteklenen medreseler ortaya çıkmaya başladıkça azalmıştır. Medreselerde bu öğrencilerin ödediği ücret yanında bir de sultan tarafından müderrislere ödenek ödenirdi. Bu duruma örnek olarak Ebû Hanîfe’nin meşhur öğrencisi Kâdı Ebû Yûsuf, müftülere ödenen aylık maaşa ek Halife Harûn Reşîd’den büyük miktarda para alırdı. Daha sonra medreselerin ihtiyaçlarının karşılanması için vakıflar kurulmuştur. Böylece bu medrese de çalışan müderrisin maaşı da bu vakıftan karşılanmaya başlanmıştır. V./XI. Yy.’da Bağdat Medreselerindeki öğretim üyelerinin aylık maaşı on dinardı. Vakıflarından elde edilen gelir, medresenin hoca ve öğrencilerinin ihtiyaçlarını karşılamaya yettiği gibi, personelin yiyecek, giyecek, yatacak, ısınma ve aydınlatma ihtiyaçlarından başka eğitim için gerekli olan kâğıt, mürekkep, kalem vb. ihtiyaçlarını da karşılamaya yetmekteydi.²³³ Vakıf kavramında özel mülkiyet hakkı terkedilerek topluma bağışlama vardır. İslam hukuku adına bu işlem belirli kurallara bağlı olarak gerçekleştirilirdi.²³⁴

Ebu Hanîfe medresesinin vakfiye şartlarına göre; bu medresede okutulacak derslerin Hanefi mezhebine göre işlenmesi şartı koyulmuştu. Ebu Hanîfe medresesinin ve vakfının idari kadrosu; müderris, müderrisin naipleri ve muidler, kütüphane görevlisi, mescitte namazları

²³¹ Dündar, **a.g.t.**, s.45-48.

²³² Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984, 86.

²³³ Makdisi, **a.g.e.** 2018, S.246

²³⁴ Vahdettin Aydın, “Türk Yönetim Tarihi Açısından Vakıf Sistemi ve Eğitim Yönetimine Katkısı”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 8 (1), 2003, s.314.

kıldırarak üzere bir imam, ferrâş diye isimlendirilen personel bulunmaktaydı. Medrese çalışanları vakıftaki maaşlarını önceden belirlenmiş miktara göre alırlardı. Meşhed-i Ebû Hanîfe müderrisliğine getirildiğinde Ziyâüddin Ahmed et-Türkistânî'nin (v. 610/1213), maaşının miktarı bir önceki müderrisin maaşına göre verilmiştir.²³⁵ Vakfiye şartlarından bir diğeri medreseye atanacak öğretmenin de Hanefî mezhebinden olması şartıdır.²³⁶ Vakıfların idaresi devlet tarafından atanan mütevellîye verilmişti. Mütevellî hem vakıfları idare eder hem de müderris atamaları yapardı.²³⁷ Vakıflardan ayrı olarak vakfiyeler medresedeki kadro hakkında önemli bilgiler içermektedir. Medreseler kurulan bu vakıflar sayesinde maddi anlamda gelişip büyümüşlerdir.²³⁸

Bir diğeri önemli medrese ise Bağdat Nizamiye medresesidir. Bu medreseyi Nizamülmülk kurmuştur. Nizamülmülk inşaat işleri için Bağdat Amidi Ebû Sa'd el-Kâşî'yi görevlendirmiştir. 1065 (Zilhicce 457'de) yılında inşaatına başlanan medrese için Dicle nehrinin doğu yakasında uygun bir yer seçildi. Medresenin inşası 1067 (10 Zilkade 459) yılında tamamlandı. Yine bu medresenin de hoca ve öğrencilere mahsus odalar, dershaneler, mescid, kütüphane, yatakhane, yemekhane, hamam gibi bölümleri vardı. Bağdat Nizamiye medresesi diğeri medreselere göre en meşhuru olmakla beraber kuruluş tarihi itibarıyla en eskisi değildir.²³⁹

Medreselerin kuruluş tarihi ile ilgili kaynaklarda farklı görüşler vardır. Corci Zeydan bazı Batılı araştırmacıların bu tarihi Me'mûn'un Horasan valiliği dönemine kadar götürdüklerini söyler. Bunlara göre ilk medreseler Belh ve Buhara'da Budist viharaları taklit edilerek yapılmıştır.²⁴⁰ İbn Neccar, (ö.643/1245) Nizamiye medresesinden önce Ebu Ahmed eş-Şahid Abdullah b. Hasan'ın (ö.312/924) 312/924 yılında kurulan Selam Medresesinde muadil (noter) olarak görev yaptığını söyler. Bu bilgiye göre yani Bağdat'ta Nizamiye medresesi kurulmadan bir buçuk asır önce medrese kurulduğu ortaya çıkar. Bunun yanında bir de Bahâüddeve'nin veziri Ebû Nasr Sâbûr b. Erdeşîr'in (ö.416/1025), "Darü'l-İlim" olarak adlandırdığı kütüphaneye desteklediği

²³⁵ Dündar, **a.g.t.**, s.4 -5

²³⁶ Dündar, **a.g.t.**, s.117

²³⁷ Nazif Öztürk, "Mütevellî", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, Cilt No.32, s.217,218.

²³⁸ Nebi Bozkurt, "Medrese", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, Cilt No.28, s.326

²³⁹ Abdülkerim Özeydin, "Nizâmîye Medresesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, Cilt No. 33, s.188-189.

²⁴⁰ Bozkurt, "Medrese" s.324

bir medresesi de vardı. Bu medreseler nizamiye medresesinden önce Bağdat'ta kurulmuş olan medreselere örnektir.²⁴¹

Nizamiye Medresesinin açılışı ise 1067'nin son ayında ikinci cumartesi günü olmuştur. Açılışa Nizamülmülk katılamadığı için Ebû Sa'd el-Kâşî idare etmiştir Nizamiye medresesinin açılışı ile ilgili İbnü'l-Esir şunları söyler: “O gün dersi dinlemek üzere gelen bütün ahali Medrese'nin avlusunu ve çevredeki mahalleri doldurdu.”²⁴²

Medresenin inşaatının toplam masrafı 60.000 dinara kadar çıkmıştır. Bu medresenin masrafı vakıflar tarafından karşılanmıştır. İbnü'l Cevzi sadece Bağdat Nizamiye Medresesinin vakfında yıllık 200 kür (6 eşek yükü) ve 18.000 altın para harcadığını söylemiştir.²⁴³ Kurulan bu vakıflar öğrencilere burs imkanı da sağlıyordu.²⁴⁴

Bağdat Nizamiye Medresesinin mimari yapısına yönelik ise şu bilgiler bulunmaktadır; *“taştan ve iki katlı olarak inşâ edilmiştir. Zeminde, girerken sağda, iki oda olup birincisi küttab olarak kullanılırdı. Daha sonra kuyunun solunda esas salon ve kurucusunun mezarı, birinci kata çıkan merdiven, uzun bir galeri, kütüphane olarak kullanılan bir oda ve diğer odalar da yatılı okul öğrencilerine ayrılmıştı. Dersler bu yatılı öğrencilere salonda veriliyordu. Kare şeklinde ve büyük bir bahçe ile çevrili olan Nizamiye Medresesi'nin birçok geniş konferans salonu ve dershanesi, depo ve erzak kileri olarak kullanılan zemin katta hamamı ve bir mutfacı vardı.”* Nizamiye Medreselerinin en büyük yeniliği, okula gelir kaynağı olarak kurulan vakıfların tüm ihtiyaçları karşılamasıdır. Sistemli, düzenli ve sürekli bir kaynak yaratılmış olması medreselerin ilmi ve idari özerkliğine maddi özgürlük de eklemiştir. Böylece medrese kurumları yüksek eğitime ayrılmış bağımsız binaları, emrinde bulunan geniş donanımlı kütüphaneleri, geçim kaygısından uzak kalacak kadar gelir edinebilen öğretim elemanları, üyeleri ve yardımcılarıyla birlikte tüm geniş imkanlar sayesinde kendisini derse verebilen nitelikli öğrencileriyle tam teferruatlı bilgi yapılarına dönüşmüşlerdir. Bu gelişkin yapı, günümüz üniversitelerine örnek teşkil etse de medreseler çağına göre şimdiki üniversite kurumlarından çok daha fazla gelişmiş imkana sahip olmuşlardır.²⁴⁵

²⁴¹ Gözütok, a.g.e., 2012, s.201-204

²⁴² İbnü'l Esir, **El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi**, Abdülkerim Özaydın (Çev.), Bahar Yayınları, İstanbul, 1987, Cilt: X, 63.

²⁴³ İbnü'l-Cevzi, **El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler**, Ali Sevim (Çev.), Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi, Cilt: XXVI, Sayı: 30, 2005,78.

²⁴⁴ Mücahit Yılmaz, “Abbasiler Dönemi Eğitim Kurumları”, **Uluslararası İslâm Eğitimi Kongresi**, 2018, s.230-236.

²⁴⁵ Güray Kırpık, “Bağdat Nizamiye Medresesi'nin Kuruluşu, Yapısı ve İşleyişi”, **İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum**, İstanbul, 7-9 Kasım 2008, s.690.

Bağdat Nizamiye Medresesinin yeri günümüzde kesin olarak bilinmemekle birlikte tarihi kaynaklara göre; “*Sûku ’l-itr’ın kuzeyinde aranmalıdır.*”²⁴⁶ şeklinde bir yer belirlemesi yapmak mümkündür.

Bağdat Nizamiye Medresesinin önemli bir diğer tarafı ise dillere destan kütüphanesidir. Ebu Yusuf b. Süleyman b. Davud el-İsferayini (ö.488/1095), bu kütüphanenin sorumlusuydu. Kurucusu Vezir Nizamülmülk’ün kendi kitaplığını da bağışladığı bu medresenin kütüphanesi çokça kaynağa sahiptir. Nizamiye Medresesinde nahiv derslerini veren Abdullah b. Müslim b. Abdullah el-Kayrevani (ö.488/1095), medresedeki derslerinden ayrı olarak kütüphanede de nahiv dersler verirdi. Medresedeki kütüphanenin müdürlüğüne Kadı Ebu Yusuf el-İsferayini vefat ettikten sonra, Muhammed b. Ahmed el-Ebiverdi (ö.507 /1113), atanmıştı. Hayatta olduğu süre boyunca medreseye pek çok ünlü İslâm alimi bağışlarda bulunduğu gibi bu kütüphane, halifeler devletin ileri gelenleri gibi zümreler tarafından maddi olarak da büyük imkanlarla desteklenmiştir. Bağdat Nizamiye Medresesi her yenilendiğinde kütüphane de medreseyle birlikte tadilata tabi tutulmuş ve eserler özenle korunmuştur. Bu kütüphane (h.510/m.1116) yılında Bağdat’ta çıkan bir yangında tahribata uğramıştır. Öğrenciler ise çabaları sonucunda kitapları kurtarmışlardı. Son olarak ise Halife Nasır Lidinillah (ö.622/1225), Nizamiye Kütüphanesi’ni (h.589/m.1193) yılında yeniden inşa ettirerek sarayındaki kitapları buraya taşımıştır. (h.643/m.1245) yılında ise İbnü’n-Neccâr el-Bağdadi de kitaplarını bu kütüphaneye getirmiştir. Moğol istilasından sonra bu kütüphaneden hiçbir eser günümüze ulaşmamıştır.²⁴⁷

İslâm dünyasının en meşhur medresesi olan Bağdat Nizamiye medresesi, Müstansırıyye medresesinin açılmasıyla ününü kaybetmeye başlamıştır. Nizamiye medresesi (h.641/m.1243), (h.646/m.1248) ve (h.652/m.1254) yıllarında Dicle nehrinin taşması sebebiyle üç defa tahribata girmiştir. Moğol istilasından sonra da zarar gördüğüne dair rivâyetler vardır. Bu medresede eğitim öğretim faaliyetlerinin ne zaman bittiğine dair kesin bir bilgi olmamakla birlikte Sünniliğin bölgede güç kaybetmesi ve Arapça’nın hakim dil olmaktan çıkması yüzünden medrese giderek eski itibarını kaybetmiştir. Bunun yanında İbnü'l-Âkûlî (ö. 797/1394) bu medresede öğretmenlik yapmıştır. 1345-1353 yıllarında Fîrûzâbâdî de Bağdat kadısı ve Nizamiye Medresesi müderrisi Abdullah b. Bektaş’ın yanında muîd olarak görev yapmıştır.

²⁴⁶ Le Strange, Guy, **Abbâsî Halifeliği Döneminde Bağdat**, Fuat Sezgin (Çev.), Cosimo Classics Yayınları, 2011, s. 296.

²⁴⁷Gözütok, a.g.e., 2012, s.222; Özaydın, “Nizâmiye Medresesi”, s.189.

Tüm bunlar göz önüne alındığında Nizamiye medresesi VIII. (XIV.) yüzyılda faaliyetine devam etmekteydi diyebiliriz.²⁴⁸

Abbasî Bağdat'ının bir diğer önemli medresesi ise Müstansırıyye Medresesidir. Bu medresenin en önemli ve kendine özgü yeniliği ise dört Sünni mezhebinin fıkıh anlayışına göre eğitim vermiş olmasıdır. Bu yönü oldukça önemlidir. Çünkü Nizâmiye Medreseleri de dahil olmak üzere o güne değin hiçbir medrese bu şekilde bir eğitim vermemiştir. Müstansırıyye Medresesinden evvel iki mezhebi odak alarak eğitim veren medreselere rastlanır ancak dört fıkıh mezhebine göre eğitime, ilk olarak bu medreselerde rastlanmaktadır. Diğer yandan nakdi ilimlerle birlikte akli ilimleri de aynı çatı altında vermeye başlayan ilk medrese Müstansırıyye Medresesi olmuştur. Bu medreseden sonra Bağdat, Mısır, Kahire, Şam gibi yerlerde benzer içerikli eğitim kurumları açılmaya başlamış ve Müstansırıyye bu alanda öncülük eden bir bilgi kurumu olmuştur.²⁴⁹

Müstansırıyye medresesi Ebû Cafer Mansûr Müstansır-Billâh (h.623-640/m.1212-1242) tarafından Dicle nehrinin kıyısında kurulmuştur. Medresenin inşaatına (h.625/m.1228) tarihinde başlanıp (h.631/m.1234) tarihinde bitmiştir. Halife bu medreseyi Müslümanlar arasında birliği sağlamak amacıyla kurmuştur. Müstansırıyye Medresesinin yapısı ve işleyişine yönelik şunlar söylenebilir. *“Müstansırıyye Medresesi; Bağdat'ın en işlek bölümü olan Dicle'nin doğusunda Me'mûn Köprüsü'ne 100 m. kadar mesafede halife sarayının hemen yanında kurulmuştur. Medrese 5 Recep 631'de (6 Nisan 1234) Halife Müstansır-Billâh'ın da iştirak ettiği ve dönemin ünlü şairlerinin medreseyi öven şiirler okuduğu, kuruluşunda emeği geçenlere, medrese hocalarına hil 'atler giydirildiği, devlet ileri gelenleriyle halkın katıldığı muhteşem bir merasimle açılmıştır. Müstansırıyye Medresesi kendine has planıyla ve ihtişamıyla İslâm mimarisinin en güzel örneklerinden biri olup sarayın malî işlerine bakan Müeyyedüddîn İbnü'l-Alkamî nezaretinde yapılmıştır. Dört Sünnî mezhebin her biri için bölümlerin yer aldığı yapının dikdörtgen planlı ve tuğladan inşâ edilmiş eyvanları, odaları ve koridorları yine dikdörtgen bir avluyu çevreliyordu. 9-10 m kadar yükseklikte ve iki katlı, uzunluğu eninin iki mislinden fazla olan bina kibleye dik olarak planlanmıştır. Uzunluğu kible duvarında 104,80 m., kuzeyde 105,50 m., genişliği batıda 44,20, doğuda köşedeki odalar dolayısıyla 48,80 metredir. Ortadaki sahanlık 62,40 × 27,40 m genişliktedir”*. Müstansırıyye

²⁴⁸ Özeydin, “Nizâmiye Medresesi”, s.190.

²⁴⁹ Ahmet Beken, “Müstansırıyye Medresesi'nde (631/1233-34) Eğitim-Öğretim Faaliyetleri”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2016, 16(2), s.311-316.

Medresesinin özellikleri arasında aynı zamanda; “Binanın kuzeye bakan kısmının ortasında 10,40 m genişliğinde bir taç kapı vardır. Kapının hendesî bezemelerle süslü iç içe pervazlardan meydana gelen yayvan sivri kemeri içinde büyük bölümü orijinal olan tuğla üzerine kabartma kitabe yer alır. İnce kıvrık dallar arasındaki on satırlık sülüs yazıda medresenin inşâ sebebi, banisinin adı ve onun için dua bulunur. Girişin tam karşısında 21,50 m uzunluğunda, 6,50 m genişliğinde, ortadaki daha büyük üç kemerle avluya açılan uzun oda, mihrap olarak düzenlenmiş nişten de anlaşılacağı gibi mescit olarak planlanmıştır. Alt katta kibleye göre mescidin sağındaki bölüm şafilere, solundaki bölüm Hanefilere tahsis edilmişti. Taçkapıdan girildiğinde sağdaki bölüm Hanbelilere, Hanefilerin karşısına düşen soldaki bölüm ise Mâlikî mezhebi mensuplarına ayrılmıştı. Dikdörtgen avlunun dar kenarlarının ortalarında yer alan eyvanlardan doğudaki Hanefilere, batıdaki şafilere aitti. Avluya açılan eyvanların genişliği 6 m., uzunluğu 7,80 m olup tavanları iki katın yüksekliğine ulaşmakta ve cephesi bina seviyesini biraz aşmaktaydı. Her katta otuz dokuz küçük oda, ayrıca orta büyüklükte birkaç oda ile çeşitli ölçülerde çapraz tonozlu çatısında ışık ve hava için penceresi olan yüksek tavanlı on iki büyük oda bulunmaktaydı. Girişin sağında ve solunda motifli tuğlalarla süslenmiş avluya açılan birer küçük eyvanın hemen yanlarından iki, mescidin sağ ve solundan iki, Şafîi eyvanının iki yanındaki odalardan sonra birer olmak üzere zeminden üst kata çıkmak için altı adet merdiven mevcuttu. Buradan avluya bakan pencerelerden ışık alan revak şeklindeki koridorlara çıkılırdı. Öğrencilerin ikameti için yapılmış odaların kapıları bu koridora açılmaktaydı. Binanın doğu bölümünde Hanefilere tahsis edilen eyvanalarsa kısmındaki derslane, muhtemelen kütüphane ve medrese idaresinin bulunduğu büyük salonların dar fakat iki kat yükseklikte girişleri, tavanında ışıklandırma ve hava için belli aralıklarla dört pencere açılmış tonozlu bir koridor bulunmaktaydı. “Bu bölümde Halîfe Müstansır- Billâh’ın dersleri takip etmek istediğinde girdiği, binanın doğu duvarı dışından açılmış küçük bir kapı vardı. Hanbelî ve Maliki mezhebine ayrılan köşelerde ders salonları dışında Şafîi bölümünün tam köşesinde yer alan büyük odalar muhtemelen dârülhadis, yanlarında ise daha küçük yaşta öğrencilerin ders gördüğü ve kırâat sesli yapıldığı için diğer iki eyvanın aksine avluya değil dışa bakan dârülkur’ân bulunmaktaydı. Medrese gürültüye, soğuk ve sıcağa karşı 2 metreyi aşan dış duvarlarla çevrilmişti. Eyvanların tonozlu tavanları küçüklü büyüklü yıldız ve bitki motifleriyle bezenmiştir.”²⁵⁰

²⁵⁰ Nebi Bozkurt, “Mustansırıyye Medresesi”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, Cilt No. 32, s.121-122.

Müstansırıyye medresesinin de diğer medreselerde olduğu gibi bir kütüphanesi vardı. Halife Mustansır, bu kütüphaneye Abdülaziz b. Delf b. Ebi Tâlib el-Bâğdâdi (ö.637/1239)'yi yönetici olarak atamıştır. Bu kütüphaneye farklı yerlerden kitaplar getirildi. Sûyûtî, getirilen bu kitapların 160 yük kadar olduğunu söylemiştir. Yine diğer medreselerde olduğu gibi Müstansırıyye medresesinde de her türlü masraf vakıflar tarafından karşılanmıştır. Müstansırıyye medresesinin bir diğer bölümü ise hadis derslerinin işlendiği kısım olan “dârül-hadisi'l-Müstansırıyye” dir. Bunun yanında medresenin içinde bir de Kur'ân derslerinin görüldüğü “dârülkur'ân” da vardı. Yetim çocuklara özel bir ilkokul da Müstansırıyye medresesinin içinde mevcuttu. Bu okulun ve öğrencilerin tüm masraflarını medrese vakfı karşılıyordu. Bu okula 30 öğrenci alınabiliyordu. Müstansırıyye medresesinde tıp eğitiminin verildiği “dârü'ttîb (bîmârîstan)” diye adlandırılan bir bölümde vardı. Bu bölüm medrese yakınında yapılan bir eyvanda ve altındaki sofada bulunuyordu. İbnü'l- Fuvati bu bölümün inşaatının h.633'te (m.1235-36) bitişini söylemiştir. Bunun yanında vakıf senedine göre hastalar için ilaç almak ile ilgili bir kısımdan anlaşıldığına göre burada bir de eczanenin bulunduğu anlaşılmaktadır.²⁵¹

Müstansırıyye medresesi de vakıflarla desteklenmiştir. Bu medresenin vakfiye şartları şöyledir;

- Her mezhepten 62 fakîh olmak üzere toplam 248 fakîh medreseye alınmıştır. Burada öğrenim gören öğrencilere düzenli olarak burslar verilmiş tir. Bunun dışında burada okuyan talebeler için yeterli miktarda et, tatlı, meyve, sabun, yatak, kâğıt, kalem, mürekkep vs. sağlanması ve talebelerin yeme, içme ve barınma gibi hizmetlerini yürütecek yeterli sayıda hizmetçi alınması şart koşulmuştur.

- Fıkıh mektepleri dışında medrese bünyesinde bir dârülhadisin yer alması ve buraya özellikle hadis alanında uzman bir hadis şeyhinin ve hadis ilmiyle uğraşacak on hadis talebesinin alınması ve hadis derslerinin cumartesi, pazartesi ve perşembe günleri yapılması şart koşulmuştur. Hadis şeyhine yardımcı olmak için iki tane kârinin atanması da vakfiyenin şartları arasında yer almıştır. Yine bu dârülhadiste öğrenim gören öğrenciler için burs verilmesi ve bunların ihtiyaçlarını karşılayacak hizmetçilerin tahsis edilmesi de belirtilen şartlar arasındadır.

- Medreseye bitişik ve otuz yetim çocuğun kalabileceği kapasiteye sahip bir yerin yapılması da yine şartlar arasındadır. Ayrıca burada kalacak çocukların yine buraya atanacak salih/muttaki bir mukriden Kur'ân okumaları ve yine bir muidin Kur'ân'ı ezberleme hususunda onlara

²⁵¹ Gözütok, a.g.e. 2012, s.266-268; Bozkurt, “Mustansırıyye Medresesi”, s.122

yardımcı olması da şart koşulmuştur. Buradaki öğrencilerin Kur'ân'ın yanı sıra hadis ile de uğraşmaları gerekli görülmüştür. Ayrıca buradaki çocukların bakımlarının sağlıklı bir şekilde yürüyebilmesi için hizmetçilerin alınması da yine öngörülen şartlar arasındadır.

- Her mezhebe göre namaz kıldırabilecek ve Kur'ân-ı Kerim'i yedi kıraat üzere okuyabilecek bir imam ve bir dâî/müezzin olması, aylık on kırat verilmesi, Ramazan ayında maaşlarının iki katına çıkarılması şart koşulmuştur. - Medrese bünyesinde müstakil bir dârü't-tıb/dârü's-şifanın inşa edilmesi istenmiştir. Tıpla ilgili teorik ve pratik dersleri vermesi için Müslüman ve kendi alanında uzman bir tabibin atanması şart koşulmuştur. Tabibin görevleri arasında her gün erkenden gelip medresede kalan talebeleri muayene etmek de bulunmaktadır. Bunun dışında tabibin buraya gelecek diğer hastalarla da ilgilenmesi ve bu hastaların hastalıklarını tedavi etmek maksadıyla vereceği ilaçların temini konusunda yardımcı olması da şart koşulmuştur. Ayrıca tıp ilmiyle uğraşacak on Müslüman öğrencinin buraya alınması yine vakfiyede belirtilen şartlar arasındadır.

- Bunların dışında Arapça/nahiv, ferâiz ve matematikle uğraşacak talebelerin kabul edilmesi de vakfiye şartları arasında yer almıştır.

- Kütüphanenin, fakihlerden inceleme ve istinsah yapmak isteyenlere tahsis edilmesi, onlar için kağıt, kalem, mürekkep vs. temin edilmesi medresenin vakfiye şartları arasındadır.²⁵²

Müstansırıyye medresesinin eğitim öğretim faaliyetleriyle ilgili kullanılması yönünde son bilgi (h.1081/m.1671) yılına aittir. Bu medrese Hülâgû (h.656/m.1258) ve Timur'un (h.795/m.1392, h.803/m.1401) Bağdat'ı işgali dönemleri de dahil olmak üzere eğitime ara vermek zorunda kalmıştır. Bu gibi dönemlerde medresedeki alimler başka yerlere gitmişlerdir. Böyle olunca zamanla bu medrese işlevini yitirmeye başlamıştır. Kânûnî Sultan Süleyman'ın Bağdat'ı fethinden sonra bu medrese askeri gayelerle kullanılmıştır. 1973'te başlanan restorasyon çalışmasından önce çekilen resimlerde avlusunda hâlâ toprak görülmektedir. Bu tarihten sonra başlayan imar sırasında medrese eski planına göre yeniden restore edilmeye çalışılmıştır.²⁵³

Yeniden restore edilen Müstansırıyye medresesinde eğitim faaliyetleri Osmanlılar'ın gelişine kadar devam etti. Dicle nehrinin taşmasıyla bu medrese selde kaldı. Son olarak (h.656/m.1258) tarihindeki Tatar fethinde Mustansırıyye'nin bir kısmı yıkıldı. Hocaları suda boğuldu, kitaplar nehre atıldı.²⁵⁴

²⁵² Ahmet Beken, **a.g.m.**, 2016, s.316.

²⁵³ Bozkurt, "Müstansırıyye Medresesi", s.122-123.

²⁵⁴ Talas, **a.g.e.**, 2000, s72.

Sonuç olarak medreseler yapıları ve işleyişleri bakımından detaylı planlanmış, sistemli işleyen, ihtiyaca yönelik tasarlanmış eğitim kurumlarıdır.

4.2 Medreselerde Hoca Talebe İlişkileri ve Eğitim Süreci

Hz. Muhammed İslâm'ın ilk öğretmeni ve rehberidir. O Kur'ân-ı Kerim'i önce kendisi okuyup sonra da sahâbeye öğretmiştir. Sahâbe de Hz. Muhammet'ten öğrendikleri metot ve yöntemleri halka öğretmişlerdir.²⁵⁵

Medrese ismi “ders verilen yer, ders okunan yer” anlamlarına gelmektedir. İslâm medeniyetinde ise medrese eğitim ve öğretimin yapıldığı müessese ve yeri ifade eder. Arapça De-ra-se kökünden gelen medrese kelimesi “küttâbların üstünde eğitim ve öğretim yapan orta ve yüksek tahsilli müesseselere” de denilmiştir.²⁵⁶

Medrese atamaları kaynaklarda genellikle “kallede”, “tevellâ”, “veliye”, “eclese” gibi tayin anlamına gelen sözcüklerle ifade edilmiştir. Müderris atamaları için daha çok “veliye” kelimesi kullanılmıştır. “Nâbe” kelimesi ise, birden fazla kadroyu elinde tutan kadı yahut müderris adına niyabeten ders okutan kişilerin atamaları için kullanılmıştır. Medreseye atanacak müderrisler medresenin vakfının belirlediği şartlara göre yapılırdı. Mesela Medresenin vakfı medreseyi belirli mezhebe tahsis etmiş ise ona göre atanacak aday elenirdi. Yani mezhep atamalarda önemli bir koşuldu. Bu sebeple bazı medreselerde ders vermek için mezhebini değiştiren müderrisler dahi olmuştur. Atamalarda aynı zamanda ilmi ehliyeteye sahip olmak ve başka âlimlerin tavsiyesi de etkili oluyordu. Bunun yanında müderrisin medresedeki mütevellî heyeti tarafından atandığı da oluyordu. Müderris atamalarında zamanla belli bir usûl oluşmuştur. Ebu Hanîfe Medresesine atanacak öğretim görevlisinin tayini Dîvânü'l-İnşâ'dan çıkan tevki adlı belge ile resmiyet kazanır. Müderrisin kadroyla ilgili isteği sorulur ve ardından tevkînî sâdır olması, müderrise hil'at (şeref cübbesi) giydirilmesi ve müderrisin açılış dersi vermesiyle tayin işlemi tamamlanır. Ebû Hanîfe Medresesine yapılan tüm atamalar Hayat Usulüne göre yapılır ve görev süresi, yolsuzluk gibi medrese tüzüğünde belirtilen gerekçelerle öğretim elemanlığı son bulur. Örneğin Ebû Hanîfe Medresesi'nin ilk müderrisi olan İlyas ed-Deylemî'nin vefat etmesi üzerine Nûru'l-Hüdâ ez-Zeynebî göreve atanmıştır. Bir başka örnekte ise yolsuzluk suçlamasıyla medrese üyeleri hesaba çekilmiş, ardından Ebû Hanîfe Medresesi'nde fıkıh hocalığı yapan Kâdî'l-Kudât Ebû Tâlib ez-Zeynebî (ö.491/1098) görevinden uzaklaştırılarak

²⁵⁵ Zeydan, a.g.e. 2012, s.173.

²⁵⁶ Bozkurt, “Medrese”, s.323.

göz hapsine alınmıştır. Nizâmiye Medresesinden ikinci kez atılarak Ebû Hanîfe Medresesine gelen Es'ad el-Mîhenî'nin azledilmesi sebebi ise zimmetine para geçirmek olmuştur.²⁵⁷

Nizamiye medresesinde ise atama yetkisi Nizâmülmülk tarafından yapılmaktaydı. Atamalarda Şafii mezhebinden olma şartı aranıyordu.²⁵⁸ Bu müderrisler göreve Dîvân-ı Vezâret'ten Nizâmülmülk imzasıyla çıkan menşurlarla gelirdi. Nizamülmülk atama yetkisini ömrünün yettiği yere kadar kullanmıştır. Vefatından sonra atama görevi sultanlar ve halifelerin tevkileriyle yapılmıştır. Buna örnek olarak Ebû Abdullah et-Taberî'nin (h.483/m.1090) yılındaki nizamiyeye atanmasını Nizamülmülk yapmıştır. Fakat (h.485/m.1090) yılında Nizamülmülk'ün vefatı üzerine İbnü't-Taberî'nin (h.513/m.1119) yılındaki ataması sultan tarafından yapılmıştır.²⁵⁹ Öğretim elemanlarının ve yardımcı öğretmenlerin atanmasında vezir onayının alınması yöntemi, Vezir Nizâmülmülk ve çocukları zamanında aktif biçimde kullanılmıştır.²⁶⁰ Nizamiye medreselerine müderrislerin tayin yapılması ile ilgili belgelere Tedris Tevkîleri denirdi. 483 yılında Nizamülmülk'ün atadığı Ebû Abdullah et-Taberî'nin ataması için menşûr kelimesi kullanılırken aynı kişinin (h.513/m.1119) yılındaki ataması için belgesinde tevki kelimesi kullanılmıştır. Müderrisler atandıktan sonra bu görevi isteyip istemediği sorulurdu. Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin Nizamiyeye atanmadan önce onayı alınmıştır.²⁶¹ Selçuklu kağanından atama emrini alan öğretim elemanının Bağdat şehrine gelerek kendisini halifeye takdim etmesi şeklinde bir yöntem vardı. Halifenin de onay vermesiyle tayini gerçekleşen öğretmene deniz mavisi renginde özel bir kıyafet verilerek görev yeri gösterilirdi. Müderris, hoca, öğretmen, öğretim elemanı gibi bugün türlü şekilde adlandırabileceğimiz bu kişilerin İslâm medeniyetindeki rolleri ve kıymetleri o derece büyüktür ki ilk dersinde alimler, hocalar, şairler, yüksek dereceli memurlar yer alır ve ilk ders törenle verilirdi. Bu merasim dersinin bitiminde ise hocanın şerefine türlü konuşmalar yapılırdı.²⁶² Bahsi geçen merasimli ilk ders çok önemlidir. Çünkü halife dahi bazen bu tören eşliğindeki derste hazır bulunurdu.²⁶³ Merasim eşliğindeki ilk ders bir gelenek ve ritüel olsa da her zaman uygulanmadığı tarihi kaynaklardan anlaşılmaktadır. Örneğin Gazali 1091 yılında medreseye tayin edildiğinde bu tür

²⁵⁷ Dündar, **a.g.t.** s.62-67.

²⁵⁸ Mücahit Yılmaz, **a.g.m.**, 2018. S.230

²⁵⁹ Dündar, **a.g.t.**, s.64-65.

²⁶⁰ Abdülkerim Özaydın, "Bağdat Nizamiye Medresesi'nin İlk Müderrisi Ebû İshak Eş-Şîrâzî ve Medresenin Resmi Kuşadı" **Şarkiyat Mecmuası**, Sayı, 26, (2015-1), s.87.

²⁶¹ Dündar, **a.g.t.**, s. 66-67

²⁶² Abdülkerim Özaydın, **a.g.m.**, 2015, s.87.

²⁶³ M Asad Talas ve Hüseyin İzgar, "Nizamiye Medresesi ve Tarifi", **Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi**, 1995, 4(4), s.599-601.

bir merasimle karşılanmamıştır.²⁶⁴ Bu geleneğin devamında veya bu gelenek yerine ise yeni gelen hocanın ilk ders ziyafeti vermesi adeti vardır. Gazali gibi bu adetlerin uygulanmadığı örnekler bulunsa da Nizâmiye 'den ayrılıp sonra tekrar dönen hocalar için dahi ilk ders merasimleri yapılmıştır. Gazali'ye de Nişâbur'daki Nizâmiye Medresesinde ders vermek için ayrılıp yeniden Bağdat Nizamiye Medresesine döndüğü 1097 yılında ilk ders merasimi yapılmıştır.²⁶⁵

Bağdat medreselerinde ders veren hocalar genellikle medreseye yakın bir konumdan ev seçerlerdi. Yine Gazali örneğinden devam edilecek olursa Bağdat Nizamiye Medresesinde ders veren Gazali, yerleşim yeri olarak medresenin karşısındaki Ebu's Saîd Nişabur'unun ribatını belirlemiştir. Medreseye yakın ev tutma geleneğinin temelinde öğrencileri gözetim altında tutmak, onlara yakın olarak gelişimlerini takip etmek işlevleri vardır. Bu yönüyle oldukça verimli sonuçlar üreten önemli bir uygulamadır ki Gazali'nin ev olarak seçtiği ribattaki derslere halktan kişiler ve öğrenciler katılmaktaydı. Kolayca yerine getirilebilen bir geleneğin oldukça işlevsel faydalar ortaya çıkardığı açıkça görülmektedir. Bağdat Nizamiye Medresesi, halka açık verdiği derslerle döneminin “halka açık üniversite” niteliğini üstünde taşımaktaydı.²⁶⁶

Müstansırıyye medresesine atamalar ise belirli şartlarda yapılırdı. Örneğin fıkıh, hadis, tıp derslerini anlatacak müderrislerin atanması için alanında tecrübeli, Bağdat'ta tanınan kimselere öncelik verilmekteydi. Hüseyin b. Ebûl-Kâsım el-Bağdâdî en-Nîlî (ö. 712/1312- 1313) zikredilen nitelikleri haiz birisiydi. Nîlî, Bağdat Kâdî'l-Kudâtı ve Mâlikî fıkıhı ile Nahiv konusunda dönemin tanınmış müderrislerindendi. Abdullah b. Abdurrahman eş-Şârmesâhî (ö. 669/1271) vefat ettiğinde yerine müderris olarak atandı. Yine Takiyüddîn ed-Dakûkî (ö. 733/1332-1333) ölünce onun yerine kendisi de Şâfiî mezhebine mensup, Bağdat Kâdî'l-Kudâtı Kutbeddîn Ebû'l-Fedâil Muhammed b. Ömer b. Fadl et-Tebrîzî'nin (ö. 736/1335-1336) geçmesi bu duruma verilen örneklerdendir. Medresenin vakfiyesinde yer alan “...hadis senedinde uzman bir hadis şeyhinin alınması...”, “...tıpla ilgili teorik ve pratik dersler vermesi

²⁶⁴ Bekir Biçer, “Kuruluş Devrinde Nizâmiye Medreselerinin Müderrisleri”, **Tarih Okulu Dergisi**, 2013, 6(16), s.272.

²⁶⁵ Oğuzhan Emekli, “Medrese Literatürüne Katkı: Bağdat Nizamiyesine Eleştirel Bir Bakış”, **İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, 2017, 7(2), s.187.

²⁶⁶ Beytullah Kaya, “Nizamiye Medreseleri ve Eğitim Geleneği”, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2019, 7(14), s.51-53.

için Müslüman ve kendi alanında uzman bir tabibin atanması...” gibi ifadeler müderris seçiminde tecrübenin önemini göstermektedir.²⁶⁷

Bir öğretim elemanının medreseden uzaklaştırılması ise türlü dönemlerde farklı yollarla yapılsa da Bağdat Nizamiye Medresesinde, Vezir Nizamülmülk ya da vekilinin emriyle olmaktadır. Bu emir o kadar katı uygulanır ki müderris dersteyken dahi emir gelse uzaklaştırma eylemi gerçekleştirilirdi. Öğretim elemanı vezir ya da vekilinin emriyle medreseden uzaklaştırıldığında kürsüde konuşma yapıyor dahi olsa çağırılır ve uygulamalı olarak kıyafeti üzerinden çıkarılırdı. Böylece ilgili kamuoyuna karşı ilan edilerek bir uzaklaştırma yapılmış olurdu.²⁶⁸ Medresede öğretim elemanı olmak her dönemde ilmi camiada önemli görevlerden biri olsa da Abbasî Bağdat’ında özellikle Bağdat Nizamiye Medresesinde öğretim elemanı olmak en zor ilmi görevlerden biridir. Öyle ki İslâm aleminin meşhur alimleri Nizamiye hocaları arasından çıkmıştır. Öğretim elemanı olarak atanabilmek için toplum nezdinde çok saygın bir kimse olmak ya da meşhur bir ilim ehli olarak ünlü olmak gerekiyordu. Sühreverdî (ö.563/1168), Gazali (ö.505/1111), Ebû İshâk Şîrâzî (ö.476/1083) Bağdat Nizâmiye Medresesinde görev yapmış en ünlü İslâm alimlerindendir. Bağdat Nizamiye Medresesi öğretim elemanlarının şehrin sosyal ve siyasi hayatı üzerinde çok büyük etkilerinin olması da bu kişilerin nitelikli kişiler arasından seçilmesini zorunlu kılmaktaydı. Ayrıca kitaba, bilgiye ve bilime verilen önem baz alındığında kuşakları yetiştirecek alimlerin nitelikli olma zorunluluğu da açıktır. Bu nedenle her öğretim elemanı ve bilhassa Bağdat Nizâmiye Medresesinde çalışanlar dikkatle ve özenle seçilmişlerdir.²⁶⁹ Öğretim elemanları hem okul hem toplum için önemli oldukları gibi bazı zamanlarda elçilik görevinde bulunma gibi diplomatik işlerde de rol alarak siyasi hayatta da etkili olmaktadır. Abbasî Bağdat’ı için öğretim elemanının, ilimle donatılmış yüksek ve nitelikli meslek mensubu olarak işlev gördüğü anlaşılmaktadır. Vakfedilen bu büyük rol sebebiyle öğretim elemanı olmak zorlu şartlara bağlanmıştır. Örneğin; ²⁷⁰ “*Ebu Muhammed Abdurrahman b. Hasan Taberî (ö.310/923) Nizâmiye ‘de kürsü sahibi olabilmek için okul inşâ etme, büyük şahısların teveccühlerini çekme, tasviplerini ve yardımlarını alma girişimlerinde bulunarak görev almayı başarmıştı.*” Tarihte ve bu çalışma kapsamındaki örneklerde pek çok

²⁶⁷ Ahmet Beken, **a.g.m.** 2016, s.318-319.

²⁶⁸ Dündar, **a.g.t.**, s.44.

²⁶⁹ Ahmet Beken, “**İlk Kuruluş Dönemlerinde Medreselerde Dinî İlimlerin Öğretimi -Nizâmiye ve Müstansırıyye Örnekleri**”, (Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2014), s.419-425.

²⁷⁰ Mehmet Nadir Özdemir, “Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 2008, (24), s.315-367.

nl İslâm aliminin ğretim elemanlığıyla birlikte adalet meclis yeliği, kadılık, elçilik gibi görevler üstlendikleri görülmektedir. Örneğin; “*Bağdat Abbasi Halifesi Nizamiye hocası Muhammed Mübarek’i Harzemşah’a elçi olarak, Mecdüddin Yahya b. Rebi’i’yi dört senelik siyasi görevle Gazneli Şehabettin Muhammet b. Sam’ın yanına yine elçi olarak göndermişti. Öğretim elemanı olan elçiler ikili konuşmalarda devlet temsiliyeti kabiliyetlerini ortaya koyabiliyor ve zaten kendi şöhretleri de olduğu için itibarlı bir kimse olarak muamele görüyorlardı.*”²⁷¹

Medreselerde mezuniyet süreci ise şöyledir; İczet, İslâm eğitim ve ğretiminde (diploma benzeri) akademik yeterlilik belgesi, sanat ve meslekte yeterlilik için gerekli izin ve onayı ifade eden terimdir. Sözlükte “su akıtmak; hell kılmak, izin vermek, onaylamak, geçerli kılmak” gibi manalara gelen cevz kökünden türeyen icazet, İbn Fris’e (.395/1004) göre “su akıtmak” şeklindeki anlamından hareketle “bir limin ilmini talebesine aktarması” manasında terimleşmiştir. İlk defa kullanıldığı hadis alanında icazet “hadis rivayetine sözlü veya yazılı izin vermek, rivâyet hakkını devretmek” demektir. Hatb el-Bağdâdî’ye göre de iczet verenin, bir hadis veya haberi rivâyet etmeyi öğrenciye mubah (hell) kılmasıdır. İlerleyen dönemlerde diğer alanlarda da icazetler verilmiştir. Verilen icazetleri hadis icazetlerinden ayırmak için “iczet’l-ift (fetv), iczet’l-fıkh, iczet’t-tedrs, iczet’t-tb, iczet’l-ferâiz, iczet’l-hisb, iczet’l-hat, iczet’t-tark” gibi tamlamalar oluşturulmuştur.²⁷² Medrese eğitimini tamamlayanlar icazet belgesini alarak dinî, ilmî, idar ve hatta asker alanlarda çalışmışlardır. Yani başarılı bir şekilde mezun olan öğrenciler mft, müderris, kadı, hoca, eğitmen yardımcısı, Kur’ân ve hadis okuyucusu, imam, hatip, nişancı, defterdar, vaiz, müezzin, tabip, müfettiş, mütevellî, beylerbeyi, muallim olmuşlardır.²⁷³ Müderrisler icazet alıp atansa bile yine de tecrübeli olmaları gerekiyordu. Çünkü ğrenci hocasını seçme özgülüğüne sahipti. Yani müderrisler atansa bile kendini eksik hissettiği konularda tecrübeli bir hocanın yanında asistanlık yapıp yeterli düzeye geldiğini düşündüğü zaman görevine geçebilirdi.²⁷⁴

Medreselerde verilen eğitimin değerlendirme sistemi ise alimlere göre farklılaşmaktadır. Kabul edilen bir görüşe göre; Medreselerde günlük değerlendirmeler yapılırdı. Başka bir görüşe göre

²⁷¹ Kırpık, **a.g.m.**, s.693-694.

²⁷² Cemil Akpınar, “İczet”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, Cilt No.21, s. 400.

²⁷³ Enes Eryılmaz, “Bir Yükseköğretim Modeli Olarak Medrese ve Günümüz Yükseköğretim Kurumlarına Yönelik ıkarımlar”, **Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi** Cilt No. 20, Sayı 1, 2020, 284

²⁷⁴ Gözütok, **a.g.e.** 2012, s.344.

medreselerde değerlendirme kitap sonunda yapıldı. Bitirilen bir kitaptan sorumlu olarak sınav yapıldı. Bunun yanında ilimlerle ilgili metin ezberlenirdi. Başka bir görüşe göre ise medresede değerlendirme olmadığını söylemiştir. Bunun yanında başka bir görüşe göre ise değerlendirme hocadan hocaya göre değişiyordu. Bazı müderrisler derste soru sorarak değerlendirme yaparken bazıları ise öğrencilerin ezber yapıp yapmadığını kontrol ederek değerlendirirdi. Derslerde öğrencilere soru sorularak yarışmalar yapıldı. Bu sistemler hocaların isteğine göre uygulanırdı. Değerlendirme sonucu müderrisin kararına kalmıştı.²⁷⁵

Medreselerdeki eğitim süresiyle ilgili günümüzdeki gibi bir sistem yoktur. Öğrenciler eğitime istediği yaşta başlayabilirdi. Eğitim süresi tamamen öğrencinin zeka düzeyine ve ilgisine bağlı olarak değişirdi. Mezun olma süreleri de tabi buna bağlı olarak uzayıp kısabilirdi. Yani yetenekli zeki öğrenciler eğitimini kısa sürede tamamlayıp müderris olabilirdi. Örneğin Şafî mezhebinin kurucusu olarak kabul edilen İmam Muhammed b. İdris eş Şafî (ö. 204/819), on beş yaşına geldiğinde öğrenimini tamamlamış ve fetva verme yetkisine hak kazanmıştır. Bir diğer örnek ise; Ebu Bekir Musa b. İshak b. Musa el-Ensari el-Hatmi (ö.297 /909), Bağdat'ın doğu yakasında insanlara Kur'ân öğretmeye başladığında henüz on sekiz yaşındaydı ve yirmi sekiz yaşında da kadılığa atanmıştır.²⁷⁶ Medreselerden mezun olan öğrencilerin kadı olması ve fıkıh dersi ile ilgili öğrendiklerini davaların çözümünde kullanmaları, medreselerde öğretilen bilgilerin salt teoriden ibaret olmadığını ve bu eğitimin uygulamaya döküldüğünü de göstermektedir.²⁷⁷

Ebû Hanîfe medresesinde okutulan kitaplarla ilgili “Menâkıb-ı Ebû Hanîfe” ile “Şerhu'l-Âsâr” dışındaki eserlerin bu medresede okutulduğuna dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Medreseler fıkıh öğretimi yapılan yüksekokullardı. Ebû Hanife medresesinde temel olarak Hanefî fıkıhının usulü ve fîrû okutulmaktaydı. Bunun yanında Kur'ân ve Hadis ilimleri, Arapça, Edebiyat, Riyaziyyat ve ferâiz gibi ilimler de okutulurdu. Örneğin; Ebû Yakub Yûsuf b. İsmail el-Lamğânî'nin (v. 606/1209) Mutezile kelamı üzerine çok uzun yıllar çalışmalar yaptığı, zamanında Halku'l-Kur'ân'ın ispatı üzerine çeşitli münazaralarda bulunduğu ve bu sahada rakiplerine üstünlük sağladığı bilinmektedir. Bu medresedeki öğretimde kitap merkezli bir metot takip edilmekteydi. Muayyen eserler (belirli eserler) önceden belirlenmiş bir zaman

²⁷⁵ Ahmet Yayla, Özlem Alav, Esra Kazancı, Mehmet Şirin Demir, Mehmet Emin Usta, Medreselerde Eğitimsel Bir Geçmiş Olan Kişilerin Medrese Eğitimine İlişkin Görüşleri, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2017 cilt.14, sayı.39, s.494

²⁷⁶ Mücahit Yılmaz, **a.g.m.**, 2018, s.234-235; Gözütok, **a.g.e.**, 2012, s.335-336

²⁷⁷ Ahmet Beken **a.g.m.** 2016, s.331-332

diliminde öğretilirdi. Öğrenciler mübtedî, mütavassıt ve müntehî olarak üç gruba ayrılarak derslerden faydalanırlardı. Bu dersler mezhep öğretileri ve müfredatına uygun olarak anlatılırdı. Ebu Hanife medresesinde derslere Kur’ân tilaveti ve ardından dua ile başlanırdı. Bu genel olarak bütün medreselerde uygulanırdı. Vakfiye şartlarında da belirtilmiş bir kuraldı. Yapılan duada kurumun vâkıfına, yaptığı hayırdan ve amaçladığı hasenattan dolayı güzel temennilerde bulunulurdu. İşlenen dersler önemli olandan daha az önemli olana doğru sıralanıp işlenirdi. İbn Cemâa’nın kaydına göre derslerdeki önem sırası şöyledir: Önce Kur’ân ve tefsiri, sonra hadis, sonra usûlü’l-dîn, sonra usûlü’l-fıkıh, sonra mezheb, sonra hilaf yahut nahiv veya da cedel gelmekteydi.²⁷⁸

Nizamiye medresesinde dersler Şâfiî fıkına ve Eş’ari mezhebine dayanıyordu. Medresede okutulan dersler Kur’ân-ı Kerim, Tefsir, Hadis-i Şerif, nahv, ilm’ül-lüga, ilm’ül- edeb gibi derslerdi. Nizamiye medresesinde Astronomi, matematik, tıp, felsefe gibi akli ilimler okutulmuyordu. Bu medresedeki kural “fille doğrudan ilişkisi olmayan her türlü bilgiyle uğraşmak haramdır.” şeklindedir. Burda amaç fıkha mutlak bir mevki vermektir. Felsefe dersinin yerine kelam dersi veriliyordu. Dil bilgisi ve edebiyat bile dini ilimlerin zaruri aracı olarak görüldü. Nizamiyede sadece İslami ilimlerin okutulması zamanla ezberciliği doğurdu.²⁷⁹

Nizamiye medresesinde okutulan kitaplarla ilgili olarak bu medrese Şafiilere vakfedilmesi sebebiyle Şafii mezhebinin önemli alimlerinin yazdığı eserlerin burada okutulmuş olması ihtimali yüksektir. Bunun yanında Nizâmiye Medreselerinde görev yapan müderrislerin yazmış oldukları kitapların da bu medreselerde okutulmuş olma ihtimali vardır. İmâm-ı Şâfiî’nin “el-Ümm” ve “er-Risâle” adlı eserleri Şâfiî medreselerinde okutulan kitaplar arasında yer aldığı söylenebilir. Daha sonra usûlle ilgili olarak yazılan Şîrâzî’nin “et-Tebşira fî usûli’l-fıkıh”, “el-Lüma’ fî usûli’l-fıkıh”, “Şerhu’l-Lüma’, el-Muhtasar fî usûli mezhebi Şâfiî”; Cüveynî’nin “el-Burhân fî usûli’l-fıkıh”, “el-Varakât”, “et-Telhîs”, Gazzâlî’nin “el-Menhûl”, “Esâsu’l-kıyâs” ve “el-Mustasfâ”, Fahreddin er-Râzî’nin “el-Mahsûl min usûl”, Sühreverdî (ö. 587/1191)’nin “et-Tenkihât fî usûli’l-fıkıh”; Âmidî (ö. 631/1233) “el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm” gibi eserler Nizâmiye Medreseleri ve Müstansiriyye Medresesi’nde Şâfiî fıkıhı usûlü ile ilgili okutulan eserler arasında sayılabilir. Müzenî (ö. 264/878)’nin “el-Muhtasar” adlı eseri, Keffâl eş-Şâşî (ö. 365/976)’nin “Şerhu’r-Risâle’si”, İbn Fûrek (ö. 406/1015)’in “Kitâbu’l-hudûd fî’l-usûl’ü”, Müzenî’nin “el-Muhtasar’ının” şerhi olan Mâverdî’nin (ö. 450/1058) “el-Hâvî’l-kebîr” adlı

²⁷⁸ Talas, **a.g.e.**, 2000, s.51; Dündar, **a.g.t.**, 50-55.

²⁷⁹ Bekir Biçer, **a.g.m.**, 2013, s.273

eseri, Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin; “et-Tenbîh fî fîrû'î'l-fikhi's-Şâfiî”, “el-Mühezzeb fî fikhi'l-İmâm eş-Şâfiî”, “el-Mûlahhas fî'l-cedel”, “en-Nüket fî'l-mesâli'l-muhtelef fihâ beyne's-Şâfiî” ve “beyne Ebî'l-Hanife”, “Akidetü's-Selef”, “Tabakâtü'l-fukahâ” adlı eserleri, Cüveynî'nin; “Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb”, “eş-Şâmil fî usûli'd-dîn”, “el-İrşâd ilâ kavâtî'l-edilleti fî usûli'l-i'tikâd”, “el-'Akidetü'n-Nizâmiye”, “el-Ğıyasî, el-Kâfiye fî'l-cedel, Muğisü'l-halk fî ihtiyari'l-ehakk”, Gazzâlî tarafından hocası Cüveynî'nin “Nihâyetü'l-matlab” adlı eserinin kademeli bir ihtisara tabi tutarak kaleme aldığı “el-Basît”, “el-Vasît” ve “el-Vecîz”, “el-Mustasfâ fî lmi'l-usûl” adlı eserleri, Bâtınîlere reddiye mahiyetinde yazdığı “Fedâihu'l-Bâtınîyye” veya “İbâhiyye/el-Müstazhirî” ve “er-Red alâ'l-Bâtınîyye”, “el-Kıstâsü'l-Müstakim” adlı eserleri ile “İktisad fî'l-i'tikâd”, “İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn” gibi eserleri de yine okutulma ihtimali yüksek eserler arasında sayılabilir.²⁸⁰

Müstansırıyye medresesinde okutulan dersler ise diğer medreselerden farklı olarak dört Sünni fıkıh mezheplerine dayanıyordu. Bu medresede fıkıh derslerine ek olarak Kur'ân tefsiri ve kıratı ile hadis ilmi okutuluyordu. Bu medresede İslami ilimlerin yanında dil (sarf, nahiv), edebiyat (şiir, arûz, kafiye ilmi, belagat vs.) ve tabiî ilimlerin (tıp, aritmetik, hendese, kimya vs.) de okutulduğu söylenebilir. İbn Sunbüt el-Erbilî'nin Müstansırıyye Medresesi ile ilgili verdiği bilgiler burada okutulan ilimlerin hangileri olduğu konusunda ipuçları vermesi açısından önemlidir. İbn Sunbüt medrese hakkında şunları söylemektedir: “...Müstansırıyye Medresesi, Müslüman fıkıh mezheplerinin toplandığı yerdî. Helal ve haramı bilmenin, ferâizi ve terekeyi taksim etmenin alanı olan usûl ve fîrû ilimleri, hadis, kafiye ilmi, matematik, geometri, tıp, anatomi ilmi, hıfz-ı sıhha ve takvîmu'l-ebdân gibi alanların eğitiminin yapıldığı bir kurumdu.”²⁸¹

Bu medresede okutulan dört mezhebin fikhını öğretmek için ayrı ayrı hocalar atanmıştı. Şafii fikhını okutmak için İmam Muhyiddin Ebu Abdullah b. Faldan, Hanefî fikhı için İmam Allame Reşiduddin Ebu Hafs Ömer b. Muhammed el-Ferğani, Hanbeli fikhı için İmam Alim Muhyiddin Yusuf b. Şeyh Ebi'l-Ferec İbn Cevzi'ye niyabeten oğlu Abdurrahman, Maliki fikhı için ise, Şeyh Salih Ebu Hasan el Mağribi el-Maliki müderris olarak atanmışlardı. Bu medresede aynı anda dört mezhepten toplam 248 fakih ders görüyorlardı.²⁸²

²⁸⁰ Ahmet Beken, **a.g.t.**, s.117-127.

²⁸¹ Ahmet Beken, **a.g.m.**, 2016, s. 325-326

²⁸² Gözütok, **a.g.e.**, 2012, s.266.

Müstansırıyye medresesinde okutulan kitaplarla ilgili olarak ise Hanefi mezhebine ait kitapları şöyle sıralayabiliriz; bu eserlerin başında İmâm-ı Muhammed'e ait olan eserler gelmektedir. Bu kitaplar iki kısımdır: Birincisi Zâhiru'r-Rivâye: Kendisinden güvenilir yolla nakledip günümüze ulaşan kitaplardır ki bunlar da altı tanedir: “el-Asl (el-Mebsût)”, “el-Câmiü'l-kebîr”, “el-Câmiü's-sağîr”, “es-Siyerü'l-kebîr”, “es-Siyerü's-sağîr”, “ez-Ziyâdât”. İkincisi Nâdirü'r-rivâye: Zâhiru'r-Rivâye kadar güvenilir bir yolla bizlere ulaşmamış (âhâd yolla nakledilmiş) kitaplardır. “el-Hücce ‘alâ ehli'l-Medîne”, “el-Âsâr”, “el-Cürcâniyyât”, “el-Keysâniyyât”, “el-Hârûniyyât” bunlardandır. Bunların dışında; Tahavî (ö. 321/933)'nin “el-Muhtasar'ı”, Kudûrî (ö. 428/1037)'nin “el-Muhtasar/el-Kitâb'ı”, Alaüddîn es-Semerkandî (ö. 539/1144)'nin “Tuhfetü'l-fukahâ'sı”, Kâsânî (ö. 587/1191)'nin Semerkandî'nin Tuhfetü'l-fukahâ adlı eserine şerh olarak yazdığı “Bedâiu's-sanai' fî tertîbi's-şerâi”, Merğînânî (ö. 593/1197)'nin “Bidâyetü'l-mübtedî” ve “el-Hidâye” adlı eserleri. Burhânüddîn el-Buhârî (ö. 616/1219), “el-Muhîtü'l-burhânî”, Mevsilî (ö. 683/1284), “el-Muhtâr” ve bunun şerhi olan “el-İhtiyâr” adlı eserleri, İbnü's-Sâatî (ö. 694/1295), Kudûrî'nin “el-Muhtasar'ı ile Nesefî'nin (ö. 537/1142) “el-Manzûme'si” esas alınarak kaleme aldığı “Mecmau'l-bahreyn” adlı eseri, Ebü'l-Berakât en-Nesefî (ö. 710/1310) “Kenzü'd-dekâik'i”, Tâcü's-Şerî'a (8. yy)'nın “el-Vikâye'si” başta Müstansırıyye Medresesi olmak üzere diğer Hanefî medreselerinde okutulma ihtimali olan eserler arasında sayılabilir. Müstansırıyye'de okutulması mümkün olan Mâlikî mezhebiyle ilgili önemli eserlerden bazılarını ise şöyle sıralayabiliriz: Bu eserlerin başında hiç şüphesiz İmâm-ı Mâlik (ö. 179/795)'in “el-Muvatta” adlı eseri gelmektedir.²⁸³

Medreselerde müfredat müderris tarafından belirlenirdi. Eğitim devlet ve bürokratların desteğiyle olsa da eğitim-öğretim hocanın bilgisine göre şekillenirdi.²⁸⁴ Ebu Hanife Medresesinde öğrencilerin günlük kısaca, “semâ (dinleme), imla, tashih, ezber ve müzakereden oluşan ders metotları” bulunmaktaydı. Öğrencilerden en iyi yapmaları istenen husus dersi dikkatle dinlemeleri ve hocanın verdiği metni materyaller ile yerine getirmeleridir. Hocanın dikte ettiği metni önce imla etmek ve sonra ezberlemek öğrencilerin ana ders çalışma biçimleridir. Ezber için uygun vakit seher vakti olarak belirlenmiştir. İbareyi ezberledikten sonra, gece yapılması tavsiye edilen müzakerelere katılır ve böylece bilgi kalıcı hale getirilirdi. Müzakereler genellikle yatsı namazından sonra yapılan koyu sohbetlerdir. Bilginin elde edilme yöntemleri ve bu sırada sakınılması gereken şeyler hakkında birçok bilgi bulunur. Örneğin;

²⁸³ Ahmet Beken, **a.g.t.**, s. 168-172.

²⁸⁴ Hale Geyik, “İslâm Dünyasında Bilim Eğitiminin Kurumsallaşması”, (Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016), s.87-90.

“gece ezberinin gündüzden, açken yapılanın tokken yapılandan daha kalıcı olduğu belirtilmiştir.”²⁸⁵

Nizamiye medresesinde ise ders işleme metodu yine ezber, tekrar, kavrama, müzakere ve deftere yazmadır. Bunların yanında hilaf, ta'lika, cedel, diyalektik yöntem, münakaşa, savunma ve istinsah(kopyalama) gibi usullerde vardı. Nizamiye medresesinde kullanılan bu usullerin her birini bir mantıklı açıklaması vardı. Ezber ve tekrar yöntemi unutkanlıkların giderilmesini sağlıyordu. Kavrama yöntemi ise uygulama zorunlu görülen bir yöntemdi.²⁸⁶ Müstansırıyye medresesinde yine önceki medreselerde kullanılan ders metotları kullanılmıştır.²⁸⁷

Yani medreselerde öğretilen konuların genel programı şöyle oluşturulabilir:

1-Kur’ân-ı Kerim ve İslâm Bilimleri

2-Felsefe

3-Edebiyat ve Gramer (Arap Dili)

4- Mantık ve Ferâiz gibi müşterek ilimler.

Günümüz üniversiteleri ile kıyasa tabi tutulduğunda, Kur’ân ve Kur’ân İlimleri günümüzün İlahiyat Fakültelerini; Felsefe, edebiyat ve gramer, Edebiyat Fakültesini, Rıyâdıyât ve Ferâiz ise Mühendislik Fakültelerini; Müspet İlimler ise Tıp Fakültesini müfredatının bir kısmını kapsar durumdadır.²⁸⁸

Medreselerde okutulan bu derslerin işleme şekli ise hocaya göre değişebiliyordu. Derslerin günleri ise Medreselerde üç gün ders yapılıyordu. Öğrenciler Salı ve cuma günleri derse girmiyorlardı. Cuma günleri tatil olması nedeniyle münazaralar ve fetvalar için ayrılmıştı. Dersler hafta boyunca öğleden önce başlar, öğle, ikindi ve yatsı namazlarından sonra da devam

²⁸⁵ Dündar, **a.g.t.**, s.55.

²⁸⁶ Güray Kırpık, **a.g.m.** 2008, s.697

²⁸⁷ Ahmet Beken **a.g.m.** 2016, s.328

²⁸⁸ Aysun Gökmen, “**Eğitim ve Bilim Tarihinde Nizamiye Medreselerinin Yeri ve Önemi**”, (Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2018), s.32.

ederdi. Salı ve cuma günleri öğleden sonra ise dersleri kötü durumda olan öğrencilere ek ders veriliyordu.²⁸⁹

Medreselerde sadece müderrislerde tecrübeli eğitimini iyi almış kişiler tercih edilmiyordu. Bunun yanında öğrencilerde medreselere alınırken belli bir bilgi birikimine sahip olması şartı aranırdı. Örneğin Müstansırıyye medresesinde fıkıh dersi öğrenmek isteyen buraya alınması için fukahâ arasından seçilmekteydi. Bu öğrencilere “fakih” denilirdi. Bu öğrencilerden biri dönemin en önemli mûsiki nazariyatçısı, bestekâr ve icracılarından biri olan Safiyüddin el-Urmevî el-Muğannî (ö. 693/1294)’dir. el-Urmevî Müstansır-Billâh zamanında (h.623-640/m.1226-1242) daha çocuk sayılabilecek bir yaşta Şâfiî fikhî tahsil etmek üzere Bağdat’a gelmiş ve burada Şâfiî fikhına yönelik dersler veren bir müderristen Şâfiî fikhî okumuştur. Urmevî, Şâfiî fikhî dışında inşa sanatı, şiir, edebiyat, Arapça, târih, hilâf ilmi, mûsikî ve hüsn-i hat gibi daha birçok alanda ve özellikle de hat ve müzik konusunda devrinin önde gelen âlimlerinden biri olmuştur. Bu alim Halife Müstansır-Billah döneminde bir süre medresenin kütüphanesinde de görev almıştır.²⁹⁰

Medreselerdeki öğrenci sayısı ders veren hocanın tanınmışlığına göre değişiklik gösterebiliyordu. Bir hocanın öğrencilerinin sayısı artıkça tanınmışlığı da artıyordu. Hoca yürüdüğünde öğrencileri de yanında yürürlerdi. Eğer hoca binitli durumdaysa öğrenciler çevresinden yaya olarak gelirlerdi. Böyle tanınmış bir hocadan ders alan öğrenciler okuttuğu kitabın üzerine müderris tarafından özel bir işaret olarak gördüğü dersi ispat etmiş olurlardı.²⁹¹ *Büyük filozof Farabi'nin on binlerce öğrencisi vardı. Bazen öğrencilerin öğrencileri de derslere devam ediyordu. Örneğin ünlü tabip Ebubekir Razi, ders vermek için oturduğu zaman çevresinde önce kendi öğrencileri, onların çevresinde de öğrencilerinin öğrencileri, onların çevresinde de üçüncü derecede olan öğrenciler yerlerini alırlardı. Biri bir şey soracak olsa önce ona yakın olandan, eğer cevap veremezse daha yükseğinden sorardı. Bunlar da meseleyi çözemezlerse Ebubekir Razi müdahalede bulunur ve çözerdi. Büyük İslam alim ve filozoflarının üstatlarından sayılan Fahreddin Razi evinden çıkıp medreseye ders vermeye giderken her zaman bineğinin çevresinde üç yüzden fazla öğrenci yürürdü. Şirazi, Farabi, Razi, İbn Hatib,*

²⁸⁹ Makdisi, **a.g.e.**, s. 155; Talas, **a.g.e.**, s. 51.

²⁹⁰ Ahmet Beken, **a.g.m.** 2016, s. 319

²⁹¹ Muhammed B. İshak En-Nedim, **El- Fihrist**, Ramazan Şeşen (Çev.), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2009, s.299.

*İbn Sina ve Gazali, İslam aleminde en fazla öğrencisi olan büyük üstat müderrisler idiler. Eğitim ve öğretim, ırk, dil ve din farkı gözetmeksizin her çeşit insana açıktı.*²⁹²

Öğrenciler hem dürüst hem de dikkatli katılım gösteren kişiler olmalıydılar aksi takdirde medresenin onlara verdiği bursu hak etmemiş olurlardı. Hatalı davranış sergilemek dışında, ders süresi içinde başka bir öğrenci ile konuşup Kur’ân ezberini ihmal etmek veya söylenenleri dinlememek hakareti hak etmek demektir. Bu kişi hem görevini ihmal etmiş hem de arkadaşını görevini yerine getirmekten alıkoymuş oluyordu. Medreselerde öğrencilere hem yaşama alanı hem de harçlık veya burs sunulması oldukça avantajlı bir durumdu. Nizamiye medreselerinden önce bu durumun var olup olmadığı kesin olarak bilinmese de “medreselerde öğrencilere harçlık yani tullab ve medresede ders verenlere haftalık ücret verilmesine yönelik uygulama muhtemelen Nizamülmülk tarafından başlatılmış olabilir.”²⁹³ Medreselerde öğrencilerin öncelikli olarak ilme ve derse eğilmeleri prensibiyle eğitim verilmiştir. Öğrencilerin ders esnasında başka türlü hususlarla ilgilenmeleri hoş karşılanmazdı. Bu konuda müderris İbn Sekire (Abdolvahhab b. Ali (ö.607/1210) her zaman örnek verilen bir kişi olmuştur. Dersi esnasında öğrencilerinin dikkatlerinin ders içeriğinde olmasına titizlikle önem vermiş ve onların boş sohbetler etmelerine, başkalarının gıyabında konuşmalarına, faydasız gündemlerle ders saatini işgal etmelerine asla izin vermemiştir. Diğer yönden öğrencilerine çok saygı duymuş öyle ki kendisi sınıfa girdiğinde ayağa kalkmalarını istemediği gibi öğrenciler söz aldıklarında da ayağa kalkmalarını istememiştir. Medrese düzeninde müderris sınıfa girdiğinde ve öğrenci söz aldığı anda ayağa kalkmasının bir gelenek olduğu anlaşılmaktadır. Ünlü bir müderris olan Semani ise öğrencilerin dikkatlerini derste tutma üzerine ele aldığı “*Edebu'l-İmlâ ve'l-İstimlâ*” isimli kitabında hadis gibi ağır ders içeriklerinden sonra eğlenceli anekdotlar anlatılması, ağır yazmalardan sonra şiirler okunması gibi tavsiyeler vermiştir. Kitabın genel içeriğinde medrese dersinin güzel geçmesi, ilgi çekici ve eğlenceli olması gerektiği vurgulanmaktadır.²⁹⁴

Devletin medreselerin kuruluşunu desteklemiştir. Fakat bunun yanında zaman zaman müderrislerin ders işleme yöntemlerine müdahale ettiği de olmuştur. Medreselerde okutulacak kitapları bazen halife ve halifenin emriyle vezir belirleyebilirdi. Bu duruma örnek olarak İbnü'l-Fuâtî'nin rivayetini verebiliriz. Bu rivayete göre Müstansırıyye medresesinin müderrisleri

²⁹² Zeydan, a.g.e, 2012, s.183

²⁹³ Kazıcı, a.g.e., s.77.

²⁹⁴ Gözütok, a.g.e., 2012, s.319-320.

halifenin belirlediği kitabı okutmakla ilgili kurala karşı gelmişlerdir. Bu durumu öğrenen halife ise bu müderrisleri çağırarak selef âlimlerinin kitaplarını okutmalarını söylemiştir. İbnü'l-Fuvatî bu olayı şöyle anlatmıştır; *“Müstansırıyye Medresesi hocaları vezirin huzuruna getirildiler. Vezir derslerde kendi kitaplarından bahsetmemelerini ve öğrencilerden bu kitapları çalışmalarını istememelerini söyledi. Bunun yerine, müderrisler saygı ifadesi olarak meşâyih'in [Ehl-i-Sünnet fıkıh ekollerinin kurucuları ve onların takipçileri ve temsilcileri olan önde gelen âlimler] görüşlerine yer vermeleri gerektiği kendilerine söylendi. Bunun üzerine Hanbelîlerin müderrisi Cemâlüddin Abdurrahman el-Cevzî buna itaat edeceğini söyledi. Daha sonra ise Mâlikîlerin müderrisi Sirâcüddin Abdullah eş-Şermasahi ise; “dostlarımızın buna bir itirazı yoktur. Diğer konulardaki anlaşmazlıkları da ben kendim hallederim” şeklinde karşılık vermiştir. Şâfiîlerin müderrisi Şihâbüddin ez-Zencânî ve Hanefîlerin müderrisi Abdurrahman İbn el-Lameğânî ise; “Hiç şüphesiz ki zikrettiğiniz meşâyih insansa biz de insanız!” şeklinde cevap vermişlerdir. Görüşme sona erdikten sonra Halife, kendilerini ders konusunda meşâyihle sınırlamalarını ve müderrislerin de onlara saygı duymalarını emretti. Müderrisler de [her ne kadar konuşmalarından gizli bir tepki ve karşı çıkma anlaşılıyorsa da] buna kulak verip itaat edeceklerini söylediler.”* Burada meşâyih sözüyle vurgulanmak istenen Ehl-i Sünnet'in dört fikhî mezhebinin kurucuları ve daha sonra gelip bu mezhepleri en yüksek seviyede temsil eden ve sistemleştiren ve kendi devirlerinde bu mezhep adlarıyla anılan âlimler olsa gerektir. Ayrıca buna ilaveten hadis, tefsir ve kelâm gibi diğer dinî ilimlerde dönemin önde gelen âlimleri ve onların yazdıkları eserlerin de kastedildiği söylenebilir. Sonuç olarak müderrisler istedikleri her kitabı okutamamışlardır diyebiliriz.²⁹⁵

Müderrisler-öğrenci ilişkisi içinde en çok, müderrisin öğrenciye tüm ilmi birikimini aktarabilmesine odaklanılmıştır. Öğrencinin en iyi ilmi donanımı alması için de müderrislerin alanıyla ilgili en yetkin kişiler arasından seçilmeleri ön görülmüştür. Mustansırıyye Medresesi bünyesinde eğitimi yapılan ilimlerde gerek hocalar ve gerekse talebeler açısından belli bir uzmanlığın şart koşulması burada yapılan eğitiminin niteliğini göstermesi açısından önemlidir. Bu durum “medresenin eğitim anlayışının merkezinde her biri kendi alanında belli bir yeterliğe ve donanıma sahip bireylerin yetiştirilmesinin yer aldığı” göstermektedir. Mustansırıyye Medresesi'nin eğitim-öğretim faaliyetlerinin yanı sıra Ehl-i Sünnet mezhepleri arasında zaman zaman vuku bulan sert tartışmalara hatta çarpışmalara engel olmak ve Sünnî mezhepler arasındaki dayanışma ve birlik ruhunu güçlendirme hedefini gerçekleştirmek gibi bir amacı

²⁹⁵ Ahmet Beken, **a.g.t.** s.168-170.

üstlendiği de söylenebilir. Dolayısıyla diğer eğitim kurumlarında olduğu gibi “Müstansırıyye Medresesi’nde uygulanan eğitimin genel amaç ve hedeflerinden birisinin, bireyleri heretik düşüncelerden uzak tutarak toplumsal kutuplaşmaların önüne geçmek böylece onların toplumun kültürel kodlarıyla uyumunu sağlamak” olduğu iddia edilebilir.²⁹⁶

Müderis talebe ilişkilerinde müderisin talebenin anlama düzeyine göre konuşması dersi anlatırken anlaşılır bir dil kullanması, öğrencinin dersle ilgilenmesini sağlaması, kendisinin ve yardımcısının derste kesinlikle öğrenciye kötü davranmaması gibi dikkat etmesi gereken konular vardır.²⁹⁷ Talebelerin, istediği hocadan ders alma gibi bir seçme hakları da vardı. Bunun yanında müderis son sınıfta bulunan talebeler arasından ihtisas öğrencileri seçip yakınına oturturdu.²⁹⁸ Bu müderis talebe ilişkilerine Nizamiye medresesi bir değişiklik getirmemiştir. Fakat öğrencilerle ilgili bir yenilik yapmışlardır. Talebelerinin her türlü ihtiyacını karşılamak için burs vermeye başlamışlardır. Bu bursun miktarını müderisler öğrencinin hakkını yemeden belirlemiştir. Vakıflara bağlı burs verme işi ile öğrencinin tüm ihtiyacı karşılamıştır.²⁹⁹

Nizamiye ve Müstansırıyye medresesinin ortak özellikleri olduğu gibi bu iki medreseyi birbirinden ayıran özellikleri de vardı. Öğrenci sayıları açısından iki medrese arasında ayrım yapılabilmektedir. Nizamiye medresesinde öğrencilerin sayısı ile ilgili herhangi bir sınır yoktu. Şafii olan her öğrenci medreseye kabul ediliyordu. Müstansırıyye medresesinde ise öğrencilerin toplam sayısı 308’i geçemiyordu. Bunlardan 62’si öğretilen dört mezhepten her biri için, 10’u Kur’ân, 30’u hadis ve 10’u tıp içindi. Nizamiyedeki öğrencilerin maaşlarıyla ilgili bir bilgi yoktur. Müstansırıyye medresesindeki öğrenciler ise hem ücretsiz oturup beslenip hem de bir altın dinar aylık maaşları vardı. Bu iki kurumun hocalarıyla ilgili ise Nizamiye medresesinde her hocanın bir veya iki yardımcısı vardı. Fakat Müstansırıyye de her hocanın dört tane yardımcısı vardı. Nizamiye medresesinde dini ilimler, aritmetik ve edebiyat gibi konuları öğrenirken Müstansırıyye de bunlarla beraber geometri, tıp, sağlık bilgisi, eczacılık ve tabii ilimleri de öğretiliyordu.³⁰⁰ Müstansırıyye Medresesini, diğer medreselerden ayıran en önemli özellik dört Sünni mezhebin fıkıh anlayışına göre eğitim veren bir medrese olmasıdır.³⁰¹ Nizamiye ve Müstansırıyye medreselerinin bir diğer farkı da şudur; Nizamiye Medresesinde

²⁹⁶ Mücahit Yılmaz, **a.g.m.** 2018, s.234.

²⁹⁷ Nebi Bozkurt, “Müderis”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2020, Cilt No. 31, s.466.

²⁹⁸ Makdisi, **a.g.e.**, 2018, s.154.

²⁹⁹ Güray Kırpık, **a.g.m.**, 2008, s.696

³⁰⁰ Talas, **a.g.e.**, 2000, s.71-72.

³⁰¹ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2011, s.331-332.

dini ilimler, (fıkıh, fıkıh usûlü, fûrû, ferâiz, hadis, kelâm, Kur'ân ve Kur'ân kıratı ile tefsir) aritmetik, dil ve edebiyat öğretilirken, Müstansırıyye medresesinde bu ilimleri öğretmekle beraber geometri, tıp, sağlık bilgisi, eczacılık ve tabii ilimleri de öğretiliyordu.³⁰²

Sonuç olarak medreselerde bilginin işlenme süreci oldukça kurumsaldır. Ders içeriklerinden dersi verecek kişiye müderrisin tutum ve tavrından talebenin durumuna kadar her şey bir plan ve yapılanma dahilindedir. Günümüz üniversite yapılarında olduğu gibi sistemli çalışan bilgi süreçleri mevcuttur. Bilgiler sistemli biçimde kayıt altına alınırken talebelere de sistemli biçimde öğretilmektedir. Medrese öncesi kurumlara göre artık eğitim içeriği ve şekli belirlenmiş şemalar üzerinden düzenli yapılmaktadır. Kurumsal bilgi, her zaman niteliği ve sınırları belirli olması bakımından yüksek kalite taşır. Bu bağlamda medreselerin bilgi aktaran kurumlar olarak insan tarihindeki rolleri oldukça büyüktür.

4.3 İlim Halkaları Müderrisler, Nitelikleri Toplumsal Konum ve Önemleri

Müderris kelimesi sözlükte “okumak, anlamak, bir metni öğrenmek için tekrar etmek” anlamındaki ders kökünün “tef ‘il” kalıbından türemiştir. Bu kelime Nizamülmülk’ün Nizamiye medresesini kurup oradaki öğretmene bu görevi vermesiyle resmiyet kazanmıştır. Ancak İslâm tarihinde bu terimin ortaya çıkışının medrese ile alakalı olup olmadığı tartışma konusudur. Müderrislik ilk dönem İslâm kurumalarında “muallim” ve “üstat” gibi sıfatlarla, ancak sonrasında 5. (11.) asırdan itibaren müderris olarak adlandırıldığı gibi yalnızca fıkıh dersi verenler için müderris ifadesinin; Kur'ân, hadis, nahiv ve tasavvuf gibi ilimlerde eğitim verenler için “şeyh” ifadesinin kullanıldığına dair görüşler mevcuttur.³⁰³

Müderrisler toplum ve İslâm medeniyeti için çok önemli kişilerdir. Müderrislerin medreselerde birden fazla görevi vardır. Çalışmanın bu kısmında medresenin kadrosu, müderrislerin görevleri ve toplumsal konumları ele alınan üç medrese üzerinden örneklerle incelenmiştir.

Kurumun büyüklüğüne ve okutulan derslere göre Medrese görevlilerinin sayısı değişiyordu.³⁰⁴ Medreselerdeki çalışan kadro, idare, tedris ve hizmet olmak üzere üç gruba ayrılıyordu. Bir müderris ve muîdden meydana gelen kadroya “Tedris” denilirdi. İdarede ise mütevellî ve ona bağlı kâtip, câbî (medreseye ait vakıf gelirlerini toplayan), câbî kâtibi, mutemed ve noktacı gibi

³⁰² Guy, a.g.e. s.297.

³⁰³ Bozkurt, “Müderris”, s.465-466.

³⁰⁴ Bozkurt, “Medrese”, s.326.

Çalışanlar vardı. Hâfız-ı kutûb (kütüphaneci), bevvâb (kapıcı), ferrâş (temizlikçi), gibi çalışanlar ise hizmetli kadrosunu oluşturuyordu. Medrese eğitime yeni başlamış öğrencilere Mübtedi; orta seviyedeki öğrencilere Mülâzım, ileri seviyedeki öğrencilere ise Fakih adı verilmekteydi.³⁰⁵

Medresenin kütüphane kadrosunda; hâzin, müşrif, mütercim, münâvil ve mücellidler, gibi görevliler bulunmaktaydı. Kütüphanenin denetim ve yönetim işiyle uğraşan görevlisine müşrif (müdür) denirdi. Yeni yazılan kitapları kütüphaneye koymak, kitapların yıpranmamasını sağlamak, yıprananları tamir etmek ve ödünç kitap verme gibi işlerden sorumlu kişiye hazin denirdi. Kütüphanedeki tüm görevliler hazinin sorumluluğunda bulunuyordu. Hazin müderrise karşı sorumluydu. Yani hazin kadrosu müşrif kadrosunun bir üstüydü. Kitaplar üzerinde düzeltme yapan görevli musahhih diye adlandırılırdı. Yazma eserlerde yazılan nüshaları karşılaştıran muarız veya mukabil, kitap tercüme işiyle uğraşan mütercim, kitap çoğaltmak işiyle uğraşan müstensih, kitapların cilt bakımlarıyla uğraşan Mücellidler ve öğrencilere kitap bulmakta yardım eden münaviller bulunuyordu.³⁰⁶

Müderrisin medresenin kütüphanesi ile ilgili görevi; Kütüphanedeki kitaplara daha kolay erişmek için kitaplarla ilgili fihrist hazırlamaktı. Bunun yanında bir de kütüphane ile ilgili bakım düzenleme yenileme işleyişi kontrol etme gibi konularda kütüphane müdürüne talimat vermektir. Müdür müderrise karşı sorumluydu. Abdülaziz b. Ali İbni Ebî Saîd el-Harezmi (v. 568'den sonra) Ebu Hanife medresesinin kütüphanesinde hazin olarak görev yapıyordu. Kütüphane alışanlarının ücretleriyle ilgili herhangi bir belge bulunmamaktadır.³⁰⁷ Fakat Müstansırıyye medresesinin kütüphanesinde çalışan görevlilerin ücreti vakfiyede belirtildiğine göre; hâzinine her gün 10 rıtl ekmek, 5 rıtl et ve her ay 10 dinâr para, Müşrif'e her gün 4 rıtl ekmek, 4 kepçe pişmiş yemek ve her ay 2 dinar para veriliyordu.³⁰⁸

Medreselerin temizlik işleriyle ilgilenen görevliye Ferrâş denilirdi. Medrese kapısında duran kişilere bevvâb denilirdi. Noktacı ise medresedeki müderrislerin, muîdlerin ve öğrencilerin

³⁰⁵ şerife Özkan, "Medrese Tabirinin İlk Defa Ortaya Çıkışı, Selçuklular Zamanında Medreselerin Kuruluş Sebepleri ve Medrese Eğitimi", (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2007), 80.

³⁰⁶ elebi, a.g.e., 1983, s.152-263.

³⁰⁷ Dünder a.g.t. s.58-60.

³⁰⁸ Ahmet Beken, a.g.t. s.154-156

derse gelip gelmediğini kontrol ederdi. Devamsızlık yapanları vakıf sorumlusu mütevellîye bildirirdi.³⁰⁹

Muîd sözcüğü “tekrarlayan” anlamına gelir. Muîd medreselerde öğretmenin verdiği dersi öğrencilere tekrar eden kişidir. Muîdlik görevi iâde terimiyle ifade edilirdi. Müdler derslerde müderrise yardım ederlerdi. Muîdlik görevini günümüz staj eğitimi gibi değerlendirebiliriz. Muîd ders zamanında hocanın yanında oturup ders bittikten sonra öğrencilere dersi tekrar anlatırdı. Öğrenciler muîd sayesinde derslerini tekrar ederek unutmuyorlardı. Müdler mezun olan başarılı öğrenciler arasından seçilirdi. Bazen de ders kürsüsü olmayan alimler arasından seçilirdi. Tecrübeli ve mezun olmayan öğrencilerin bu göreve getirilmesi saygısızlık sayılırdı. Medreselerde hocaların bir veya iki muîdi olurdu. Müstansırıyye medresesinde ise dört mezhep için dört Muîd yer alırdı. Bu muîdlerin ücretleri ise zamana göre değişiklik gösterirdi. Muîdlerin maaşları yanında günlük yiyecek ihtiyaçları da karşılanmaktaydı.³¹⁰ Hüsamüddîn el-Ferğânî en-Nu'mânî (v. 782/1380), Ebû Hanîfe medresesinde Muîd olarak görev yapmıştır. Ebû İshâk eş-Şîrâzî, hocası Ebû Tîb Tâhir et-Taberî 'den on küsur yıl ilim tahsil ettikten sonra, kendisine mescidindeki halkasında ders verme izni verdiğini ve kendi ders halkasına muîd olarak atadığını zikreder.³¹¹

Medreselerde öğretim kadrolarından biri de “Müfid” kadrosudur. Müfidin görevi Muîd ile benzerlik gösterirdi. Müfid tıpkı Muîd gibi öğrencilere ders konusunda yardımcı olurdu. Müfid ihtisasını tamamlamış öğrenciler arasından seçilirdi. Müfidin muîdden farkı kadrolu olarak bu işi yürütmesiydi. Sözlükte “servet ve ilim elde etmek, bunlardan başkalarını faydalandırmak” anlamındaki ifade mastarından türeyen Müfid kelimesi terim olarak hadisleri senetleriyle nakleden, bunların metinlerini ezbere bilen ve senetlerde adı geçen râvîlerin güvenilir olup olmadığı konusunda görüşleri bulunan kimseyi ifade eder. Bu kadro vakıf belgelerinde şart koşulan bir kadroydu.³¹²

Medreselerin öğretmen kadrosunda ise hadisleri yazdırarak (imlâ) anlatan hocalar, hadis dersi veren Şeyhü'l Hadis, Fıkıh dersi veren hocalar, dil bilgisi (Nahvî) ve edebiyat dersi veren hocalar, Şiir okuyucuları (münşid), Kur'ân okuyucusu (Kâriü'l-aşr) ve geçmiş din büyüklerinin

³⁰⁹ Şerife Özkan, **a.g.t.**, s.84.

³¹⁰ Ziya Kazıcı, **a.g.e.**, 1991, s.385; Sâmî es-Sakkâr, “Muîd”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2020, Cilt No. 31, s.86-87.

³¹¹ Dündar, **a.g.t.**, s.114.

³¹² Makdisi, **a.g.e.** 2012, s.286; M. Yaşar Kandemir, “Müfid”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2020, Cilt No. 31, s.500.

hayatlarını anlatan hikayeciler (Kâss) gibi öğreticiler kadroya dahildi.³¹³ Derslerdeki bu öğretmenler muîd, müfîd ve talebeler tarafından izlenirdi. Eğitmek konusunda eksik görülen öğretmenlerin dersi bırakılabılırdi. Öğretmenler birden fazla medresede yerine naib bırakarak ders verebiliirdi.³¹⁴ Sözlükte “birini temsil etmek, birine vekâlet etmek” anlamındaki nevb (niyâbe) masdarından türeyen nâib (çoğulu nüvvâb), “bir makamın sorumluluğunu asıl sahibi yerine geçici bir zaman için yüklenen kimse” demektir. Yani medreselerde müderrisin yerine ders anlatan kişilere naib denirdi. Örneğin Gazzâlî, Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrisliğini bırakıp Suriye’ye gidince yerine kardeşi Ahmed el-Gazzâlî bakmıştır. İbn Teymiyye, özellikle ulemâ arasından bazı kişileri, yüksek maaşlı kadroları ellerinde tutup görevi az bir ücretle nâiblere yaptırdıklarını söyleyerek eleştirir.³¹⁵

Medreselerdeki müderrislerin görevi ise medreselerdeki öğrencilere ders programı ve müfredata göre ders anlatmaktı. Müderrisler derse erken gelmeli gecikmemeliydi. Derslerine başlarken Kur’ân okuyarak ve vakıf kurucusuna dua ederek başlamalıydı. Müderrisler tatil günleri hariç haftanın her günü ders vermelidir.³¹⁶ Müderrisler derste öğrencilerin söz hakkı alıp sorduğu sorulara cevap vermekle yükümlüydü. Müderris ders sonunda "konu anlaşıldı mı" sorusunu mutlaka sorardı. Anlaşılmayan bir konu olursa müderris tekrar anlatırdı. Dersin sonunda 'kalkın' denilir, ayağa kalkıldıktan sonra, hoca tarafından okunan kısa bir dua ile ders bitirilirdi.³¹⁷

Medreselerde çalışan müderrislerin birden fazla görevi bulunmaktaydı. Bu duruma örnek olarak Ziyâüddin Ahmed et-Türkistânî Ebu Hanife medresesinde çalışırken aynı zamanda Câmîü’l-Kasr’daki hadis halkasında da görev yapmaktaydı. Bu sebeple kendisi yerine bir naib atamıştı. Türkistani’nin olmadığı zamanlarda onun yerine derslere giriyordu. Ebü’l-Ferec Abdurrahman b. Şucâ isimli bu naib ders veriyordu. Başka bir örneğe göre; Nûru’l-Hüdâ ez-Zeynebî Ebû Hanîfe medresesinde tedris ve vakıfların nazırlığı görevinde çalışıyordu. Bu görevinin yanında Bağdat Hanefîlerinin reisliğini ve elçiliğini yaptığına dair rivayetler de vardır. Yani Ebû Hanife

³¹³ Makdisi, a.g.e. 2012, s.311.

³¹⁴ Gözütok, a.g.e.,2012, s.344.

³¹⁵ Casim avcı, “Naib”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2006, Cilt No.32, s.311.

³¹⁶ Makdisi, a.g.e. 2012, s.155-156.

³¹⁷ Gözütok, a.g.e.,2012, s.319.

medresesindeki müderrisler eğitim öğretim ile ilgili görevlerinin yanında devletlerarası görevlerde üstlenmişlerdir. Bu duruma göre müderrisler toplum hayatıyla iç içe olmuşlardır.³¹⁸

Medrese bünyesinde bulunan mescitlerde vaaz veren vaizler bulunurdu. Bu vâizler Nizamiye medresesinin öğretim kadrosundan sayılırdı. Bu vâizler Nizamiye medresesinin müderrisi olduğu gibi bazen de müstakil olarak atanmışlardır. Müderrislik dışında vaiz görevi yapan kişilere örnek olarak ünlü Sufi Sühreverdî (ö. 631-632/1234)'nin babası Ebû Cafer'i verebiliriz. Bu kişi Nizamiye medresesinde müderrislik yaparken Kasr Camii'nde vâizlik görevi de yapmıştır.³¹⁹

Medreselerde öğrenim gören talebeler ise iki türdür. Meslek edinmek amacıyla medreseye gelen talebeler ve sadece dini amaçlarla medreseye gelen talebeler şeklinde bir ayrım vardır. Yani medreselerde herkese açık bir öğretim vardır. Buna rağmen genel olarak medresede herhangi bir karışıklık veya medresenin kurallarını ihmal etme gibi bir durum olmamıştır.³²⁰

Ünlü müderrislerin derslerine talebelerin yanı sıra bilgi ve görgüsünü artırmak isteyen vezirler, emirler, din bilginleri gibi kişiler de katılabilirdi.³²¹ Talebeye Araplarda tilmiz ve Tâlib, Selçuklularda fakih ve mülazım denilmiştir. Talebe medrese öğretimi içinde asli unsurdur.³²² Medreselerde talebeler için öğrenmek ve müderrisler için de öğretmek görevinde bir özgürlük söz konusudur. Makdisi bu özgürlüğün genel olarak İslâm eğitim sisteminin ve özel olarak da medresenin çok temel bir özelliği olduğunu söyler: “Eğitim sisteminin temel karakteri özgürlüktü; hocanın ve öğrencinin özgürlüğü idi.” Öğrencilerin müderrislerini seçme müderrislerin müfredat belirleme gibi hakları vardı.³²³

Öğrencilerin hocanın etrafında halka şeklinde oturarak ders yapmaları “ders halkası” tabirini ifade eder. Ders halkası mekanın büyüklüğü sebebiyle öğrencileri bir yerde toplayarak dikkatlerinin dağılmasını engellerdi. Alimler bu geleneği Hz. Peygamberden alarak günümüze kadar sürdürmüşlerdir. Ders halkalarında belirli bir düzen vardı. Ders halkasının baş tarafında

³¹⁸ Dündar, **a.g.t.** s.56

³¹⁹ Beken, **a.g.m.**,2016., s.70-71.

³²⁰ Jonathan P. Berkey, **Orta Çağ Kahire'sinde Bilginin İntikali: İslâmi Eğitimin Sosyal Tarihi**, İsmail Eriş (Çev.), Klasik Yayınları, İstanbul, 2015, s.116-118.

³²¹ M. Faruk Bayraktar, **İslâm Eğitiminde Öğretmen-Öğrenci münasebetleri**, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s.233.

³²² Ziya Kazıcı, **a.g.e.** 1999, s.268.

³²³ George Makdisi, **İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim**, Hasan Tuncay Başoğlu (Çev.), 1. bs., Klasik Yayınları, İstanbul 2007, s.283-284.

hocanın hemen her iki yanında en tecrübeli iki öğrenci otururdu. En yeni öğrenci hocanın tam karşısında otururdu. Derslerde başarı gösteren öğrenci, hocaya doğru sıra atlayarak oturur, nihâyetinde dersteki başarısı arttıkça ders halkasındaki yeri değişir ve hocasının yanında oturuncaya kadar kademe kademe ilerlerdi. Alimlerin birden fazla ders halkası olabiliirdi. Bunun yanında ulemanın bir konuyla ilgili fetva vermeye yönelik ders halkası da olurdu.³²⁴

Ders halkalarında dersler ezber kavrama ve tekrar gibi metotlarla öğretilirdi. Bunların yanında müzakere yapılarak da öğretim olurdu. Bazı İslâm alimleri, öğrencilerin dersten çıktıktan sonra öğrendiklerini birbirleriyle müzakere etmelerini ve birbirlerini imtihan etmelerini tavsiye ederlerdi. Öğrenilen bilgilerin unutulmasını engellemek için, ders halkalarında müzakere yapıldı.³²⁵ İmam Radiyyüddin el-Kazvî'nin dersi ile ilgili olarak: *İmam Radiyyüddin el-Kazvî'nin Minbere çıktı. Hafızlar, ön tarafta kendileri için hazırlanmış kürsülerde okumaya başladılar. Dinleyicileri şevk ve gayrete getirdiler. Çok hoş makamlarla insanı coşturan nağmelerle okudular. Sonra imam Sükûn ve vakarla bir konuşma yaptı. Tefsir, hadis ve şerhi gibi birçok ilim dalından bahsetti. Sonra her taraftan kendisine sorular yağdı. Hepsine doğrucu cevaplar verdi. Hiçbirinde yetersiz kalmadı. Sonra yazılı sorular iletili. Hepsini elinde biriktirip teker teker cevapladı. Minberden indiğinde akşam olmuştu. Cemaat dağıldı. Vakur yumuşak ve ağırbaşlı bir ilim ve öğüt meclisiydi. Çok bereketli geçmişti. Yumuşak kalpliler gözyaşlarını saklamadılar. Özellikle vaazın sonunda konuşmasının tesiri gönülleri coşturdu. Gözlerden yaşlar döküldü. Şafilerin başkanı herkesin hayran ve hasretli bakışları altında büyük bir kalabalıkla Nizamiye medresesine girdi. Cemaatin seviyesine göre çeşitli ilim konularına temas etti. Şafilerin başkanı değişik meziyetleri ile ünlü ileri gelen alimlerin hepsinin başı Sadreddin el-Hocendi idi.*³²⁶

Me'mûn'un Hüseyin b. Dahhâk'ı Meclisinden Çıkarması: *Abdullah b. Muhammed Fârisî bize Sümâme b. Eşres'ten naklederek şöyle dedi: Me'mûn Horasan dönüşünde Bağdat'a girdiğinde edebiyatçılardan bir grubun kendisi ile toplanıp sohbet ve istişarede bulunmalarını emretmişti. Kendisine ismi verilen gruptan bazıları Hüseyin b. Dahhâk ki o hal edilen Muhammed Emin'in arkadaşlarındandı. Me'mûn onların ismini Hüseyin'in ismine gelinceye kadar okudu. Sonra dedi ki: bu hal edilen zât hakkında şöyle diyen kişi değil mi? (Kâminden) İhtiyaçlarımızı*

³²⁴ Gözütok, a.g.e., 2012, s.322.

³²⁵ Makdîsi, a.g.e., 2012, s.168-169.

³²⁶ İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, İsmail Güler (Çev.), Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s.160-161

*karşlamak için aramızda kalsaydın da senin yerine başkası telef olsaydı! Senden önce gelen kişilerin önüne layıkıyla geçtin ancak şurası gerçek ki senden sonra Halefi arar olacağız.*³²⁷

Ebu Hanife medresesinin müderrisleri Hanefi mezhebine mensup kişiler arasından seçilirdi. Bu yüzden, müderris kadrolarına atamalarda mezhep önemli bir kriterdi. Ebû Hanife medresesinin müderrisleri genellikle Bağdat dışından gelirlerdi. Bunların arasında Lamğânî Vâsîtî Türkistani Siğnâki gibi aileler vardı. Dikkat çekici hususlardan bir tanesi de aynı aileye mensup birden çok müderrisin burada görev yapmış olmasıdır. Bu medresede fıkıh ilminin yanında muhtelif ilimlerde tecrübeli kişiler de vardı. Ebu Hanife medresesinin müderrislerinin hayat hikayeleri şöyledir;³²⁸

İlyas ed-Deylemî (v. 461/1069): Tam adı Ebû Tâhir İlyas b. Nasır b. İbrahim ed-Deylemî 'dir. Bu alim yeteneği ve başarılarıyla dini ilimlerde tecrübeli bir alim olmuştur. Bağdat'ta Mansur Camiinde bir ders halkası vardı. Daha sonra Ebu Hanife medresesi açıldığında bu medresenin ilk müderrisi olmuştur. Medreseye atanalı iki yıl olmuştu ki (h.461/m.1069) yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.

Nûru'l-Hüdâ ez-Zeynebî (ö.420-512/1029-1118): Tam adı El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali b. el-Hasan b. Muhammed b. Abdulvahhab, Ebû Tâlib ez-Zeynebî 'dir. Nûru'l-Hüdâ ez-Zeynebî diye tanınan bu alim fıkıh alanında başarılı olmuştur. Zeynebî, (h.452-453/m.1060-1061) senesinde Nakîbü'n-Nükebâlığı'na getirilmiş. İbnü'l-Cevzî'nin ifade ettiğine göre Zeynebî, bu görevde birkaç ay kaldıktan sonra istifa etmiş, o vakit Kûfe'de bulunan kardeşi Tarrâd ez-Zeynebî'yi Bağdat'a çağırarak Tâlibîler'in nakipliğini üstlenmesini istemiştir. İbnü'l-Cevzî, Nûru'l-Hüdâ'nın bu görevden ayrılma sebebiyle ilgili oldukça ilginç bir olayı nakleder. Haşimîlerden cinayet işleyen bir şahıs, cezalandırılması maksadıyla kendisine getirilir. Zeynebî, buna benim kalbim dayanmaz, artık ne bunları duymak ne de görmek istiyorum diyerek görevinden istifa etmiştir. Zeynebî bu görevin dışında elçilik de yapmıştır. Yetiştirdiği talebeler Abdülkadir el-Kaşgari, kardeşinin oğlu Ali b. Tarrâd, Hibbetullah es-Sâin, Abdülmün'im b. Küleyb ve Ebü'l-Ferec b. Küleyb 'dir. İlyas ed-Deylemî 'nin vefatından sonra Ebu Hanife medresesinin müderrisi olmuştur. Bu görevinde uzunca bir süre kaldıktan sonra 512 (1118) yılında vefat etmiştir.

³²⁷ İbn Tayfur, *Kitâbu Bağdâd Me'mûn Dönemi*, Mustafa Hizmetli (Çev.), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2021, s. 95.

³²⁸ Dündar, *a.g.t.*, s.63-88.

Halef b. Ahmed eş-Şilhî (v. 515/1121): Tam adı, Halef b. Ahmed b. Abdullah Ebü'l-Kâsım ed-Darîr eş-Şilhî'dir. İlim tahsil etmek için Bağdat'a geldi ve Kâdı'l-Kudât Ebû Abdullah Muhammed b. Ali ed-Dâmeğânî ve diğerlerinden fıkıh okudu. Mezhep, usûl, hilaf ve kelam ilimlerinde yetkin bir kişi oldu. Şerîf Ebû Nasr ez-Zeynebî, Ebû Abdullah ed-Dâmeğânî, Ebi'l-Hüseynî'l-Mübarek İbn Ahmed es-Sayrafi'den hadis dinledi. Ebu Hanîfe medresesinde münazara halkası vardı. Bu medrese de hadis dersi okutmuştur. (h.515/m.1121) yılında vefat etmiştir.

Ebû Yûsuf el-Lamğânî (v. 536/1141): Tam adı, İsmail Ebû Yâkub b. Abdurrahman b. Abdüsselam b. el-Hasan b. Abdurrahman b. İbrahim b. Beşîr İbn Mengü, Ebû Yûsuf, el-Lamğânî'dir. Ebu Hanîfe medresesinde müderrislik yapmıştır. Birçok halkadan öğrenci mezun etmiştir. (h.536/m.1141) yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.

Ebû'l-Kâsım ez-Zeynebî (ö.477-543/1084-1148): Ebû Hanîfe'nin meşhur müderrislerinden olan Nûru'l-Hüdâ'nın oğludur. Fıkıh ve hadis ilimlerinde başarılı olmuştur. Ünlü alimlerden ders almıştır. Başarılı ağırbaşlı birisiydi. Fıkıhta, kendisine nispet edilen el-Câmiü'l-Kebir ve et-Tecrid'in şerhi el-Îzâh adlı üç ciltten oluşan eseri bulunmaktadır. Ebu Hanîfe medresesinde ders okutmuştur. (h.543/m.1148) yılında vefat etmiştir.

Zeynü'l-Eimme, el-Hanefî (v. 546/1151): Tam adı, Zeynü'l-Eimme, Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn, Ebû'l-Fadl ed-Darîr el-Hanefî'dir. Hanefî Mezhebi fakihlerindendir. Fıkıh ve hadiste ihtisas sahibi, bilgin birisiydi. Ebû'l-Fazl Ahmed b. Hayrûn, Ebû Tahir Ahmed el-Kercî, Ebû Tahir Ahmed İbni'l-Bâkıllânî, Ebâ Ali Ahmed el-Berdânî el-Hafız ve başkalarından hadis dinledi. Kâdı'l-Kudât Ebû'l-Kâsım ez-Zeynebî'nin naibi olarak Meşhed-i Ebû Hanîfe'nin tedrisine bir müddet vekâlet etti. (h.546/m.1151) yılında vefat etmiştir.

Ebû'l-Ğanâim el-Bâğdâdi (ö.479-557/1089-1162): (h.479/m.1086) yılında Bağdat'ta dünyaya geldi. Tam adı, Ebû'l-Ğanâim Şücâ' b. el-Hasan b. el-Fazl el-Bâğdadi'dir. Fıkıh, hadis, cedel ve münazara ilimlerinde başarılı olmuştur. Dil konusunda kendi ifade etmesi yönünde oldukça başarılıdır. Ebu Hanîfe medresesinde müderrislik yapmıştır. (h.557/m.1162) yılında vefat etmiştir.

İbnü'l-Keyyâl el-Vâsıtî (ö.540-605/1136-1208): Tam adı, İbnü'l-Keyyâl Ebû'l-Mehâsin Abdü'l-latîf b. Nasrullâh b. Ali b. Mansûr b. Ali b. el-Hüseyn el-Vâsıtî'dir. Döneminin hanefi

alimleri arasında önemli başarılar elde etmiştir. Bundan sonra 1198 yılında hil 'at giydirilerek Ebû Hanîfe'nin müderrisliğine atanmıştır. Daha sonra Ebû Hanîfe'nin vakıflarıyla Bağdat'taki diğer Hanefî medreselerinin vakıflarının nazırlığı kendisine verilmiştir. (h.605/m.1209) yılında vefat etmiştir.

Yûsuf el-Lamğânî (ö.518-606/1124-1209): Tam adı, Ebû Yakub Yûsuf b. İsmail b. Abdurrahman b. Abdüsselam el-Lamğânî'dir. Fıkıh ve Hadis sahalarında devrinin önde gelen âlimlerinden oldu. Zehebî kendisinden Bağdat şeyhi ve fakihi diye söz eder. Meşhed-i Ebû Hanîfe'de müderris naipliğini yapmıştır. (h.606/m.1209) yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.

Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Şücâ' (ö.539-609/1145-1213): Ebü'l-Ferec, henüz küçük yaşlarda, bir fıkıh âlimi olan babasından dersler almaya başladı. Daha sonra Bağdat'a başarılı bir alim olarak saygın bir yere sahip oldu. Ebû Hanîfe'de fıkıh dersleri okuttu, Hanefî Mezhebi üzere fetvalar verdi. Meşhed-i Ebû Hanîfe 'deki dersleri (h.600/m.1203) senesinin başlarında verdiği bilinmektedir. Ebü'l-Ferec ömrünün sonuna kadar Meşhed-i Ebû Hanîfe'de Ziyâuddîn Ahmed et-Türkistânî'nin naibi vasfıyla görev yapmıştır. Birçok talebe yetiştirdi. Münazara ilminde zamanının yetkin âlimleri arasındaydı. (h.609/m.1213) yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.

Bağdat Nizamiye medresesinin müderrisleri de toplumda siyasi sosyal hayat üzerinde etkili olmuşlardır. Medresede Şafii fıkhi öğretimi için resmi bir hoca hep bulunurdu. Vaaz, hadis, usul, edebiyat gibi dersleri anlatan hocaların, ders yükleri hafifti. Bunlar hemen hemen resmi kürsüsü olmayan kimselerdi.³²⁹

Nizamiye medresesinin kurucusu Nizamülmülk âlim, dindar, cömert, âdil, yumuşak huylu, suçluları bağışlayan ve az konuşan bir insandı. Nizamülmülk alimleri destekleyerek bilimin gelişmesini sağladı. Hadisçi değildi ama hadis konusunda da bilgiliydi. İmam'ül-Haremeyn Nizâmülmülk'ü; "Cömertlerin efendisi, dinin ve dünyanın destekçisi, ümmetin öncüsü, kalem ve kılıcın hizmetkârı" şeklinde anlatmıştır. Nizamülmülk Dini siyasi sosyal meseleleri çözmek ve verimli bir eğitim yapmak için Nizamiye medreselerini kurma kararı aldı. Ve Bağdat Nizamiye medresesini kurdu. Nizamülmülk medreseye müderris seçerken alimlerin bilgili güvenilir olmasına çok dikkat ederdi. Alimleri ilimden mahrum yerlere gönderirdi. Nizamülmülk ilmi münazaralar düzenlerdi. Bu kişiler arasından başarılı olanları medreseye müderris olarak atardı. Bir defasında İmam Gazâlî Bağdat'ta hasımlarıyla münazara etmişti.

³²⁹ Talas, a.g.e.2000, s.75.

Nizâmülmülk onu karşılamış ve birçok konuda onunla istişare etmişti. Sonra da İmam Gazâlî, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde derse başlamıştı Her müderris hâkim olduğu alanın dersini verirdi. Meselâ; Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde İlm'ül-Edeb dersini Ebu Zekeriya Tebrîzî (Divan-ı Hamse şârihi) öğretirdi. Nizâmiye medreseleri eğitim ve sosyal hizmetlerde o kadar başarılı oldu ki medrese dışındaki hocalar medrese hocalarına gıpta ile bakıyor ve müderris olmak için çaba sarf ediyordu. Nizâmülmülk medresede görev verdiği âlimleri uzaktan takip ediyor, haklarında rapor tutuyor ve ihtiyaçlarını tespit ediyordu.³³⁰

Bağdat Nizamiye medresesinin meşhur müderrisleri ise şunlardır:³³¹

Nasr İbnü's-Sabbâğ (ö. 477/1084): Ebû İshâk eş-Şîrâzî' nin Nizamiye medresesinin ilk dersini vermeyi reddetmesi üzerine İbnü's-Sabbâğ ders vermiştir. Bu sebeple Medresesi'nin ilk müderrisi sayılır. Şîrâzî' nin ölümünün ardından Nizâmiye Medresesi'nde bir yıl daha ders verdikten sonra gözlerinden rahatsızlanması üzerine görevinden azledilmiştir. Bu göreve tekrar dönmek için Nizâmülmülk'ün kendisi için ayrı bir medrese inşa edilmesi için emir vermesi üzerine Bağdat'a geri dönen İbnü's-Sabbâğ üç gün sonra (h.477/m.1084) yılında ölmüştür.

Ebu Sa'd el-Mütevellî Abdurrahman b. Me'mun b. Ali Neysaburi (ö.426-478/1034-1085): Bağdat Nizamiye medresesine 476/1083 tarihinde Ebu İshak Şirazi'nin yerine getirildi. Fakat bir süre sonra görevden atıldı. Daha sonra İbn Sabbâğ'ın yerine tayin edildi ve ölünceye kadar kürsüsünde kaldı. Şafii alimidir. Fıkıh ve hadis konusunda başarılıdır. Ebu Sehl el-Ebiverdi, Ebu Kasım el-Kuşeyri ve Abdulgafır el-Farisi gibi isimlerden hadis ve fıkıh öğrendi.

Ebû'l-Kâsım ed-Debûsî Ali b. Muzaffer b. Yezid b. Muh. b. Abdullah Alevi Hüseyini (ö.482/1089): İbn Sakati, onun bu devirdeki Şafiilerin imamı, Kur'ân'da, hadiste, fıkıhta, Arap lisanında ve usulde de en büyük alim olarak kabul edildiğini, söyler. Ebu Amr Kantari, Ebu Sehl Abiverdi ve Ebu Mesud Beceli gibi kişilerden ders almıştır. Ebu Sad Mütevellinin vefat etmesi üzerine ve bizzat Nizamülmülk'ün emri üzerine Nizamiye Medresesine müderris olarak atandı. Hayatının sonuna kadar medresedeki fıkıh kürsüsünde kaldı. Meşhur öğrencileri, İbn Anmâti ve Ebu Berakât İbn Sakati'dir.

³³⁰ Biçer, a.g.m. 2013, s.266-271.

³³¹ Talas, a.g.e.,2000, s.76-79.

Ebu Abdullah Hüseyin b. Muh. b. Hasan Taberî (ö.498/1104): Dubeysi, bu alimin Nizamülmülk'ün oğlu Fâhru'l-Mülk'ün emriyle 483/1090'da Nizamiye medresesine atandığını söyler.

Ebu Muh. Abdulvehhab b. Muh. b. Abdüdvehhab Fâmi Şirazi (ö.500/1106): Fıkıh hocalarının en ünlülerinden biri olan Şirazi'nin Bağdat'a gelişi resmi bir kabul gördü. Nizamiyye'deki ilk dersinde devletin yüksek memurları, kadıları, alimleri ve şehrin tanınmış kimseleri hazır bulundular. Şirazi doğum yeri olan. Şiraz'a dönünceye ve Nizamiye 'ye atandığı 483/1090 tarihinden 498/1104 tarihine kadar tedriste bulundu.

Keyâ Harası Ebu Hasan Ali b. Muh. İmâdüddin Taberi (ö.450-504/1058-1110): İlk olarak nizamiye medresesinde öğrenci oldu. Daha sonra müderris olarak atandı. Hadis konusunda tanınırdı. Sultan Barkiyârûk onu özel danışmanlık mertebesine yükseltti. İmam Ebu Tahir Selefi onun meşhur talebelerinden biridir.

Ebu Bekr Şâşi Muh. Ahmedb. Hüseyin b. Omar (ö.429-507/1037-1113): Hatib Bağdadi ve Ebu Ya'la Ferâ'dan hadis öğrendi İbn Sabbâg'dan ise fıkıhı öğrendi. Daha sonra Nizamiye medresesinde müderris oldu. Ebu Muammer Azaci, Ebu Hasan Ali Yezdi, Şahda el-Kâtibe ve Ebu Tahir Silefi O'nun meşhur öğrencileridir.

Ebu Said Yahya b. Ah b. Hasan Bezzâr, İbn el-Havlavânî (ö.450- 520/1058-1126): Ebu İshak Şirazi'den fıkıhı öğrendi. Ebu Cafer b. Müslim, Ebu Hasan b. Nâkur ve Ebu Hattâb b. Beşir'in yanında hadis öğrendi. Nizamiye medresesine hoca ve Bağdat muhtesibi olarak tayin edildi.

Mustansırıyye medresesinin Meşhur müderrisleri şunlardır: ³³²

Muhyiddin Ebû Abdullah b. Fadlân el-Bağdâdî (ö. 631/1233): Mezheb hilâf, usûl, mantık gibi ilimlerde başarılı olmuştur. Fıkıh eğitimi almıştır. Müstansırıyye medresesinin ilk müderrisidir. İbn fadlan Nizamiye medresesinde de ders vermiştir.

³³² Beken, a.g.t. s.157-159.

İbn Mukbil el-Vâsîfî et-Tahhan (ö. 639/1241-1242): Fıkıh, hadis hilaf ve mezhep dersleri almıştır. Bu konularda başarılı olmuştur. Başarısı sonucunda muîdlik görevine yapmıştır. İbn Fadlan'dan sonra Müstansiriyye medresesinin müderrislik görevine getirilmiştir. Daha sonra görevinden azledilmiştir.

Mahmûd ez-Zencânî (ö. 656/1258): Tefsir, hadis, mezhep, hilâf ve usûl gibi daha çok dinî ilimlerle ilgili dersler almış bu konularda başarılı olmuş. Nizamiye medresesinde müderris iken görevinden atılmıştır. Bunun üzerine Müstansiriyye medresesinde göreve başlamıştır.

Zülfikâr b. Muhammed b. Eşref b. Muhammed (ö. 685/1286-1287): Bağdat'ta farklı hocalardan dersler almıştır. Mustansiriyye Medresesi'ne gelmiş ve burada dersler vermiştir.

Abdullah b. Muhammed b. Hammâd b. Ali el-Vâsîfî el-Âkûlî (ö. 728/1327- 1328) Hadis dersleri dinlemiştir. Yaklaşık olarak kırk yıl gibi uzun bir süre Mustansiriyye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Âkûlî'nin Müstansiriyye'de Şâfiî fikhı dışında hadis dersleri de verdiği ileri sürülebilir.

Abdurrahman İbnü'l-Meğânî/el-Lemğânî (ö. 649/1251-1252): Fıkıh ve hilâf dersleri aldı. Bağdat'taki Ebû Hanîfe Medresesinde müderrislik yapmıştır. Mustansiriyye Medresesi'ne müderris olarak atanmıştır. Bu medresede Hanefî fikhına yönelik dersler vermiştir.

Ahmed b. Yûsuf b. Abdulvâhid b. Yûsuf (ö. 649/1251-1252): Kendisi Hanefî fakihlerinden olup Mustansiriyye Medresesi'nde ders vermek üzere Bağdat'a davet edilmiştir. O da bu davet üzerine Bağdat'a gelmiş ve Mustansiriyye Medresesi'nde bir müddet Hanefî fikhına yönelik dersler vermiştir.

Görüldüğü üzere tüm Abbasî Bağdat medreselerinde yer alan müderrislerin ortak özelliği alanlarında ünlü ve çok donanımlı olmalarıdır. Müderrislerin ilmi yeteneklerine özellikle dikkat edilerek atamaları gerçekleştirilmiştir. İlim konusunda yetkili ve uzman kişi olmaları diğer önemli görevlere getirilmelerinde de etkili olmuştur. Müderrisler, müderrislik görevi dışında elçilik, kadılık, meclis üyeliği gibi türlü önemli pozisyonlarda görevlendirilmişlerdir. Böylece gerek eğitim öğretim alanında gerek siyasi ve idari alanda faaliyet göstermişlerdir. Müderrisler sosyal yaşamda söz sahibi kişiler olmalarına bağlı olarak toplumun nabzını tutmuşlardır. Yaşadıkları toplumsal çevreye sosyal, kültürel ve bilimsel katkılar sunmalarından ötürü

toplumdaki önemleri artmıştır. Bilimin kurumsallaştığı medreseler ise donanımlı kadrosuyla tüm gereksinimleri karşılayacak külliye tarzı yapılanmayı ortaya çıkarmıştır. Günümüzdeki kampüs tarzı üniversite yapılanmaları köklerini medreselerden almıştır.

SONUÇ

Abbasiler öncesinde Hz. Peygamber döneminde eğitim faaliyetleri Mekke’de gizli olarak sürdürülmüştür. Hicretle birlikte yaygın nitelik kazanmıştır. Burda ulaşılması gereken sonuç eğitimin gizli veya yaygın bir şekilde tedbir alınarak da olsa sürdürülmesidir. Bunun en basit örneği Müslümanların eğitim için evler belirleyip eğitim faaliyetlerini gizli de olsa sürdürmeye çalışmalarıdır. İlk İslam döneminde eğitim öğretim alanında benimsenen uygulamalar bilginin yayılma sürecinin şeklini oluşturmuşlardır. Diğer yandan halkalar şeklinde dersler verilmesi ise dönemin şartlarına göre en nitelikli eğitimin verildiğini göstermiştir. Çünkü halkalar halinde birleşerek tek ses olarak hareket edilmesi eğitimin daha hızlı ve daha güçlü yayılmasına katkı sağlamıştır diyebiliriz. Hz. Peygamber Döneminden sonra Emeviler Döneminde ise eğitim yaygın nitelikte devam etmiştir. Emeviler döneminde kurulan kurumlar yine aynı şekilde bilgi aktarımını geliştirerek bilgi intikaline katkı sağlamışlardır. Bilgi intikaline en büyük gelişim Abbasi Bağdat’ında olmuştur. Abbasiler Bağdat’ın altın çağı olarak adlandırılmışlardır. Abbasiler öncesi eğitim faaliyeti için “kurulma devri”, Abbasiler dönemi eğitim faaliyetleri için ise yükselme devri demek yanlış olmayacaktır. Abbasilerin bilginin aktarımına yaptığı en önemli katkılardan biri eğitim ile ilgili faaliyetleri topluma yönelik toplum adına yapmasıdır. Bu durumun en önemli göstergesi Abbasiler döneminde kurulan eğitim kurumlarının bilgi aktarımını belli sınırlar içinde kalmayıp toplumun her kesimine yayılmasını sağlamalarıdır. Bilginin yayılması konusunda bu durum çok etkili olmuştur. Toplum bu sayede bilgiye erişmek konusunda zorlanmamıştır. İslam dünyasında hemen her kurum halka ücretsiz bilgi sunmuştur. Öksüz yetimlerin Suffa da eğitilmesinden başlamak üzere mescit, cami, kütüphaneler, hastaneler, saraylar, tüm kurumları fakir öğrencileri desteklemiş ve onlara maddi manevi imkanlar sağlamışlardır. Böylece toplum tarafından bilgiye erişimin yolları açılmıştır. Bilginin yayılması bilginin intikalinde çok önemlidir. Çünkü bilgi ne kadar geniş alana yayılıyorsa o kadar çok kaynaktan aktarım sağlanmıştır. Diğer yönüyle ise halkın bu tür uygulamaları geleneksel bir bilgi paylaşım ekolünü ortaya çıkarmıştır. Böylece Abbasi toplumu dışında da bilginin yayılması sağlanmıştır. Abbasi Bağdat’ındaki bilgi intikalinin belki de en önemli özelliklerinden biri de budur. Bilginin Abbasi devrimi dışında da aktarılmasını sağlayan kurum ve gelenekler üretmiş olmasıdır. Abbasi Bağdat’ında bilgi aktarımını sağlayan diğer bir işlev ise Abbasi Halifelerinin bilgi aktarımını eğitimle ilgili faaliyetleri desteklemesidir. Halifeler bilime bilgiye kitaba bilgi kurumlarına her zaman önem göstermiştir. Bu durumu Abbasilerin bilgi kurumlarına her daim bir bütçe ayırmalarından ve eğitim faaliyetlerini vakıflarla desteklemelerinden anlayabiliriz. Halifeler bu desteklerini kimi zaman müderrislere sundukları

hediyelerle de göstermişlerdir. Halifenin bu toplumu bilime yöneltmesi açısından teşvik edici nitelikte olmuştur. Bu konuda sarayların da etkisi vardır. Saraylar ilmi destekleyen ve yaşatan yapılar olmuşlardır. Bu destek saray eğlencelerinde yaşatılan kültür, sanat, edebiyat etkinliklerinin kalabalık gruplarla yapıldığında sanatlara ilişkin bilgi bu gruplar arasında yayılmıştır. Bununla birlikte saraylardaki şehzade eğitimi devleti yönetecek kişilerin güzel bir eğitimden geçerek göreve geldiklerini gösterir. Bunun sonucunda eğitim faaliyetlerine önem veren topluma mal eden bir yönetim ortaya çıkmıştır. Emeviler döneminde kurulan kütüphanelerin de etkisinden söz edilebilir. Bu kurumlar da topluma açık işlevlerine devam etmişlerdir. Bu hususta toplumun insanların bilgiye yaklaşımı da önemlidir. Çünkü insanlar kendi istekleriyle hiçbir zorlama olmadan bu kurumlara gelmişler ve bilgi edinmişlerdir. Yani sonuç olarak alimlerin yetişmesi bilgiye önem veren kurumların ortaya çıkması ve alimlerinde bunu desteklemesi bilginin aktarılmasında önemli olmuştur

Orta Çağ Bağdat'ında bilginin aktarılmasında en önemli faktörlerden biri ise şüphesiz medreselerdir. Medrese yapısından işleyişine ders içeriğinden öğrenci-öğretmen ilişkilerine kadar her düzeyde bilgiyi kurumsal olarak işleyen ve aktaran kurumdur. Medreselere gelinceye kadar bilgi intikalini çok farklı ve kıymetli kurumlar yürütmüştür. Ancak medreseler tüm bu gelenek, uygulama ve çabaların sistemli bilgi aktarımı düzeneğine dönüşmüş halleridir. Medreselerin akli ve nakli ilimleri aynı bünyede işlemeleri Orta Çağ Bağdat'ı için bir zenginlik ifade etmiştir. Medreselerin müderrislerinin muntazam yetenekli ve bilgili olmaları bilgi intikalinde önemli gelişmedir. Hastane, rasathane gibi yapıların da katkılarıyla uygulamalı eğitim geleneği medreselerde yerleşmiştir ki bu gelenek bilginin niteliğini en üst düzeye ulaştırmaktadır. Medreselerin bilgi intikaline hizmet eden bir diğer işlevi ise yapısından kaynaklanır. Medreseler mimari olarak talebelerin yaşam alanı biçiminde tasarlanmışlardır. Bu oldukça kıymetli bir niteliktir çünkü talebeler için medrese, bilgiyi öğrendikleri yalnızca bir okul olmamış aynı zamanda bilgiyi yaşadıkları, sosyal ve toplumsal yaşama uyguladıkları bir yaşam alanı olmuştur. İslâm'ın altın çağında bilginin intikaline yön vermiş en önemli üç medrese; Ebû Hanîfe Medresesi, Bağdat Nizâmiye Medresesi ve Müstansırıyye Medresesi olmuştur. Ebû Hanîfe Medresesi'nin inşâ faaliyetlerinin Nizamiye Medresesi'nden sonra başladığı söylene de Ebû Hanîfe Medresesi, Bağdat Nizamiye Medresesinden yaklaşık 5 ay önce faaliyete geçmiştir. Medreseler önemli kişilerin kurduğu vakıflar tarafından desteklenmiştir. Medreselere atamalar bu vakıfların vakfiyelerinde belirtilen şartlara göre yapılmıştır. Ebû Hanife medresesinde Hanefi fıkına sahip kişilerin müderrisliğe alınması şartı vardı. Bu durum mezhep faktörünün atamada önemli bir kriter olduğunu gösterir. Ebû Hanife

medresesine atamalar Dîvânü'l-İnşâ'dan çıkan tevki adlı belge ile resmiyet kazanırdı. Nizamiye medresesinde ise atama yetkisi Nizâmülmülk tarafından yapılmaktaydı. Nizamiye medreselerine müderrislerin tayin yapılması ile ilgili belgelere Tedris Tevkîleri denirdi. Müderrisler atandıktan sonra bu görevi isteyip istemediği sorulurdu. Müstansırıyye medresesine atamalar ise belirli şartlarda yapılırdı. Örneğin fıkıh, hadis, tıp derslerini anlatacak müderrislerin atanması için alanında tecrübeli, Bağdat'ta tanınan kimselere öncelik verilmekteydi. Müderrisin medreseden uzaklaştırılması ise türlü dönemlerde farklı yollarla yapılırsa da Bağdat Nizamiye Medresesinde, Vezir Nizamülmülk ya da vekilinin emriyle olmaktadır. Medreselerde müfredat müderris tarafından belirlenirdi. Medreselerde sadece müderrislerde tecrübeli eğitimi iyi almış kişiler tercih edilmiyordu. Bunun yanında öğrencilerde medreselere alınırken belli bir bilgi birikimine sahip olması şartı aranırdı. Medreselerdeki öğrenci sayısı ders veren hocanın tanınmışlığına göre değişiklik gösterebiliyordu Devlet medreselerin kuruluşunu desteklemiştir. Fakat bunun yanında zaman zaman müderrislerin ders işleme yöntemlerine müdahale ettiği de olmuştur. Medreselerde talebeler için öğrenmek ve müderrisler için de öğretmek görevinde bir özgürlük söz konusudur. Sonuç olarak medreselerde bilginin işlenme süreci oldukça kurumsaldır. Ders içeriklerinden dersi verecek kişiye müderrisin tutum ve tavrından talebenin durumuna kadar her şey bir plan ve yapılanma dahilindedir. Günümüz üniversite yapılarında olduğu gibi sistemli çalışan bilgi süreçleri mevcuttur. Bilgiler sistemli biçimde kayıt altına alınırken talebeler de sistemli biçimde öğretilmektedir. Medrese öncesi kurumlara göre artık eğitim içeriği ve şekli belirlenmiş şemalar üzerinden düzenli yapılmaktadır. Kurumsal bilgi, her zaman niteliği ve sınırları belirli olması bakımından yüksek kalite taşır. Bu bağlamda medreselerin bilgi aktaran kurumlar olarak insan tarihindeki rolleri oldukça büyüktür. Çalışmanın tamamından elde edilen sonuç ise Orta Çağ Bağdat'ının yüzyıllarca etkisi sürecektir geniş, yüksek, yoğun bir bilgi aktarımına ev sahipliği yaptığıdır. Dini kurumların yanında Beytü'l Hikme, rasathane, hastane gibi kurumlarla Orta Çağ Bağdat'ında bilgi, farklı kanallardan geniş bir alanda aktarılmıştır. Bu husus aynı zamanda bilginin çeşitliliğini artırmış ve bilgi intikal yollarını da genişleterek bilgi intikaline hizmet etmiştir. İlk İslam uygulamaları ve medreselere gelinceye kadar kurulan kurumlar bilgi intikalini nitelikli biçimde sağlamışlardır. Medreseler ise bilgi intikalinde donanımlı kadroları ve yetenekli müderrisleriyle etkili olmuşlardır. Orta Çağ Bağdat'ı İslam medeniyetine altın çağını yaşatırken aynı zamanda insanlığı çok öne taşıyan bilgiyi üretip aktarmayı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Baktır Mustafa, (2009). “Suffe”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No.37, İstanbul, s.469-470.
- Baltacı, Cahid, (2005). XV.-XVI Asırlarda Osmanlı Medreseleri, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Baltacı, Cahit, (2010). İslâm Medeniyeti Tarihi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Bammat, Haydar, (1975). İslâm’ın Çehresi, Osman Vehmi Giritli (Çev.), Sancak Yayınları, İstanbul.
- Barış, Mustafa Necati, (2017). “İslâm Bilim Tarihi’nde İlk Tercüme Faaliyetleri ve Bilgi Üretimine Katkısı”, Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, 21(3), s.1889.
- Barış, Mustafa Necati, (2018). “Medreselerin Kuruluşuna Kadar Camilerde Eğitim”, İnönü Üniversitesi Yayınevi, Malatya, s.16.
- Baş, Eyüp, (2017). İslâm Medeniyeti Tarihi, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Bayrakdar, Mehmet, (2020). İslâm’da Bilim ve Teknoloji Tarihi, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Bayraktar, M. Faruk, (1994). İslâm Eğitiminde Öğretmen–Öğrenci münasebetleri, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Beken, Ahmet, (2014). İlk Kuruluş Dönemlerinde Medreselerde Dinî İlimlerin Öğretimi - Nizâmiye ve Müstansırıyye Örnekleri, (Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana), s.419-425.
- Beken, Ahmet, (2016). Mustansırıyye Medresesi’nde (631/1233-34) Eğitim-Öğretim Faaliyetleri, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 16(2), s.311-316.
- Belazûrî, Ahmed b. Yahya, (2013). Fütûhu’l-Büldân’ı, Mustafa Fayda (çev.), Siyer Yayınları, İstanbul.
- Berkey, Jonathan P., (2015). Orta çağ Kahire’sinde Bilginin İntikali: İslâmi Eğitimin Sosyal Tarihi, İsmail Eriş (Çev.), Klasik Yayınları, İstanbul.
- Biçer, Bekir, (2013). Kuruluş Devrinde Nizâmiye Medreselerinin Müderrisleri, Tarih Okulu Dergisi, 6(16), s.272.
- Bilgin, Beyza, (1988). Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Birişik, Abdulhamit, (2022). “Kıraat”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No.25, Ankara, s.432

Blanchard, Anne, (2013). Dünya'ya Bilimi Öğreten İslâm Âlimleri, Tayfun Amman (Çev.), Kaknüs Yayınları, İstanbul.

Bozkurt Nebi ve Küçükaşçı, Mustafa Sabri, (2004). “Mescid-i-Nebevî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No. 29, Ankara, s.281-288.

Bozkurt, Nebi, (1993). “Dârülkurrâ”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No. 8, İstanbul, s.543.

Bozkurt, Nebi ve Küçükaşçı, Mustafa Sabri (2003). “Mekke”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No.28, Ankara, s.561.

Bozkurt, Nebi, (1994). “Eğlence”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No.10, İstanbul, s.485.

Bozkurt, Nebi, (2003). “Medrese”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No.28, Ankara, s.326

Bozkurt, Nebi, (2004). “Mektep”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No.29, Ankara, s.6.

Bozkurt, Nebi, (2006) “Mustansırıyye Medresesi”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt No. 32, s.121-122.

Bozkurt, Nebi, (2020). “Müderris”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No31, Ankara, s.466.

Cevdet Ahmet Paşa, (1976). Kısas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ, Metin Muhsin Bozkurt (çev.) Çile Yayınları, Cilt 1, İstanbul.

Çakır Seval, (2019). Bir Kurum Olarak Ailenin Din Eğitimi İşlevi, (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya), s.8-9.

Çağatay, Neşet, (1989). İslâm Dönemine Dek Arap Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Çelebi, Ahmed, (1983). İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi, Ali Yardım (Çev.), Damla Yayınevi, İstanbul.

Dağ, Mehmet ve Öymen, Hıfzır Rahman R., (1974). İslâm Eğitim Tarihi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Demir, Necati, (2011). Türk Düşünce Dünyasında Hz. Ali”, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi, (60), s.57.

Demirci, Mustafa, (2019). Beytü'l-Hikme Kuruluşu İşleyişi ve Etkileri, İnsan Yayınları İstanbul.

Deveci, Yusuf, (2020). “Erkam B. Ebü'l-Erkam'ın Hayatı ve İlk İslâm Toplumundaki Yeri”, (Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana), s.20-23.

Durant Will, (1977). İslâm Medeniyeti, Orhan Bahaeddin (çev.), Kervan Yayıncılık, Ankara.

Dündar, Abdülhamit, (2012). “Selçuklular Devri Bağdat Medreseleri: İmâm-I Âzam Ebû Hanîfe Medresesi Örneği”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul), s.41-45.

Dündar, Mahmut, (2018). “Bir Din Eğitim Kurumu Olan Mescidin İslâm’ın İlk Dönemlerindeki Fonksiyonları”, Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi, Van, s.196.

Emekli, Oğuzhan, (2017). “Medrese Literatürüne Katkı: Bağdat Nizamiyesine Eleştirel Bir Bakış”, İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 7(2), s.187.

Ergün, Mustafa, (1994). Eğitim Sosyolojisine Giriş, Ocak Yayınları, Ankara.

Ersoy, Osman, “Kâğıt”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, Cilt no.24, İstanbul, s.163.

Ersoy, Osman ve Soysal, Özer, (1963). “İslam Kütüphaneleri”, Tarih Araştırmaları Dergisi, 1(1), s.284-285.

Ertuğ, Zeynep Tarım, (2009). “Saray”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt No. 36, s.117-121.

Erünsal, İsmail E, (2018). Orta Çağ İslâm Dünyasında Kitap ve Kütüphâne, Timaş Yayınları, İstanbul.

Erünsal, İsmail E. (2009). “Kütüphane”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No.27, Ankara, s.11

Eryılmaz, Enes, (2020). “Bir Yükseköğretim Modeli Olarak Medrese ve Günümüz Yükseköğretim Kurumlarına Yönelik Çıkarımlar”, Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi Cilt No. 20, Sayı 1, 284

Fayda, Mustafa, (1998). “Hulefâ-yi Râşidîn”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, Cilt No.18, İstanbul, s.324.

Gelişli, Yücel, (2002). Osmanlı İlköğretim Kurumlarından Sıbyan Mektepleri, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, Cilt No. 15, s.35-43.

Geyik, Hale, (2016). İslâm Dünyasında Bilim Eğitiminin Kurumsallaşması, (Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul), s.87-90.

Gökmen, Aysun, (2018). Eğitim ve Bilim Tarihinde Nizamiye Medreselerinin Yeri ve Önemi, (Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya), s.32.

Gözütok, Şakir, (2006), İslâm Eğitim Tarihinde Müesseseleşme, Dini araştırmalar, 9/26, s.31-35.

Gözütok, Şakir, (2013). Medreselerin Ortaya Çıkışı ve İlk Medreseler, M.U.Ş. Yayınları, Muş, s. 200-201.

Gözütok, Şakir, (2002). İlk Dönem İslam Eğitim Tarihi. Fecr Yayınları, Ankara.

Gözütok, Şakir, (2012). İslâm'ın Altın Çağında İlim, Nesil Yayınları, İstanbul.

Gutas, Dimitri, (2003). Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu. Lütfü Şimşek (Çev.), İstanbul.

Guy, Le Strange, (2011). Abbasî Halifeliği Döneminde Bağdat, Fuat Sezgin (Çev.), Cosimo Classics Yayınları.

Hamidullah, Muhammed, (1993). İslâm Peygamberi, Saliğ Tuğ (Çev.), İrfan Yayıncılık, Cilt No. 2, İstanbul.

Hitti, Philip Khuri, (1980). Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, Salih Tuğ (Çev.), Boğaziçi Yayınları, Cilt 1, İstanbul.

Hizmetli, Mustafa, (2017). “Abbasîlerde Saraylar ve Saray Hayatı”, Siyer Yayınları, İstanbul, s.326.

Hizmetli, Mustafa, (2018). “Beytülhikme: Kökeni ve Abbasi İdeolojisini Biçimlendirmedeki Rolü”, 3. Uluslararası Avrasya Spor Eğitim ve Toplum Kongresi Tam Metin Kitabı, Mardin, s.1413

Hizmetli, Mustafa, (2016). “Öğrenen Öğreten İletişimi ve Etkileşimi Çerçevesinde Abbasi Sarayında Şehzadelerin Hocalarıyla İlişkileri”, Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2(2), s.380.

Hizmetli, Mustafa, (2018). İslam Tarihinin İlk Kaynakları, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.

Hizmetli, Mustafa, (2020). Tarihte Şehir ve Pazar, Araştırma Yayınları, Ankara.

İbn Cübeyr, (2003). Endülüs'ten Kutsal Topraklara, İsmail Güler (Çev.), Selenge Yayınları, İstanbul.

İbn Haldun, Mukaddime, (2015). Arslan Tekin (hızl.), C.II, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

İbn Sahnun, Adabu'l Muallimin, (2006). Faruk Bayraktar (çev.), M.Ü. Vakfı Yayınları, İstanbul.

İbni Cübeyr, (2003). Endülüs'ten Kutsal Topraklara, İsmail Güler (Çev.), Selenge Yayınları, İstanbul.

İbnü'l Esir, (1987). El-Kamil fi't-Tarih Tercümesi, Abdülkerim Özaydın (Çev.), Bahar Yayınları, Cilt X, İstanbul.

İbnü'l-Cevzi, (2005). El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler, Ali Sevim (Çev.), Türk Tarih Kurumu Belgeler Dergisi, Cilt: XXVI, Sayı: 30, s.78.

İmam Gazali, (2014). İslâm'da Eğitim, Halil İbrahim Delen (Çev.), Sır ve Hikmet Yayınları, İstanbul.

İbn Tayfur, (2021). Kitâbu Bağdâd Me'mûn Dönemi, Mustafa Hizmetli (Çev.), Ankara Okulu Yayınları, Ankara.

Kandemir, M. Yaşar, (2020). “Müfid”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No. 31, Ankara, s.500.

Karaköse, Hasan, (2009). Orta Çağ Tarihi ve Uygarlığı, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.

Kaya, Beytullah, (2019). “Nizamiye Medreseleri ve Eğitim Geleneği”, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7(14), s.51-53.

Kazıcı, Ziya, (2012). Ana Hatlarıyla İslâm Eğitim Tarihi, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul.

Kazıcı, Ziya, (1991). İslâm Medeniyet ve Müesseseleri Tarihi, Kayıhan Yayınevi, İstanbul.

Kenan, Seyfi, (2015). “Modern Üniversitenin Oluşum Süreci”, Osmanlı Araştırmaları, C. 45, Sayı, 45, s. 334.

Kılıç, Hulusi, “Basriyyûn” TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No.5, İstanbul, s. 117-118.

Kılıç, Hulusi, (2002). “Kûfiyyûn”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No.26, Ankara, s.345-346.

Kırpık, Güray, (2008). “Bağdat Nizamiye Medresesi'nin Kuruluşu, Yapısı ve İşleyişi”, İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medînetü's-Selâm) Uluslararası Sempozyum, İstanbul, 7-9 Kasım, s.690.

Kitapçı, Zekeriya, (2008). Orta Asya Türk İslâm Medeniyeti Matematik Tıp Eczacılık ve Astronomi İlminin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri, Yedi Kubbe Yayınları, İstanbul.

Kocabaş, Şakir, (1997). İslâm'da Bilginin Temelleri, İz Yayıncılık, İstanbul.

Köksal, M. Asım (1993). “Dârülerkam”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No. 8, İstanbul, s.520.

Kur'ân-ı Kerim, Alâk Sûresi, ayet 1. (Diyanet İşleri Başkanlığı)

Kur'ân-ı Kerim, Bakara Sûresi. Ayet 151-159 (Diyanet İşleri Başkanlığı)

Kur'ân-ı Kerim, Âl-i İmran Sûresi, Ayet 164 (Diyanet İşleri Başkanlığı)

Kur'ân-ı Kerim, Cuma, Sûresi Ayet 2 (Diyanet İşleri Başkanlığı)

Kur'ân-ı Kerim, Nahl, Sûresi Ayet 35 (Diyanet İşleri Başkanlığı)

Kur'ân-ı Kerim, Hicr, Sûresi Ayet 94; (Diyanet İşleri Başkanlığı)

Kur'ân-ı Kerim, Maide, Sûresi Ayet 67. (Diyanet İşleri Başkanlığı)

Kur'ân-ı Kerim, Hicr Sûresi Ayet 94. (Diyanet İşleri Başkanlığı)

Kur'ân-ı Kerim, Kehf, Sûresi Ayet 60-80. (Diyanet İşleri Başkanlığı)

Kur'ân-ı Kerim, Şuara Sûresi Ayet 215. (Diyanet İşleri Başkanlığı)

Kurt İsmail ve Tüz Seyit Ali, (2005). İslâm'da Aile ve Çocuk Terbiyesi, İbrahim Canan (Ed.), Ensar Neşriyat, İstanbul.

Landau, Jacob M. (2003). “Küttâb”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No. 22, Ankara, s.3-4.

Makdisi, George, (2007). İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitim, Hasan Tuncay Başoğlu (Çev.), 1. bs., Klasik Yayınları, İstanbul.

Makdisi, George, (2019). İslâm'ın Klasik Çağında ve Hristiyan Batı'da Beşeri Bilimler, Hasan Tuncay Başoğlu (Çev.) Klasik Yayınları, İstanbul.

Makdisi, George, (2018). Orta Çağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı, Ali Hakan Çavuşoğlu ve Tuncay Başoğlu (çev.) Klasik Yayınları, İstanbul.

Miroğlu, İsmet, İslâm Tarihi Ansiklopedisi, İhlas Matbaacılık, Cilt 1, İstanbul.

Muhammed B. İshak En-Nedim, (2009). El- Fihrist, Ramazan Şeşen (Çev.), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul.

Önkâl Ahmet ve Bozkurt, Nebi (1993). “Cami”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, Cilt No. 7, s.46-50.

Önkâl, Ahmet (1995). “Erkam b. Ebû'l-Erkam”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No. 11, İstanbul, s.305.

Özaydın, Abdülkerim, (2015-1). “Bağdat Nizamiye Medresesi'nin İlk Müderrisi Ebû İshak Eş-Şîrâzî ve Medresenin Resmi Kuşadı” Şarkiyat Mecmuası, Sayı, 26, s.87.

Özaydın, Abdülkerim, (2007) “Nizâmiye Medresesi”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No. 33, İstanbul, s.188-189

Özdemir, Mehmet Nadir, (2008). “Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, (24), s.315-367.

Özkan, Şerife, (2007). “Medrese Tabirinin İlk Defa Ortaya Çıkışı, Selçuklular Zamanında Medreselerin Kuruluş Sebepleri ve Medrese Eğitimi”, (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya s.80).

Öztürk, Nazif, (2006). “Mütevelli”, TDV İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No.32, İstanbul, s.217-220.

Palabıyık, M. Hanefi, (2007). “Cahiliye Dönemi ve İslâm'ın İlk Yıllarında Okuma-Yazma Faaliyetleri”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Erzurum, 0(27), s.39-41.

Parmaksızoğlu, İsmet, (1966). Türkiye'de Din Eğitimi, Milli Eğitim Basımevi, Ankara.

Pickthall, Muhammed Marmaduke, (2011). İslâm Medeniyetinin Dinamikleri, Yusuf Kaplan (Çev.), Külliyyat Yayınları, İstanbul.

Sâmi es-Sakkâr, (2020). “Muîd”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No. 31, Ankara, s.86-87.

Sâmi es-Sakkâr ve Bozkurt, Nebi (2006). “Müstansırıyye Medresesi”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No. 32, İstanbul, s.122.

Sarıçam, İbrahim, (2015). Türk-İslâm Tarihinde Yükseköğretim, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Yayınları, Bolu.

Sarıçam, İbrahim ve Erşahin, Seyfettin, (2022). İslâm Medeniyeti Tarihi, Diyanet Vakfı Yayınları, s.130

Serin, Muhittin (2020). “Mushaf”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No. 31, Ankara, s.248-254

Sezgin, Fuat, (2018). İslâm Uygarlığında Astronomi, Coğrafya ve Denizcilik, Boyut Yayıncılık, İstanbul.

Sıbai, Mustafa, (1979). İslâm Medeniyetinden Altın Tablolar, Nezir Demircan ve M. Sait Şimşek (Çev.), Uysal Kitabevi, Konya.

Sırma, İhsan Süreyya, (1986). İslâmi Tebliğin Mekke Dönemi ve İşkence, Beyan Yayınları, İstanbul.

Siddiqi, Jawad, (2014). “Mescitten Medreseye Dönüşümün Kurumsal ve Düşünsel Açıdan İncelenmesi”, KTÜİFD, 1(2), s.153.

Söylemez, M. Mahfuz, (2002). “İslâm’ın Erken Döneminde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, Dini Araştırmalar Dergisi, Cilt 5, Sayı,3, s.59-60.

Talas, M Asad ve Izgar, Hüseyin, (1995). “Nizamiye Medresesi ve Tarifi”, Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi, 4(4), s.599-601.

Talas, M. Asad, (2000). Nizâmiye Medresesi ve İslâm’da Eğitim-Öğretim, Sadık Cihan (Çev.), Etüt Yayınları, İstanbul.

Terzioğlu, Arslan, (1992). “Bîmârîstan”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No. 6, İstanbul, s.163.

Turan, Osman, (2011). Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ötüken Yayınları, İstanbul.

Uluşık, Hatice, (2019). “İlk Dönem Abbâsî Veliahtları ve Eğitimcileri (132-232/749-847)”, İSTEM Dergisi, yıl. 17, sayı. 33, s.190-196.

Watt, Montgomery (1986). Hz. Muhammed Mekke’de, M. Rami Ayas ve Azmi Yüksel (Çev.), Ankara.

Yayla, Ahmet, vd Alav, Özlem, vd Kazancı, Esra, vd Demir, Mehmet Şirin, vd Usta, Mehmet Emin, (2017). Medreselerde Eğitimsel Bir Geçmişi Olan Kişilerin Medrese Eğitimine İlişkin Görüşleri, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt.14, sayı,39, s.494

Yâzîcî, Tâlib, (1995). “Emeviyye Camii”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No.11, İstanbul, s.109-110.

Yetkin, Şerare, (1988). “Abbasîler”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No.1, İstanbul, s.49-56.

Yıldırım, Taner ve Altungök Ahmet, (2015). “Abbasiler Döneminde İslâm Tıbbı ve Toplum Sağlığı”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Elazığ, Cilt: 25, Sayı: 2, s.274-278.

Yıldız, Hakkı Dursun, (1988). “Abbasiler”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No. 1, İstanbul, s.45.

Yıldız, İlhan (1998), “Hz. Peygamber’in Mekke Dönemi Yaygın Eğitim Çalışmaları-Din Eğitimi Açısından Bir Temellendirme Denemesi”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2(2), 305.

Yılmaz, Mücahit, (2018). “Abbasiler Dönemi Eğitim Kurumları”, Uluslararası İslâm Eğitimi Kongresi, s.230-236.

Yılmaz, Yasin (2012). “Hz. Peygamber Dönemi Eğitime Bir Bakış”, Dini Araştırmalar Dergisi, Cilt.15, Sayı. 12, s.209.

Yiğit, İsmail, (1995). “Emevîler” TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt No.11, İstanbul, s.87-104.

Zengin, Zeki Salih, (2015). 2. Meşrutiyette Din Eğitimi, Akçağ Yayınları, İstanbul.

Zeydan, Corci, (2012). İslâm Uygarlıkları Tarihi, Nejdet Gök (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul.